

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach
Wydział Prawa i Nauk Społecznych
Instytut Nauk Prawnych

Weronika Marzecka-Nowakowska

Prawo do obrony jako prawo człowieka w świetle Konstytucji RP
i standardów międzynarodowych

Praca doktorska z dziedziny nauk społecznych, dyscyplina: nauki prawne

Promotor:

Prof. dr hab. Jerzy Jaskiernia

Promotor pomocniczy:

Dr Krzysztof Sielski

Kielce 2024

Wykaz skrótów

- EKPC** – Europejska Konwencja Praw Człowieka
ETPCz – Europejski Trybunał Praw Człowieka
ETS – Europejski Trybunał Sprawiedliwości
KPP – Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej
k.k.w. – Kodeks karny wykonawczy
k.p.k. – Kodeks postępowania karego
k.p.s.w. - Kodeks postępowania w sprawach o wykroczenia
k.k. s. – Kodeks karny skarbowy
MPPGSiK - Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarnych, Społecznych i Kulturalnych
MPPOiP – Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych
NATO – Organizacja Traktatu Północnoatlantyckiego
NSA – Naczelny Sąd Administracyjny
ODIHR – Biuro Instytucji Demokratycznych i Praw Człowieka OBWE
OBWE – Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie
ONZ – Organizacja Narodów Zjednoczonych
RE – Rada Europy
SN – Sąd Najwyższy
TK – Trybunał Konstytucyjny
TSUE – Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej
UE – Unia Europejska
UZE – Unia Zachodnioeuropejska
ZSRR – Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich

Spis treści

Wykaz skrótów.....	2
Wprowadzenie	5
Rozdział 1: Ogólna charakterystyka prawa do obrony	
1.1. Pojęcie prawa do obrony	16
1.2. Rozwój instytucji prawa do obrony.....	26
1.3. Prawo do obrony jako prawo człowieka.....	28
1.4. Prawo do obrony jako standard międzynarodowy	30
1.5. Prawo do obrony jako standard krajowy	37
Rozdział 2: Prawo do obrony jako prawo człowieka w aksjologii instytucji międzynarodowych	
2.1. Instytucje uniwersalne	55
2.2. Instytucje europejskie	
2.2.1. Rada Europy	67
2.2.2. Unia Europejska	83
2.2.3. Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie.....	96
Rozdział 3: Prawo do obrony jako prawo człowieka w świetle aksjologii Konstytucji RP i ustawodawstwa	
3.1. Konstytucja RP.....	106
3.2. Ustawodawstwo	116
Rozdział 4: Prawo do obrony jako prawo człowieka w świetle praktyki ustrojowej RP	
4.1. Standardy międzynarodowe a ustawodawstwo RP.....	140
4.2. Prawo do obrony jako prawo człowieka w świetle orzecznictwa	

4.2.1. Trybunał Konstytucyjny	149
4.2.2. Sąd Najwyższy	160
4.2.3. Naczelny Sąd Administracyjny	165
4.3. Tendencje w zakresie zwiększania efektywności realizacji prawa do obrony jako prawa człowieka w ustroju Rzeczypospolitej Polskiej.....	171
Wnioski końcowe.....	174
Bibliografia	180

Wprowadzenie

Prawo do obrony występuje w terminologii prawniczej w różnych znaczeniach¹. Rozważane jest w kontekście militarnym, gdzie oznacza prawo do obrony przed najeźdźcą, gwarantowane przez instrumenty prawa międzynarodowego², a w szczególności prawo do samoobrony, deklarowane przez Powszechną Deklarację Praw Człowieka i rozwijane przez orzecznictwo Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości³, co znajduje zarówno moralne jak i prawne uzasadnienie⁴. Prawo to nabiera szczególnego znaczenia w dobie współczesnych konfliktów, gdzie nie zawsze mamy do czynienia z wojnami klasycznymi, a pojawiają się nowe typy zagrożeń dla bezpieczeństwa np. w postaci wojen hybrydowych⁵. Istotne komplikacje w zakresie realizacji prawa do obrony niesie też zjawisko terroryzmu, niewątpliwie oddziałujące na praktykę ochrony praw człowieka w skali międzynarodowej⁶.

Tradycyjne międzynarodowe prawo samoobrony w ograniczonym zakresie wskazuje, jak daleko państwa powinny być skłonne się bronić. Ten wybór jest lepiej rozumiany jako ograniczony, poza *ius in bello* i *ius ad bellum*, przez normy praw człowieka, które implikują odpowiedzialność suwerena wobec własnej ludności. Różne koncepcje praw człowieka podkreślają jednak różne możliwe teorie dotyczące zakresu samoobrony. Główna biegunowość występuje między koncepcją samoobrony jako ochrony nagiego życia a koncepcją samoobrony jako ochrony zbiorowego samostanowienia. W praktyce usprawiedliwiania określonych zastosowań samoobrony

¹ Por. *Human Rights in the 21st Century*, red. T. Várady, M. Jovanović, Boom Uitgevers, The Hague 2020.

² Zob. S.J. Wyatt, *The Responsibility to Protect and a Cosmopolitan Approach to Human Protection*, Springer International Publishing, Cham 2019, s. 29.

³ Zob. J.A. Green, *The International Court of Justice and self-defence in international law*, Hart, Oxford 2009, s. 49.

⁴ Zob. D. Little, *The Right of Self-Defense and the Organic Unity of Human Rights*, « The Journal of Law and Religion » 2021, nr 3, s. 461.

⁵ Por. *Security and defence: ethical and legal challenges in the face of current conflicts*, red. J. Cayón Peña, Springer, Cham 2022; *Between crime and war: hybrid legal frameworks for asymmetric conflict*, red. C.O. Finkelstein, Oxford University Press, New York 2023.

⁶ Por. *A War on Terror? The European Stance on a New Threat, Changing Laws and Human Rights Implications*, red. M. Wade, A. Maljevic, Springer, New York 2010, s. 37.

podstawy te są stale i dynamicznie zmieniane, aby uzasadnić walkę, poddanie się lub negocjacje⁷.

Prawo do samoobrony konstruowane jest w sytuacji możliwości przeciwstawienia się społeczeństw tyranom⁸, a także reagowania na represje podważającym demokratyczne funkcjonowanie państwa⁹. Fala sukcesów ugrupowań populistycznych po 2016 r. stanowi zagrożenie dla ochrony praw człowieka w poszczególnych państwach, a także dla międzynarodowego systemu ochrony praw człowieka¹⁰.

Prawo do obrony formułowane bywa w kontekście zagrożeń dla Ziemi i jej mieszkańców pochodzących ze zjawisk kosmicznych¹¹.

Przedmiotem zainteresowania w tej dysertacji będzie natomiast prawo do obrony łączone z uprawnieniami osób w procedurach prawnych¹², a w szczególności w postępowaniu karnym¹³. Wśród bowiem praw przysługujących jednostce, zasadniczą rolę odgrywa prawo do obrony¹⁴, w myśl którego podejrzany i oskarżony ma prawo bronić w procesie swoich interesów osobiście oraz ma prawo do pomocy obrońcy¹⁵. Dotyczy to m.in. sytuacji, gdy w trakcie postępowania następuje modyfikacja zarzutów¹⁶. Rozwiązania prawne dotyczące prawa do obrony powinny być zgodne z

⁷ Zob. F. Mégret, *To Surrender or to Fight On? A Human Rights Perspective on Self-Defense*, « Jus Cogens » 2023, nr 1, s. 1.

⁸ Zob. S.K. Brincat, *'Death to Tyrants': Self-Defence, Human Rights and Tyrannicide-Part II*, « Journal of International Political Theory » 2009, nr 1, s. 77.

⁹ Zob. W. Avilés, L. Ceilis, *Democracy, Repression, and the Defense of Human Rights*, « Latin American Perspectives » 2017, nr 5, s. 11.

¹⁰ Zob. G.L. Neuman, *Human Rights in a Time of Populism: Challenges and Responses*, Cambridge University Press, New York 2020, s. 38.

¹¹ Por. *Legal aspects of planetary defence*, red. I. Marboe, Brill, Leiden – Boston 2021.

¹² Zob. A. Kordik, *Prawo do obrony*, [w:] *Nowa kodyfikacja prawa karnego*, t. 3, Acta Universitatis Wratislaviensis, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1998, s. 93.

¹³ Zob. D.S. Bojczuk, *To the question about the place of the right to defense in the system of human rights*, « Problemi zakonnosti » 2017, nr 136, s. 19. Por. A.V. Popenkov, D.A. Ivanov, S.N. Khoryakov, L.N. Poselskaya, *Ensuring The Right of The Suspect And The Accused For Defense*, « Propósitos y representaciones » 2021, nr 3, s. 6.

¹⁴ Zob. S. Zieliński, *Prawo do obrony podmiotu zbiorowego*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2021, s. 5.

¹⁵ Zob. E. Bołoz, K. Cholewa, *Współpraca obrońcy z oskarżonym w zakresie taktyki procesowej i jej wpływ na przebieg procesu* [w:] *Rola reprezentantów stron w postępowaniu sądowym*, red. D. Gil, A. Piasecki, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2019, s. 187-198; T. Markiewicz, *Instytucja obrońcy do określonej czynności w świetle konstytucyjnego prawa do sądu oraz celu procesu w postaci rozpoznania sprawy w rozsądnym terminie*, „Przeгляд Sądowy” 2019, nr 9, s. 89 – 99.

¹⁶ Zob. A. Postică, *Guarantees of observance of the right of defence of the accused in case of modification of accusation in the court in the sense of non-aggravation. Theoretical-practical aspects*, « Revista Institutului Național de Justiție » 2020, nr 1, s. 11.

konstytucją¹⁷, jak i wiążącymi państwo standardami międzynarodowymi¹⁸. Chodzi przy tym o zapewnienie sytuacji, by obrona była efektywna¹⁹, zarówno w aspekcie jednostkowym²⁰, jak i systemu wymiaru sprawiedliwości, rozpatrywanego zarówno w skali krajowej²¹, jak i regionalnej²². Zarazem jednak efektywność obrony nie powinna naruszać zasady *fair play*²³. Potrzeba osiągnięcia takich celów dostrzegana jest zarówno w systemach opartych na prawie zwyczajowym (*Common Law*), jak i na systemach opartych na prawie stanowionym²⁴. Poważnym wyzwaniem dla zapewnienia prawa do obrony w aspekcie kontaktów podejrzanego (oskarżonego) z obrońcą stały się konsekwencje pandemii COVID-19²⁵.

Zasada prawa do obrony zazwyczaj bywa kodyfikowana w systemach krajowych, zarówno w ustawach zasadniczych²⁶, jak i regulacjach procesowych²⁷, a

¹⁷ Zob. H.M. Caldwell, C. Spiga, *Crippling the defense of an accused: the constitutionality of the criminal defendant's right to testify*, « Wyoming Law Review » 2006, nr 1, s. 87. Por. S. Ruggeri, *Audi alteram partem in criminal proceedings: towards a participatory understanding of criminal justice in Europe and Latin America*, Springer, Cham 2017, s. 23; L. Lyubenov, *Actual problems of realization of the right of personal protection of the accused in the context of the requirement for a term for pre-trial investigation according to the Bulgarian criminal procedure code*, « Lex and scientia » 2019, nr 1, s. 108.

¹⁸ Zob. M.D. Stern, *The right of the accused to a public defense*, « Harvard Civil Rights-Civil Liberties Law Review » 1983, nr 1, s. 53.

¹⁹ Zob. A. Soo, G.M. Dery III, *The right to effective counsel in plea bargaining in Estonia: a comparison between a Member State of the European Union and the United States*, « The Journal of Eurasian Law » 2013, nr 1, s. 38.

²⁰ Zob. A. Bélanger, B.J. Brock, *The practice of criminal defence: why we fight and defend those most imperilled, every day*, « International Journal of Public Law and Policy » 2012, nr 4, s. 352.

²¹ Zob. J.E.B. Coster van Voorhout, *Ineffective Legal Assistance: Redress for the Accused in Dutch Criminal Procedure and Compliance with ECHR Case Law*, BRILL, Leiden 2016, s. 27.

²² Zob. E. Cape, Z. Nomoradze, T. Spronken, R. Smith, *Effective criminal defence in Europe*, Intersentia, Antwerp 2010, s. 34.

²³ Zob. B.A. Allen, *Fair Play: Evidence Favorable to an Accused and Effective Assistance of Counsel*, « Stanford Law Review » 1982, nr 6, s. 1133. Por. R.G. Kroeker, *The legal and ethical propriety of allowing accused to use the proceeds of crime to retain counsel*, « The Advocate » 1995, nr 6, s. 865.

²⁴ Por. E. Cape, D.K. Brown, J.I. Turner, B. Weisser, *Duties, Norms, and Practices in Common Law and Civil Law Jurisdictions*, [w:] *The Oxford Criminal Law Process*, Oxford University Press, Oxford 2019.

²⁵ Zob. R. Olszewski, A. Małolepszy, *Exercise of the Right to Defence in Criminal Proceedings during the COVID-19 Pandemic with Particular Reference to the Relation Between the Accused and the Defence Counsel*, « Białostockie Studia Prawnicze » 2022, nr 2, s. 223.

²⁶ Zob. M. Zubik, *Konstytucyjne aspekty prawa wyboru obrony i obrońcy w sprawach karnych w perspektywie orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2019, nr 1, s. 11-16; R. Rynku-Werner, *Ewolucja konstytucyjnego pojęcia prawo do obrony w postępowaniu karnym i jego znaczenie dla uprawnień procesowych obywateli na przykładzie wybranego orzecznictwa TK*, [w:] *Dwie dekady konstytucji RP: doświadczenia i wyzwania*, red. M. Haczkowska, H. Duszka-Jakimko, Oficyna Wydawnicza Politechniki Opolskiej, Opole 2018, s. 155-176.

²⁷ Zob. T. Tomaszewski, *Prawo do obrony jako gwarancja rzetelnego procesu karnego*, „Prokuratura i Prawo” 2020, nr 6, s. 117-139; Por. E. Paluch, *Prawo do obrony – przepisy prawne i doktryna a praktyka i rzeczywistość procesowa*, [w:] *Prawo do obrony. Teoria a rzeczywistość*, red. A. Światłowski, AT Wydawnictwo, Kraków 2012, s. 265-272.

także w systemie międzynarodowym²⁸, m.in. w kontekście działalności międzynarodowych trybunałów karnych²⁹ i obowiązujących w nich procedur³⁰, m.in. związanych z zapewnieniem prawa do obrony³¹. Chodzi też o zapewnienie prawa do obrony w procedurach transnarodowych³². Ważne jest przy tym nie tylko konstruowanie standardu prawnego prawa do obrony, ale też analizowanie, jak realizowany jest on w praktyce wymiaru sprawiedliwości³³.

Szczególną rolę odgrywają tu organizacje międzynarodowe, tworzące standardy ochrony praw człowieka prawnie wiążące (umowne, traktatowe, konwencyjne), jak też standardy o charakterze tzw. „miękkiego prawa” (*soft law*)³⁴. Normy te stanowią istotną część międzynarodowego porządku prawnego w zakresie globalnego zarządzania³⁵. U ich podstaw leży prawo do poszanowania godności człowieka, jako wartości niezbywalnej³⁶. Choć efektywność realizacji tych standardów niejednokrotnie jest krytycznie oceniana³⁷, to jednak nie ulega wątpliwości, że torowały one drogę do postępu w tym zakresie zarówno w skali powszechnej, jak i regionalnej³⁸. Zwraca się jednak uwagę na to, że organizacje te też mogą naruszać prawa człowieka, a w związku z tym musi być prawo do obrony przed ich działalnością, jeśli do takich naruszeń doszło³⁹.

²⁸ Zob. J. B. Banach-Gutierrez, *Ochrona praw podstawowych w Unii Europejskiej a prawo karne*, „Jurysta” 2006, nr 9, s. 3; Z. Świda, *Gwarancje prawa oskarżonego do obrony w prawie międzynarodowym i w prawie wewnętrznym*, „Prace Instytutu Nauk Społecznych” 2000, nr 3, s. 303-321; Por. M. Scheinin, *Human rights norms in „other” International courts*, Cambridge University Press, Cambridge 2019, s. 24.

²⁹ Zob. C. Rohan. G. Zyberi, *Defense Perspectives on International Criminal Justice*, Cambridge University Press, Cambridge 2017, s. 34.

³⁰ Zob. V. Tochilovsky, *The law and jurisprudence of the international criminal tribunals and courts: procedure and human rights aspects*, Intersentia, Cambridge 2014, s. 51

³¹ Zob. N.H.B. Jorgensen, *The Right of the Accused to Self-Representation Before International Criminal Tribunals*, „The American Journal of International Law » 2004, nr 4, s. 723.

³² Zob. M. Thunberg Schunke, *Whose responsibility?: a study of transnational defence rights and mutual recognition of judicial decisions within the EU*, Intersentia, Cambridge 2013, s. 29.

³³ Por. *Prawo do obrony: teoria a rzeczywistość*, red. A. Światłowski, AT Wydawnictwo, Kraków 2012.

³⁴ Por. *Fundamental rights in international and European law: public and private law perspectives*, red. T. Takács, V. Lazić, B. Rompoy, Asser Press, The Hague 2016.

³⁵ Zob. A. Germeaux, *The international legal order in global governance: norms, power and policy*, Palgrave Macmillan, Cham 2022, s. 38.

³⁶ Zob. P. Gilabert, *Human Dignity and Human Rights*, Oxford University Press, Oxford 2018, s. 29.

³⁷ Zob. F.S. Taebloo, M.T. Naini, *Observing the Accused Person Interrogation Rights in Pretrial Period in Iran’s Law and the International Charter of Human Rights*, « Journal of Politics and Law » 2016, nr 9, s. 126.

³⁸ Zob. N. Rodley, *In defence of human rights*, « The Lancet » 2014, nr 9946, s. 847.

³⁹ Zob. S.Ø. Johansen, *The human rights accountability mechanisms of international organizations*, Cambridge University Press, Cambridge 2023, s. 44.

Standardy międzynarodowe odnoszą się do tzw. obrony materialnej (obrona własna oskarżonego) oraz obrony formalnej (obrona przy pomocy adwokata)⁴⁰. Dotyczy to zarówno fazy sądowej, jak też fazy przedsądowej, która ma istotne znaczenie z punktu widzenia zapewnienia efektywnego prawa do obrony⁴¹. Dotyczy to również sytuacji, gdy nie została zapewniona efektywna obrona ze strony obrońcy⁴².

U podstaw formułowania tych standardów leży chęć ochrony godności człowieka, bez względu na sytuację prawną, w której się on znalazł⁴³. Standardy te stanowią dodatkowe wzmocnienie praw człowieka w stosunku do praw chronionych przez konstytucje i ustawodawstwo krajowe⁴⁴, co ma szczególne znaczenie w odniesieniu do państw, gdzie pojawiają się tendencje autorytarne i dochodzi do systemowego ograniczenia praw człowieka⁴⁵. Nawet jednak w systemach demokratycznych pojawiają się problemy w urzeczywistnieniu tych praw człowieka w odniesieniu do działań policji i innych organów dysponujących instrumentami umożliwiającymi represjonowanie obywateli⁴⁶.

Co prawda nie wszystkie standardy wskazują gwarancje tego prawa w sposób kompleksowy, jednakże istnieje konsensus co do faktycznej treści tego prawa⁴⁷. Ponadto eksponuje się to, że prawu temu towarzyszą obowiązki i odpowiedzialność organów w postępowaniach dotyczących praw obywateli, które umożliwiają urzeczywistnienie tego prawa zgodnie z obowiązującymi procedurami⁴⁸. Szczególnie widoczne jest to w świetle aksjologii instytucji międzynarodowych zajmujących się

⁴⁰ Zob. B. Gronowska, *Prawo oskarżonego do obrony*, [w:] *Prawa człowieka i ich ochrona*, red. B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balcerzak, M. Lubiszewski, R. Mizerski, Wydawnictwo TNOiK, Toruń 2010, s. 336.

⁴¹ Zob. A. Pivaty, *Criminal defence at police stations a comparative and empirical study*, Routledge, London 2020, s. 34.

⁴² Zob. A. Soo, *Remedies against ineffectiveness of defense counsel : judicial supervision over the performance of defense counsel in Estonian criminal proceedings*, University of Tartu, Tartu 2011, s. 36.

⁴³ Zob. S.C. Carey, M. Gibney, S.C. Poe, *The Politics of Human Rights: The Quest for Dignity*, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 34.

⁴⁴ Zob. G. Gaggioli, *Human rights and personal self-defense in international law*, « Melbourne Journal of International Law » 2017, nr 2, s. 465.

⁴⁵ Zob. T. Ginsburg, *Democracies and international law*, Cambridge University Press, Cambridge 2021, s. 51.

⁴⁶ Zob. C. Wang, *The police are innocent as long as they honestly believe: The human rights problems with english self-defense law*, « Columbia Human Rights Law Review » 2018, nr 3, s. 375.

⁴⁷ Zob. B. Gronowska, *Prawo oskarżonego...*, s. 336.

⁴⁸ Zob. K. Sikking, *The Hidden Face of Rights: Toward a Politics of Responsibilities*, Yale University Press, New Haven 2020, s. 54.

ochroną praw człowieka, zarówno uniwersalnych⁴⁹, jak i europejskich (regionalnych), gdzie główną rolę odgrywają Rada Europy (RE)⁵⁰, Unia Europejska (UE)⁵¹ i Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (OBWE)⁵². Wydaje się bowiem, że takie porozumienie wypracowane zostało m.in. na gruncie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka z dnia 4 listopada 1950 r.⁵³, będącej w istocie „najdoskonalszym wzorem skutecznej gwarancji praw człowieka”⁵⁴ (gdzie prawo do obrony zagwarantowane jest w art. 6 ust 3 EKPC). Na uwagę zasługują także dokumenty międzynarodowe, tworzone w systemie Narodów Zjednoczonych⁵⁵, Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z 1966 r.⁵⁶ (gdzie prawo to zagwarantowane jest w art. 14 ust. 3 MPPOiP).

Chociaż prawo do samoobrony międzypaństwowej jest szczególnie eksponowane w prawie międzynarodowym, to jednak prawo do samoobrony osobistej również stanowi część prawa międzynarodowego. Jest to ogólna zasada prawa uznawana przez narody, ponieważ można ją znaleźć w głównych tradycjach prawa naturalnego świata i we wszystkich krajowych systemach prawa karnego. W prawie międzynarodowym wywarła ona najgłębszy wpływ na prawa dotyczące praw człowieka, mimo że sama w sobie nie jest prawem człowieka. Prawo do osobistej

⁴⁹ Zob. R.E. Howard-Hassmann, *In defence of universal human rights*, Polity, Cambridge – Meford 2019, s. 45.

⁵⁰ Zob. B. Bocian, *Prawa i wolności człowieka w systemie Rady Europy*, Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, Siedlce 2003.

⁵¹ Zob. L. Vasyliūtė, N.C. Luk, *Protecting civil society space: strengthening freedom of association, assembly and expression and the right to defend rights in the EU*, European Parliament, Brussels 2020, s. 12. Por. *Ochrona praw podstawowych w Unii Europejskiej*, red. J. Barcz, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2008.

⁵² Zob. R. Tabaszewski, *Organy i środki ochrony praw człowieka w systemie OBWE*, [w:] *Prawo międzynarodowe praw człowieka*, red. K. Orzeszyna, M. Skwarzyński, R. Tabaszewski, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2020, s. 207-209.

⁵³ Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r. (Dz.U. 1993 nr 61 poz. 284).

⁵⁴ Zob. B. Liżewski, *Status i stosowanie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka Unii Europejskiej*, [w:] *Prawne problemy członkostwa Polski w Unii Europejskiej*, red. L. Leszczyński, UMCS, Lublin 2005, s. 98; Por. P. Hofmański, *Europejska Konwencja Praw Człowieka i jej znaczenie dla prawa karnego materialnego, procesowego i wykonawczego*, Temida 2, Białystok 1993; L. Zwaak, *Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, [w:] *Prawa człowieka. Geneza, koncepcje, ochrona*, red. B. Banaszak, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 1993, s. 139-166; C. Mik, *Przystąpienie Unii Europejskiej do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, [w:] *Europejska Konwencja Praw Człowieka i jej system kontrolny – perspektywa systemowa i orzecznicza*, red. M. Balcerzak, T. Jasudowicz, J. Kapelańska-Pręgowska, UMK, Toruń 2011, s. 29-82; S.A. Paruch, *Charakter prawny związania państwa członkowskiego Rady Europy standardami EKPCz w zakresie ochrony praw człowieka*, „Zeszyty Naukowe WSIZiA” 2013, nr 2, s. 139-159.

⁵⁵ Zob. E. Dominguez Redondo, *In defence of politicization of human rights : the UN special procedures*, Oxford University Press, New York 2020, s. 34.

⁵⁶ Dz.U. 1977 nr 38 poz. 167.

samoobrony wchodzi w interakcje z prawami człowieka na trzech poziomach. Na poziomie międzypaństwowym, w wąskich granicach prawo do obrony własnej i innych usprawiedliwia naruszenia podstawowych praw człowieka przez władze państwowe. Jest to jedyny przypadek, w którym funkcjonariusze organów ścigania mogą umyślnie i bez wyroku sądowego zabijać w czasie pokoju. Użycie śmiertelnej siły przez wojsko może wyjątkowo zostać również ocenione na podstawie standardów samoobrony. Na poziomie indywidualnym międzynarodowe prawo dotyczące praw człowieka określa granice tego, jak szerokie mogą być przepisy krajowe dotyczące samoobrony osobistej między osobami prywatnymi. Podczas gdy państwa muszą uznać rozsądne prawo do samoobrony, prawo międzynarodowe nie przyznaje prawa do posiadania broni palnej jako środka samoobrony. Na poziomie relacji jednostki i państwa, w wyjątkowych okolicznościach prawo do samoobrony osobistej zaostrza również prawa człowieka jednostek, umożliwiając im siłowe przeciwstawianie się pewnym rodzajom naruszeń praw człowieka popełnianych przez funkcjonariuszy państwowych. Jednak nawet w obliczu ludobójstwa lub innych masowych okrucieństw praktyka państwowa niestety nie uznaje zbiorowego prawa do zorganizowanego zbrojnego oporu⁵⁷.

Zważywszy na znaczenie tego prawa, zaskakujące może być bardzo lakoniczne potraktowanie go w Karcie Praw Podstawowych UE i wpisanie go tam w sposób bardzo ogólny, bez jakichkolwiek szczegółów. Istnieje jednak pogląd, że można to postrzegać jako zabieg umożliwiający elastyczną, szeroką jego interpretację, tak aby niepotrzebnie nie tworzyć z tego przepisu prostej powtórki art. 6 ust. 3 EKPC⁵⁸.

W piśmiennictwie naukowym wskazuje się, na podstawie doświadczeń międzynarodowych trybunałów karnych, na potrzebę właściwego wyważenia prawa do obrony z prawami ofiar, co ma istotne znaczenie dla realizacji sprawiedliwego wymiaru sprawiedliwości⁵⁹.

Rodzi się zatem pytanie, czy wobec krajowych gwarancji prawa do obrony, oraz istnienia prawa międzynarodowego praw człowieka, kreowanego przez trzy ośrodki

⁵⁷ Zob. J.A. Hessbruegge, *Human Rights and Personal Self-Defense in International Law*, Oxford University Press, New York 2017, s. 48.

⁵⁸ Zob. K. Kowalik-Bańczyk, *Wymiar sprawiedliwości*, [w:] *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Komentarz*, red. A. Wróbel, 2. wyd., Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2020, s. 1214.

⁵⁹ Por. *Defendants and victims in international criminal justice: ensuring and balancing their rights*, red. J.P. Pérez-León Acevado, Routledge, New York 2020.

normatywne: Radę Europy, Wspólnotę Europejską/Unię Europejską oraz KBWE/OBWE, jak również przez międzynarodowe konwencje, mechanizmy implementacji praw człowieka, w tym prawa do obrony, podążają za wyzwaniami oraz skutecznie opierają się zagrożeniom jakie wyłaniają się współcześnie w tych systemach⁶⁰.

Celem niniejszej dysertacji stało się zatem ustalenie znaczenia prawa do obrony jako prawa człowieka w świetle Konstytucji RP i standardów międzynarodowych. Zasadność podjęcia się tej analizy badawczej wiąże się z tym, że to ważne zagadnienie nie doczekało się dotychczas monograficznego opracowania. Dlatego uznać należy, że wypełni ona lukę jaka się do tej pory w tym obszarze utrzymywała.

Analiza w dysertacji doktorskiej przeprowadzona została w ramach 4 rozdziałów.

Rozdział 1 stanowi ogólną charakterystykę prawa do obrony. Zamiarem tego rozdziału było m.in. wyjaśnienie pojęcia „prawo do obrony”, omówienie rozwoju instytucji prawa do obrony, jak również zaprezentowanie prawa do obrony jako: prawa człowieka, standardu międzynarodowego, standardu krajowego.

W rozdziale 2 ukazane zostanie prawo do obrony jako prawo człowieka w aksjologii instytucji międzynarodowych. W tym celu zaprezentowano: instytucje uniwersalne, instytucje europejskie (Rada Europy, Unia Europejska, Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie).

W rozdziale 3 przedstawione zostanie prawo do obrony jako prawo człowieka w świetle aksjologii Konstytucji RP i ustawodawstwa. W tym celu podjęta została analiza dotycząca: Konstytucji, ustawodawstwa i aktów wykonawczych.

W rozdziale 4 przeprowadzona zostanie analiza prawa do obrony jako prawa człowieka w świetle praktyki ustrojowej RP. Przedmiotem analizy będzie relacja standardów międzynarodowych i ustawodawstwo RP. Prawo do obrony jako prawo człowieka ukazane zostanie w świetle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego, Sądu Najwyższego i Naczelnego Sądu Administracyjnego oraz tendencji w zakresie zwiększania efektywności realizacji prawa do obrony jako prawa człowieka w ustroju Rzeczypospolitej Polskiej.

⁶⁰ Por. *Human rights in a time of populism: challenges and responses*, red. G.L. Neuman, Cambridge University Press, Cambridge 2020.

W prac poddano weryfikacji następujące **hipotezy badawcze**:

Hipoteza główna: Prawo do obrony należy zaliczyć do podstawowych praw człowieka. Oznacza to jego szczególne usytuowanie w systemie ochrony praw i wolności. Jego gwarancji poszukiwać należy zarówno w prawie krajowym (Konstytucja RP, ustawodawstwo, akty wykonawcze), jak i prawie międzynarodowym, zarówno powszechnym (Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, Pakty Praw Człowieka), jak i regionalnym (m.in. standardy Rady Europy, Unii Europejskiej oraz Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie). W tym kontekście należy mówić o wzmocnieniu prawa do obrony, określonego w prawie wewnętrznym, za pomocą standardów międzynarodowych, zarówno za sprawą standardów zawartych w aktach międzynarodowych prawnie wiążących, jak i nie posiadających takiego charakteru, ale mających istotny wpływ na jego realizację (tzw. miękkie prawo).

W celu weryfikacji hipotezy głównej, sformułowano hipotezy cząstkowe:

Hipoteza 1. Analizy prawa do obrony nie należy prowadzić w oderwaniu od ewolucji praw człowieka, co świadczyć może o przenikaniu tego prawa do grona podstawowych praw przysługujących każdemu człowiekowi, chronionych zarówno na szczeblu międzynarodowym, jak i krajowym, a nieprzysługujących wyłącznie z racji posiadania obywatelstwa. Nadanie prawa do obrony rangi praw człowieka podnosi jego znaczenie w hierarchii praw chronionych i eksponuje wagę międzynarodowych gwarancji prawnych z nim związanych. Jego realizacja nie wynika więc w tej sytuacji wyłącznie z regulacji będących konsekwencją władztwa państwowego, a podlega kontroli społeczności międzynarodowej w ramach standardów i procedur wypracowanych przez organizacje międzynarodowe.

Hipoteza 2. Prawo do obrony stało się standardem międzynarodowym. W aksjologii instytucji międzynarodowych można dostrzec wzorce postępowania na rzecz ochrony tego prawa. Szczególne znaczenie mają tu standardy o zasięgu uniwersalnym, zawarte m.in. w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka oraz Międzynarodowym Pakcie Praw

Obywatelskich i Politycznych, a także o zasięgu regionalnym, wypracowane przez Radę Europy (wynikające m.in. z art. 6 ust. 3 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka) oraz Unię Europejską (wynikające z art. 47 i 48 Karty Praw Podstawowych). Z dokumentów tych wynikają bowiem tzw. minimalne standardy demokratycznego systemu prawnego, które stanowią wzorzec regulacji krajowych, jak również punkt odniesienia dla oceny stopnia zabezpieczenia prawa krajowego, a zwłaszcza respektowania *in concreto* praw uczestników postępowań prawnych. Potrzebna jest synergia działań Rady Europy, Unii Europejskiej i OBWE, by to oddziaływanie standardów międzynarodowych na krajowe porządki prawne było bardziej efektywne.

Hipoteza 3. Obraz zaangażowania na rzecz realizacji prawa do obrony jako prawa człowieka ukazuje orzecznictwo zarówno sądów międzynarodowych (m.in. Europejskiego Trybunału Praw Człowieka oraz Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej) jak i sądów krajowych. Ich uwaga skupiona jest w szczególności na sprawach związanych z obroną ze względu na ważną rolę prawa do rzetelnego procesu sądowego w demokratycznym społeczeństwie. Podstawowe znaczenie mają tu standardy umowne (prawnie wiążące), ale nie powinno się jednak tu pomijać znaczenia standardów o charakterze tzw. „miękkiego prawa” (soft law). Choć bowiem nie niosą zobowiązań o charakterze prawnie wiążącym z punktu widzenia prawa międzynarodowego publicznego, to jednak zawierają doświadczenia międzynarodowej opinii publicznej, wyrażone przez organizacje międzynarodowe, które mogą być przydatne w doskonaleniu standardu prawa do obrony, a w konsekwencji sprzyjając faktycznej realizacji tego prawa.

Hipoteza 4. Standard krajowy prawa do obrony eksponowany jest w systemach państw europejskich drogą jego konstytucjonalizacji, a także konkretyzacji w odpowiednim ustawodawstwie (zwłaszcza karnoprosesowym, ale też cywilnoprawnym czy administracyjnoprawnym). Praworządność wymaga jednolitego egzekwowania prawa karnego. Niejednokrotnie potrzebne są specjalne instrumenty, aby dać osobom uczciwą szansę na realizację prawa do obrony. Na przykład niektóre osoby mogą potrzebować tłumacza, aby upewnić się, że rozumieją swoje prawa. Z kolei dzieci i osoby dorosłe wymagające szczególnej troski mogą potrzebować dodatkowego wsparcia, aby mogły

skutecznie uczestniczyć w postępowaniu prawnym. Dlatego zarówno Konstytucja RP, jak i ustawodawstwo odgrywa w tym zakresie kluczową rolę przy założeniu, że zawarte w nich rozwiązania prawne zgodne są z wiążącymi Polskę standardami międzynarodowymi. Istotne znaczenie ma w tej sytuacji też efektywność egzekwowania orzeczeń sądów międzynarodowych, m.in. wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka.

W pracy uwzględniono następujące metody badawcze:

Główną metodą badawczą była **metoda prawno – dogmatyczna**, w oparciu o którą dokonana została analiza aktów mających charakter prawnie wiążący zarówno krajowych (Konstytucja, ustawodawstwo), jak i międzynarodowych (Europejska Konwencja Praw Człowieka, Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej), a także analiza dokumentów o charakterze tzw. „miękkiego prawa” (zalecenia, opinie RE, UE, OBWE), których oddziaływanie na prawo i praktykę ustrojową państw członkowskich jest istotne, bowiem przyczyniają się do tworzenia regulacji wielu stosunków opartych na zasadzie kompromisu i współpracy bardziej niż hierarchicznego podporządkowania, które w dzisiejszym świecie stają się coraz bardziej rozpowszechniane.

Z wykorzystaniem **metody historycznej** ukazany został rozwój instytucji prawa do obrony w świetle aksjologii instytucji międzynarodowych, oraz w świetle Konstytucji RP i ustawodawstwa. Stworzyło to możliwość ukazania relacji występujących pomiędzy tymi systemami.

W pracy ujęta została także **metoda analizy systemowej**, dzięki której możliwe było zaprezentowanie wysiłków instytucji międzynarodowych oraz wymiaru sprawiedliwości w Polsce (Trybunał Konstytucyjny, Sąd Najwyższy, Naczelny Sąd Administracyjny) podejmowanych na rzecz realizacji prawa do obrony jako prawa człowieka.

W analizie prawa do obrony jako prawa człowieka w świetle Konstytucji RP i standardów międzynarodowych wykorzystane zostało piśmiennictwo krajowe, jak i zagraniczne.

Rozdział 1: Ogólna charakterystyka prawa do obrony

1.1. Pojęcie prawa do obrony

Ochrona praw człowieka ma swe archaiczne korzenie⁶¹. W literaturze wskazuje się, iż prawo do obrony, jako prawo do zabezpieczenia własnego interesu prawnego i dowodzenia swojej niewinności znane było już w starożytności⁶². Stanisław Waltoś wskazuje, iż zarówno Rzymianie, jak i Grecy dopuszczali możliwość prowadzenia obrony przez oskarżonego w postępowaniach, które toczyły się w związku z postawieniem w stan oskarżenia za czyny, które zgodnie z ówczesnym prawem były uznawane za karalne. Co więcej uprawnienia te nie dotyczyły niewolników, a także osób pozostających w zakresie władzy *patria potestas* (prawo do reprezentacji tej grupy podmiotów stanowiło uprawnienia głowy rodziny). Także w prawie wieków średnich i dominującej wówczas kultury rycerskiej czy później praktyk inkwizycyjnych prawo do obrony doznawało licznych ograniczeń natury praktycznej, bowiem pojedynki czy też tortury, które w konsekwencji nie dawały możliwości przedstawienia swojego stanowiska, czy też nawet wysłuchania oskarżonego uniemożliwiały jego realizację⁶³. Owe uprawnienia w wiekach późniejszych także stanowiły rzadkość, jedynie prawo szlacheckie I Rzeczypospolitej oraz *common law* umożliwiały korzystanie z niego. Taki stan rzeczy w głównej mierze wynikał z faktu, iż w obu systemach prawnych starano się unikać stosowania tortur w procesach karnych, a co za tym idzie nie były one tak powszechne, jak w innych państwach europejskich⁶⁴.

⁶¹ Zob. J. Oniszczyk, *Archaiczne korzenie praw człowieka*, [w:] *Powszechny system ochrony praw człowieka 70 lat po proklamowaniu Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka: osiągnięcia, bariery, nowe wyzwania i rozwiązania*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2019, s. 15.

⁶² Zob. M. Długosz, *Obrona obligatoryjna jako element systemu ochrony praw jednostki w polskiej procedurze karnej*, [w:] *Wyzwania dla polskiego systemu ochrony praw człowieka u progu trzeciej dekady XXI wieku*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, t. III, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2021, s. 500.

⁶³ S. Waltoś, *Proces karny. Zarys systemu*, Wydawnictwo LexisNexis, Warszawa 2003, s. 295.

⁶⁴ Tamże, s. 296.

Dla skonkretyzowania prawa do obrony istotne znaczenie miały regulacje tego prawa w Anglii w XVIII i XIX w., uwzględniające szereg gwarancji urzeczywistnienia tego prawa⁶⁵.

Współcześnie prawo do obrony uznawane jest za fundamentalne prawo, jedną z podstawowych zasad procesu karnego, wyrażające jedną z generalnych reguł rzetelnego postępowania⁶⁶.

Prawo oskarżonego do obrony jest prawem absolutnym. W doktrynie i judykaturze rozróżnia się tzw. obronę materialną, czyli działalność skierowaną na obronę przed akcją i obronę formalną, czyli korzystanie z pomocy obrońcy⁶⁷. To ostatnie jest *de facto* pewnym skrótem myślowym, bowiem nie idzie tu o samą działalność obrońcy, która w rzeczy samej jest tym samym czym działalność oskarżonego, a więc obroną materialną, lecz jedynie o sam fakt posiadania obrońcy⁶⁸.

Szeroko rozumiane prawo do obrony przysługuje każdemu uczestnikowi postępowania⁶⁹, od momentu przedstawienia zarzutów podejrzanemu⁷⁰ lub przesłuchania w charakterze podejrzanego⁷¹, aż do uprawomocnienia się wyroku sądowego⁷², jak również w postępowaniu związanym z wykonywaniem kary⁷³.

A. Dąb wskazuje iż, zasada prawa oskarżonego do obrony w procesie karnym rozumiana jest jako „całokształt czynności procesowych zmierzających do wykazania niewinności oskarżonego albo do ograniczenia czy złagodzenia jego odpowiedzialności”⁷⁴. Według A. Demenko, stanowi ona jedną z podstawowych zasad

⁶⁵ Zob. J.M. Beatie, *Scales of Justice: Defense Counsel and the English Criminal Trial in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, « Law and History Review » 1991, nr 2, s. 221.

⁶⁶ Zob. K. Kopciuch, *Prawo do obrony – aspekt wspólnotowy i krajowy*, [w:] *Problemy realizacji regionalnych standardów ochrony praw człowieka w praktyce ustrojowej państw*, red. J. Jaskiernia, t. IV, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2015, s. 379.

⁶⁷ Zob. W. Depa, *Prawa oskarżonego do obrony de lege lata*, Wydawnictwo ABW Graf Group, Kraków 2004, s. 38.

⁶⁸ Zob. T. Grzegorzczak, *Kodeks postępowania...*, s. 35.

⁶⁹ Zob. A. Awłasewicz, *Prawa zatrzymanego na podstawie regulacji polskich i europejskich*, [w:] *Efektywność europejskiego systemu ochrony praw człowieka. Obszary analizy skuteczności europejskiego systemu ochrony praw człowieka*, red. J. Jaskiernia, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2012, s. 371.

⁷⁰ Zob. R. Rynkun-Werner, *Zatrzymanie a prawo do obrony*, „Palestra” 2011, nr 11, s. 91-98.

⁷¹ Zob. P. Wróbel, *Prawo do obrony osoby podejrzanego w polskim prawie karnym*, „Zeszyt Studencki Kół Naukowych Wydziału Prawa i Administracji UAM” 2017, nr 7, s. 252.

⁷² Zob. D. Tarnowska, *Sytuacja procesowa oskarżonego w postępowaniu sądowym w świetle zasady kontradiktoryjności i prawa do obrony*, „Acta Iuris Stetinensis. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2015, nr 9, s. 5-19.

⁷³ Zob. T. Grzegorzczak, *Obrońca w postępowaniu karnym wykonawczym*, „Palestra” 1989, nr 33, s. 49 – 65; Por. K. Postulski, *Prawo skazanego do obrony w zmienionym Kodeksie karnym wykonawczym*, „Palestra” 2012, nr 7-8, s. 55-62.

⁷⁴ A. Dąb, *Prawo do obrony*, „Państwo i Prawo” 1954, z. 3, 444.

postępowania karnego, wpływającą zarówno z przepisów prawa konstytucyjnego, jak i norm aktów prawnych niższej rangi stosowanych bezpośrednio w procesie⁷⁵.

Podobnie P. Sarnecki stwierdza, iż prawo do obrony występujące w postępowaniu karnym, oznacza „możność podejmowania wszelkich działań niesprzecznych z prawem, które w przekonaniu osoby poddanej temu postępowaniu mogą potwierdzić jego wersję zdarzeń (w trakcie których dojdzie miało do popełnienia zarzucanego czynu) oraz jego niewinności lub występowanie określonego charakteru winy. Dlatego też ustawy nie mogą wyczerpująco wskazywać rodzajów działań mających być przejawem podejmowanej przez niego „obrony”. W żadnym zaś razie nie można od takiej osoby wymagać współdziałania⁷⁶.

Według B. Gronowskiej, prawo do obrony obejmuje pewien „pakiet praw pozostających ze sobą w ścisłym związku. Wszystkie dokumenty międzynarodowej ochrony praw człowieka odnoszą się bowiem zarówno do tzw. obrony materialnej (obrona własna oskarżonego), obrony formalnej (obrona przy pomocy adwokata), a niektóre z nich dodatkowo eksponują takie atrybuty prawa do obrony, jak prawo oskarżonego do nieprzyznawania się do winy oraz prawo do niezmuszania do zeznawania przeciwko sobie⁷⁷.

A. Sakowicz formułuje definicję zakresową prawa do obrony, traktując go jako „zbiór wszystkich dopuszczalnych prawem czynności, które podejmuje się w interesie strony biernej procesu karnego⁷⁸.

J. Matan zwraca jednak uwagę, iż od prawa do obrony należy odróżnić, czy też oddzielić samo pojęcie obrony. Opierając się na dostępnej literaturze wskazuje, iż obrona dotyczy każdego prawnego odparcia obwinienia, względnego oskarżenia o czyn karygodny, przed właściwym sądem. Natomiast stosując drugie podejście, prezentuje obronę jako całokształt czynności procesowych zmierzających do udowodnienia

⁷⁵ A. Demenko, *Prawo do obrony formalnej w transgranicznym postępowaniu karnym w Unii Europejskiej*, Warszawa 2013, s. 57.

⁷⁶ P. Sarnecki, *Artykuł 42*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz Art. 30 – 86*, red. L. Garlicki, M. Zubik, wyd. II, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2016, s. 228.

⁷⁷ B. Gronowska, *Prawo oskarżonego...*, s. 284.

⁷⁸ A. Sakowicz, *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, wyd. 7, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2016, s. 38.

niewinności oskarżonego lub do ograniczenia czy też złagodzenia jego odpowiedzialności⁷⁹.

Zdaniem P. Wilińskiego prawo do obrony „polega na umożliwieniu oskarżonemu (podejrzanemu) odpierania przedstawionych mu zarzutów, kwestionowania przemawiających przeciwko niemu dowodów, a także przedstawiania dowodów na poparcie własnych twierdzeń”⁸⁰. Z kolei według K. Marszałek, prawo do obrony oskarżonego oznacza przede wszystkim możliwość podejmowania czynności procesowych w ramach uprawnień przewidzianych dla stron procesowych zmierzających do odparcia oskarżenia⁸¹.

W tym miejscu warto przytoczyć pogląd, który prezentują J. Tylman⁸² oraz R.A. Stefański⁸³, wskazując, iż do wyjątkowych, ale zarazem możliwych sytuacji należy zaliczyć taką w której to obrońcy przysługuje więcej praw aniżeli jego klientowi. Zatem w przeważającej mierze aktywność obrońcy jest działaniem, które podejmowane jest w interesie podejrzanego i/lub oskarżonego, ale w granicach wyznaczonych uprawnieniami tych ostatnich. Co więcej, P.K. Sowiński, wskazuje, iż „ową doktrynalną skłonność do klasyfikowania i grupowania instytucji procesowych należałoby miarkować, pamiętając, iż oba te elementy, materialny i formalny, składające się na prawo do obrony, w praktyce wzajemnie się przenikają i uzupełniają, bo tylko tak prawo do obrony w postępowaniu karnym jest czymś realnym i rzeczywistym”⁸⁴.

Prawo do obrony obejmuje zatem wszystkie dopuszczalne przez przepisy prawa czynności podejmowane w interesie oskarżonego, zarówno przez niego samego, jak i przez inne osoby, które zmierzają do odparcia oskarżenia lub odpowiedzialności cywilnoprawnej albo do odpowiedniego zmniejszenia jego odpowiedzialności, a także

⁷⁹ J. Matan, *Zasada prawa do obrony w polskim procesie karnym oraz formy jej realizacji*, „Roczniki Administracji i Prawa: teoria i praktyka” 2009, R. IX, s. 91.

⁸⁰ P. Wiliński, *Zasada prawa do obrony w polskim procesie karnym*, Kraków 2006, s. 196-197.

⁸¹ K. Marszałek, *Zagadnienia ogólne procesu karnego*, Katowice 1984, s. 165 – 166.

⁸² J. Tylman [w:] *Polskie postępowanie karne*, red. T. Grzegorzczak, J. Tylman, Warszawa 2009, s. 145.

⁸³ R.A. Stefański, *Konstytucyjne prawo do obrony a obrona obligatoryjna w świetle noweli z dnia 27 września 2013 r.*, [w:] *Prawo do obrony w postępowaniu penalnym. Wybrane aspekty*, Warszawa 2014, s. 17.

⁸⁴ P.K. Sowiński, *Prawo oskarżonego do obrony w procesie karnym. Obrona formalna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2022, s. 18.

zmniejszenia wszelkich uciążliwości procesowych⁸⁵. Nawiązuje więc do kultury i wartości prawnych⁸⁶.

Prawo oskarżonego do pełnej odpowiedzi i obrony leży u podstaw systemu wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych. Chociaż sama w sobie jest zasadą fundamentalnej sprawiedliwości, prawo obejmuje również inne koncepcje fundamentalnej sprawiedliwości, takie jak domniemanie niewinności, uczciwy proces i sprawiedliwy proces. Prawo nadaje znaczenie i sens systemowi kontradiktoryjnemu umożliwiając oskarżonemu energiczną obronę przed dowodami państwa, dając w ten sposób oskarżonemu wpływ na wynik postępowania. Przyznanie oskarżonemu „prawa” lub prawnie wykonalnego roszczenia do obrony upoważnia oskarżonego do kształtowania przebiegu procesu⁸⁷.

Oskarżony ma ustawowe i konstytucyjne prawo do składania zeznań we własnej obronie⁸⁸. Sąd apelacyjny powinien rozpatrzyć zarzut, gdy oskarżony twierdzi, że odmówiono mu możliwości decydowania o składaniu zeznań z powodu niekompetencji obrońcy i bezczynności sędziego⁸⁹.

Uznaje się, iż obejmuje ono prawo do osobistej walki ze stawianymi zarzutami oraz do pomocy obrońcy⁹⁰ i składa się z szeregu uprawnień procesowych⁹¹, przy czym w kontekście tego drugiego elementu możliwe jest zarówno korzystanie z fachowej pomocy obrońcy, jak i adwokata z urzędu, opłacanego przez państwo⁹². Jednak w tym drugim przypadku konieczne jest spełnienie dwóch przesłanek, tj. nieposiadanie przez oskarżonego wystarczających środków finansowych na pokrycie kosztów obrony oraz

⁸⁵ Zob. T. Gardocka, *Materialne granice prawa do obrony w procesie karnym*, [w:] *Prawo do obrony w postępowaniu penalnym. Wybrane aspekty*, red. I. Lipowicz, Biuro RPO, Warszawa 2014, s. 33-34.

⁸⁶ Zob. J. Oniszczyk, *Kultura i wartości prawne*, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Zarządzania i Prawa w Warszawie, 2000, z. 1-2, s. 7.

⁸⁷ Zob. L.A. Silver, *Poof into a Puff of Air - Where Have all the Defences Gone? The Air of Reality Test and the Defences of Justifications and Excuses*, « Criminal Law Quarterly » 2014, nr 4, s. 531.

⁸⁸ Zob. B.A. Babcock, *Fair Play: Evidence Favorable to an Accused and Effective Assistance of Counsel*, « Stanford Law Review » 1982, nr 6, p. 1133.

⁸⁹ Zob. D.E. Ives, *The role of counsel and the courts in safeguarding the accused's opportunity to decide whether to testify*, « Criminal Law Quarterly » 2006, nr 4, s. 508.

⁹⁰ Por. P. Misztal, *Prawo oskarżonego do realnej obrony a instytucja przymusu adwokacko-radcowskiego*, [w:] *Rola reprezentantów stron w postępowaniach sądowych*, red. D. Gil, A. Piasecki, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej. Wydawnictwo Naukowe, Kraków 2019, s. 159-171.

⁹¹ Zob. A. Sakowicz, *Komentarz do art. 6 kpk*, [w:] *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, red. K.T. Boratyńska, A. Górski, A. Sakowicz, A. Ważny, Warszawa 2014.

⁹² Zob. A. Nowotny, *Prawo do pomocy prawnej z urzędu*, [w:] *Dostęp do obrońcy w postępowaniu karnym. standardy krajowe i europejskie*, red. M. Kusak, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2020, s. s. 125 – 128.

stwierdzenie, iż profesjonalna obrona tego oskarżonego leży „w interesie wymiaru sprawiedliwości”⁹³. Wiodącym wymogiem, wkomponowanym w kategorię „interesu wymiaru sprawiedliwości”, jest obowiązek organów procesowych w zakresie zapewnienia oskarżonemu realnej szansy na prowadzenie obrony w toku całego procesu⁹⁴.

Podstawową zasadą prawa karnego jest to, że wybór obrońcy jest wyborem samego oskarżonego, że żadnemu oskarżonemu o popełnienie przestępstwa nie można narzucić obrońcy wbrew jego woli oraz że nadrzędnym prawem oskarżonego jest wystąpić z własną sprawą do organu sądowego, jeśli sobie tego życzy, zamiast zlecać to za niego adwokatowi⁹⁵.

Warto zauważyć, iż w literaturze przedmiotu prawo do korzystania z obrońcy odróżnia się od prawa do posiadania obrońcy, które to pojęcia nie są tożsame⁹⁶. Oskarżony może mieć bowiem ustanowionego lub wyznaczonego w sposób formalny obrońcę, lecz wskutek zbiegu pewnych okoliczności może nie mieć zarazem możliwości efektywnego korzystania z jego usług. Oskarżony decydując się na korzystanie z pomocy obrońcy z wyboru, zgodnie z art. 620, zobowiązany jest w toku procesu wyłożyć wydatki związane z jego ustanowieniem. Art. 620 nie rozstrzyga wszakże kwestii ich ewentualnego zwrotu tej stronie, stanowi ona bowiem przedmiot regulacji m.in. art. 626 § 1 (§ 2) w zw. z art. 630 i art. 632⁹⁷.

Obrońca działa w interesie podejrzanego, a nie jest czynnikiem mającym doprowadzić do pełnej rekonstrukcji zachowania się podejrzanego w związku z zarzucanym mu czynem⁹⁸. Obrońca nie może działać w procesie o tyle tylko, o ile jego zdaniem takie lub inne elementy zarzucanych czynów nie odpowiadają rzeczywistości. Zdaniem P. Sarneckiego, nawet jeśli z uwagi na swój subiektywny stan wiedzy, byłby przekonany o trafności stawianych zarzutów, jego obowiązkiem jest nastawać na

⁹³ Zob. M. Piech, *Prawo do wyboru obrońcy z urzędu*, „Palestra” 2016, nr 3, s. 50-55.

⁹⁴ Zob. M. Błaszyk, *Pozycja i rola obrońcy w postępowaniu przed sądem I instancji – uwagi de lege ferenda*, [w:] *Postępowanie dowodowe w świetle nowelizacji kodeksu postępowania karnego*, red. A. Lach, UMK, Toruń 2014, s. 115-123.

⁹⁵ Zob. D. Berg, *An inconvenient right: an overview of the self-represented accused's autonomy*, « *Criminal Law Quarterly* » 2015, nr 4, s. 503.

⁹⁶ Zob. P. Hofmański, E. Sadzik, K. Zgryzek, *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, t. I, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2007, s. 69. Por. J. Burchill, *The right to counsel and the right to have counsel present*, « *Manitoba Law Journal* » 2022, nr 5, s. 12.

⁹⁷ P.K. Sowiński, *Prawo oskarżonego...*, s. 27.

⁹⁸ Zob. S.B. Bright, *Independence of counsel: an essential requirement for competent counsel and a working adversary system*, « *Houston Law Review* » 2018, nr 4, s. 853.

udowodnienie tych zarzutów, tj. na przekonanie o tym czynnika orzekającego⁹⁹. Tym bardziej jest zobowiązany podnosić wszelkie momenty (wskazywać na określone zeznania, na wymowę pewnych dokumentów, na wyniki pewnych czynności procesowych itd.), mogące rzucić korzystne światło na działanie i na sylwetkę podejrzanego¹⁰⁰.

Adwokaci często walczą o to, by nie dopuścić do skazania osób, które popełniły poważne przestępstwa. Jak uzasadnić tę rolę? L. Layton generalnie akceptuje tradycyjny pogląd prawa karnego, zgodnie z którym obrońca „czyni dobro”, dbając o to, aby państwo nie uzyskało wyroku skazującego w przypadku braku dowodów ponad wszelką wątpliwość, opartego na dopuszczalnych i wiarygodnych dowodach. Rzecznictwo etyczne w kontekście karnym jest zatem pod silnym wpływem koncepcji sprawiedliwości, która obejmuje nie tylko poszukiwanie prawdy, ale także prawo do rzetelnego procesu dla oskarżonych. Wskazuje on jednak, że obrońcy muszą czasami promować wartości inne niż najlepszy interes klienta i rutynowo kierować się własnym osądem i perspektywą w rozwiązywaniu problemów etycznych. Dalecy od bycia amoralnymi automatami dążącymi do realizacji interesów klienta do absolutnych granic dozwolonych przez prawo, adwokaci stosują osobistą koncepcję wspólnych wartości zawodowych i podejmują w ten sposób decyzje normatywne, które mają wpływ na przebieg wymiaru sprawiedliwości¹⁰¹.

Zakres uprawnień obrońcy nie jest tożsamy z zakresem uprawnień samego oskarżonego¹⁰². Obrona prowadzona przez oskarżonego osobiście jest obroną innego rodzaju, spełniającą inne funkcje procesowe niż obrona wykonywana przez adwokata. Zadaniem oskarżonego jest przedstawienie organom swojej postawy i wywołanie osobistych wrażeń, celem obrońcy jest zaś rzeczowe i wiarygodne przedstawienie okoliczności przemawiających na rzecz oskarżonego. Dopiero połączenie obu elementów może prowadzić do efektywnej obrony.

Z punktu widzenia obrony wskazane jest milczenie oskarżonego, gdy na podstawie dostępnych dowodów wydaje się możliwe obalenie zarzutów nawet bez składania zeznań przez oskarżonego. Skorzystania z prawa do odmowy składania

⁹⁹ P. Sarnecki, *Artykuł 42...*, s. 229.

¹⁰⁰ Tamże.

¹⁰¹ Zob. D. Layton, *The criminal defence lawyer's role*, « Dalhousie Law Journal » 2004, nr 2, s. 379.

¹⁰² Zob. P. Kruszyński, *Stanowisko prawne obrońcy w procesie karnym*, Białystok 1991, s. 25-27.

wyjaśnień nie należy oceniać na niekorzyść przy wydawaniu wyroku, nie dotyczy to jednak zachowania częściowego milczenia, które w zasadzie należy odradzać. Zeznanie obrony jest zawsze wskazane, gdy przyznanie się leży w interesie oskarżonego. Jeżeli wystąpienie obrony wydaje się nieuniknione, ponieważ w inny sposób nie można wprowadzić do postępowania okoliczności uniewinniających, należy w miarę możliwości przedstawić dodatkowy materiał dowodowy na poparcie twierdzeń oskarżonego. Jest to szczególnie prawdziwe w sprawach dotyczących słowa jednej osoby przeciwko drugiej. Jednocześnie należy uważać, aby zeznania oskarżonego nie mogły zostać obalone przez materiał dowodowy lub poszlaki. Zasada swobodnego rozpatrywania dowodów pozostawia bowiem sędziemu szerokie pole do popisu¹⁰³.

Dlaczego niesprawiedliwe jest skazanie oskarżonego bez przesłuchania? Denis Meyerson dowodzi, że możliwość bycia wysłuchanym we własnej obronie jest nieodłącznym elementem sprawiedliwego procesu. obrońcy tego poglądu zazwyczaj argumentują, że źródłem nieodłącznej wartości partycypacji jest poszanowanie godności w kantowskim sensie racjonalnej sprawczości. Meyerson podkreśla natomiast relacyjny i symboliczny wymiar partycypacji. Opiera się na badaniach z zakresu psychologii społecznej, które pokazują, po pierwsze, że ludziom zależy w takim samym stopniu na procesach, jak na wynikach, a po drugie, kiedy pyta się ich, co skłania ich do postrzegania procedur jako sprawiedliwych, podkreślają sposób, w jaki pewne procedury poprawiają jakość ich interakcji interpersonalnych z władzami grupy, coś, co cenią samo w sobie. Dzieje się tak dlatego, że pewne rodzaje traktowania ze strony władz, do których należy możliwość bycia wysłuchanym, funkcjonują jako symboliczny wyznacznik statusu grupowego, który z kolei wspiera poczucie szacunku do samego siebie. Wymogiem sprawiedliwości jest więc to, aby rozwiązania proceduralne były zaprojektowane tak, aby wspierały szacunek do samego siebie¹⁰⁴.

¹⁰³ Zob. A. Ignor, *Is it the gold standard of the defense for the accused to remain silent?*, « Forensische Psychiatrie, Psychologie, Kriminologie » 2015, nr 2, s. 92.

¹⁰⁴ Zob. D. Meyerson, *The Moral Justification for the Right to Make Full Answer and Defence*, « Oxford Journal of Legal Studies » 2015, nr 2, s. 237.

Istotne znaczenie ma to, by działania podejmowane w ustawodawstwach krajowych, zorientowane na przyspieszenie procedur karnych, nie podważały fundamentalnego prawa człowieka, jakim jest prawo do obrony¹⁰⁵.

W piśmiennictwie naukowym sygnalizuje się rosnący zakres przypadków, w których domniemanie niewinności zostało uchylone przez ustawodawstwo. Organy ustawodawcze reagują na obawy związane z terroryzmem i ogólny niepokój społeczności w kwestiach związanych z prawem i porządkiem, zwiększając możliwość odwoływania się do przepisów dotyczących obowiązku. Chociaż uznaje się prawo ustawodawcy do stanowienia przepisów mających na celu zwiększenie bezpieczeństwa publicznego, domniemanie niewinności jest podstawowym prawem do rzetelnego procesu. Podejście stosowane w niektórych badanych jurysdykcjach, polegające na badaniu konstytucyjności przepisów o odwróceniu obowiązku na podstawie tego, czy w praktyce pozwalają one na uznanie oskarżonego za winnego, mimo że istnieje uzasadniona wątpliwość co do jego winy, ma wiele zalet. Jest to jednak tylko częściowe rozwiązanie, ponieważ ustawodawcy mogą zostać zmuszeni do ponownego zdefiniowania przestępstw w celu skutecznego przerwania ciężaru dowodu na oskarżonego¹⁰⁶.

Prawo do „sprawiedliwego procesu” to jeden z tych standardów, z którymi żaden rząd nie może się nie zgodzić. Jednak często jest to poprzedzone słowem „oczywiście” – jak w przypadku „oczywiście, że uczciwy proces jest ważny”, a następnie często następuje po nim „ale” – jak w przypadku „ale system musi być skuteczny”. Gdy tylko zaczyna się pytać, co to oznacza, a zwłaszcza co to oznacza w odniesieniu do praw osób podejrzanych lub oskarżonych o popełnienie przestępstwa, obraz szybko się zaciemnia. W Zjednoczonym Królestwie i w wielu innych krajach rozwój zarządzania i „odkrywanie” ofiar jako elektoratu politycznego oznacza, że chociaż składa się deklaracje na rzecz uczciwego procesu, znaczenie prawa do obrony

¹⁰⁵ Zob. A. Eser, *The Acceleration of Criminal Proceedings and the Rights of the Accused: Comparative Observations as to the Reform of Criminal Procedure in Europe*, « Maastricht Journal of European and Comparative Law » 1996, nr 4, s. 368.

¹⁰⁶ Zob. A.D. Gray, *The presumption of innocence under attack*, « New Criminal Law Review » 2017, nr 4, s. 569.

w procesie karnym, zarówno jako materialny aspekt praw człowieka i jako kluczowy element prawa do rzetelnego procesu sądowego bywa odsuwany na boczny tor¹⁰⁷.

Z zasadą prawa do obrony wiąże się zasada informacji prawnej, zwana też zasadą lojalności (fair play) organów procesowych¹⁰⁸. Z zasady tej wynika obowiązek pouczenia m.in. oskarżonego o ciężących obowiązkach i o przysługujących mu uprawnieniach. Nie wymaga uzmysłowienia fakt, iż w przypadku, kiedy oskarżony nie znałby swoich uprawnień oraz ciężących nań obowiązków, nie byłby w stanie prowadzić skutecznej obrony, a nawet doprowadzić do pogarszania swojej sytuacji procesowej¹⁰⁹.

Konstrukcja prawa do obrony musi uwzględniać konsekwencje stosowania nowoczesnych instrumentów kryminologicznych, np. poligrafu¹¹⁰.

Prawo do obrony od zarania dziejów stanowi podstawę obrony interesów oskarżonych, stąd jego zapis w generalnych zbiorach praw podstawowych, obejmujących ogół społeczeństwa, jak i zbiory regionalne. Unia Europejska, jako organizacja międzynarodowa, w przepisach prawa wspólnotowego również wielokrotnie zapewnia to fundamentalne prawo, wskazując niejednokrotnie główne zasady realizacji tegoż prawa w praktyce¹¹¹. Na gruncie polskiego ustawodawstwa, zasada ta jest normą konstytucyjną¹¹², mającą swoje rozwinięcie na gruncie kodeksu postępowania karnego¹¹³ i ustaw szczegółowych.

¹⁰⁷ Zob. E. Cape, *Criminal defence rights in a global context*, « Criminal Justice Matters » 2013, nr 92, s. 2.

¹⁰⁸ Por. T. Grzegorzczak, *Zasada informacji prawnej w sprawach o wykroczenia*, „Zagadnienia Wykroczeń” 1980, nr 3, s. 9-22; M. Lipczyńska, *Zasad informacji prawnej (art. 10 k.p.k.) a system zasad procesowych polskiego procesu karnego*, „Państwo i Prawo” 1973, nr 2, s. 50 – 57; M. Lisiecki, *Zasada informacji prawnej w postępowaniu w sprawach nieletnich – zarys ogólnej problematyki na tle odpowiedniego stosowania przepisów k.p.k.*, [w:] *Kryminalistyka i inne nauki pomostowe w postępowaniu karnym*, red. J. Kasprzak, B. Młodziejowski, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn 2009, s. 89-98; J. Kosowski, *Zasada informacji prawnej w polskim procesie karnym w świetle art. 16 k.p.k.*, Wolters Kluwer, Warszawa 2011.

¹⁰⁹ Zob. W. Depa, *Prawa oskarżonego...*, s. 39.

¹¹⁰ Zob. P. Herbowski, *Poligraf a prawo do obrony*, „Palestra” 1957, nr 7-8, s. 98.

¹¹¹ Zob. W. Sadowski, *Współpraca w sprawach karnych w Unii Europejskiej a prawo do obrony w postępowaniu karnym*, „Przegląd Prawa Europejskiego” 2005, nr 3/4, s. 38-45; C. Kulesza, *Unia Europejska w obronie podejrzanego*, „Państwo i Prawo” 2012, nr 8, s. 33-47; M. Waluk-Zalewska, *Prawo do obrony jako realizacja funkcji gwarancyjnej w europejskim prawie karnym*, [w:] *Z problematyki funkcji procesu karnego*, red. T. Grzegorzczak, J. Izydorczyk, R. Olszewski, Wolters Kluwer, Warszawa 2013, s. 335-343.

¹¹² Zob. M. Kuśmierczyk, *Prawo do obrony w procesie karnym jako konstytucyjna zasada prawa*, „Przegląd Prawniczy Uniwersytetu Warszawskiego” 2009, nr 1, s. 113-122.

¹¹³ Zob. J. Duda, *Granice prawa do obrony w prawie karnym procesowym*, [w:] *Kluczowe problemy procesu karnego*, red. P. Hofmański, Wolters Kluwer, Warszawa 2011, s. 295 – 304.

1.2. Rozwój instytucji prawa do obrony

W literaturze wskazuje się na trudności związane z wskazaniem daty granicznej uformowania się poszczególnych praw, w tym prawa do obrony, gdyż, jak zauważa S. Paruch, „są one powiązane z procesem tworzenia aktów normatywnych, w tym o charakterze konstytucyjnym, obowiązujących w różnym zakresie, formie oraz określających różny mechanizm gwarancji ich przestrzegania”¹¹⁴.

Pewnych elementów instytucji prawa do obrony można doszukiwać się już w rzymskim procesie karnym¹¹⁵ (charakterystycznym dla okresu poklasycznego – istniejącego od połowy III w. n.e. do połowy VI w. n.e.), w którym pojawia się sądownictwo urzędnicze z nowym trybem postępowania (*cognito extra ordinem*), sprawowane przez cesarza oraz mianowanych przez niego urzędników¹¹⁶. Kardynalną wręcz wadliwością tego postępowania było jednak to, iż urzędnik pełniący funkcje obrony, jednocześnie realizował zadania z zakresu oskarżania i wyrokowania¹¹⁷.

W okresie średniowiecza prawo kanoniczne było posiłkowo stosowane wobec osób świeckich w sprawach o przestępstwa, takie jak: świętokradztwo, herezja, symonia, lichwa, cudzołóstwo, w którym oskarżony był pozbawiony prawa do obrony¹¹⁸. Innym znanym negatywnym przykładem praktyki procesowej z tamtego okresu, w ramach procesu inkwizycyjnego była działalność hiszpańskiej Świętej Inkwizycji – sądownictwa w sprawach czystości wiary, systemu, w którym co prawda przyznawano oskarżonemu obrońcę z listy, to jednak bez prawa kontaktu z nim, z faktycznie stosowanym domniemaniem winy i torturami. W czasach cesarza Karola V w 1532 r. została uchwalona ustawa karna *Constitutio Criminalis Carolina*, nie

¹¹⁴ S. Paruch, *Konstytucyjne prawo do obrony a niezależność adwokatury*, [w:] *Transformacja systemów wymiaru sprawiedliwości. Tom I: Pozycja ustrojowa władzy sądowniczej i uwarunkowania transformacji*, red. J. Jaskiernia, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2011, s. 639.

¹¹⁵ Szerzej: A. Chmiel, *Defence Right of the Accused and the Evidence from Slave's Testimony in the Roman Criminal Procedure*, „*Studia Iuridica Lublinensia*” 2021, No 5; K. Mielńczyk, *O kształtowaniu się niektórych zasad procesowych w rzymskim postępowaniu karnym okresu pryncypatu*, „*Studia Iuridica Lublinensia*” 2007, Vol. 10.

¹¹⁶ Zob. P. Koźniewski, *Proces karny – rys historyczny*, [w:] *Prawo karne procesowe – Część ogólna*, red. J. Grajewski, Warszawa 2009, s. 46.

¹¹⁷ Zob. M. Mozgawa-Saj, *Rzymskie korzenie zasady domniemania niewinności i prawa oskarżonego do obrony*, „*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Prawnicza*” 2018, z. 101, s. 105.

¹¹⁸ Zob. A. Romanko, *Prawo do obrony w kanonicznym procesie karno-administracyjnym. Zarys problematyki*, „*Teka Kom. Praw. – L. PAN*” 2018, nr 2, s. 363-373.

wprowadzała ona postępowania odwoławczego, ale można było zwrócić się z prośbą o poradę do biegłych w prawie¹¹⁹. Znaczenie *Caroliny* było olbrzymie, posiłkowano się nią także w Rzeczypospolitej szlacheckiej w procesie miejskim, ale z jawnością i zapewnieniem oskarżonemu obrony¹²⁰.

Omawiając kształtowanie się instytucji prawa do obrony zwrócić należy szczególną uwagę również na angielskie sądownictwo oparte na tzw. sądach przysięgłych i sędziach pokoju, z przyznaniem oskarżonemu w latach 1836 – 1837 prawa do zaznajomienia się z aktami sprawy i prawem do obrońcy¹²¹.

Z kolei we Francji Konstytuanta w ustawie z października 1789 r. obok wprowadzenia zakazu stosowania tortur, znosi wyroki z podejrzenia i *absolutio ab instantia*, przyjmuje jawność postępowania, jak również prawo do korzystania z obrońcy¹²². Po rewolucyjnym zamieszeniu, w 1808 r. opracowano tzw. Kodeks napoleoński, który stał się wzorem dla wielu późniejszych regulacji karno-procesowych w Europie, wprowadzając w postępowaniu sądowym obok zasady m.in. kontrydiktoryjności, udział obrońcy, natomiast początkowo w postępowaniu przygotowawczym bez udziału obrońcy¹²³.

Nie ulega zatem wątpliwości, iż przykładów aktów prawnych, w tym również polskich, będących źródłami instytucji prawa do obrony, nad którymi mogliby się pochylić przedstawiciele nauki, jest wiele, jak choćby słynne statuty wiślickie z czasów Kazimierza Wielkiego, w których odnajdujemy stwierdzenie: „Ponieważ obrona i ochrona będące prawem naturalnym nie są zabronione, więc postanawiam, że w sądach naszego królestwa każdy człowiek niezależnie od stanu i okoliczności, może i powinien mieć adwokata, pełnomocnika lub rzecznika”¹²⁴.

Dlatego uznać należy, iż samo dochodzenie, wnikliwe prześledzenie poszczególnych stadiów formowania się instytucji prawa do obrony we współczesnym tego słowa znaczeniu, mogłoby być przedmiotem osobnej pracy badawczej i analizy.

¹¹⁹ Zob. M.L. Klementowski, *Zmiany zasad odpowiedzialności karnej w prawie niemieckim do Constitutio Criminalis Carolina z 1532 roku*, „Rejent” 1997, nr 10, s. 22-43.

¹²⁰ Zob. K. Bukowska-Gorgoni, *Constitutio Criminalis Carolina, et son rôle en Pologne*, „Archivum Iuridicum Cracoviense” 1978, t. 11, s. 69-79.

¹²¹ Zob. A. Grubalska, *Udział czynnika społecznego w orzekaniu w świetle prawa Anglii i Walii*, „Folia Iuridica Wratislaviensis” 2021, Vol. 10, s. 90-96.

¹²² Zob. J. P. Kubiak, *Uniewinnienie tymczasowe (absolutno ab instantia) i inne formy wyroków pośrednich*, „Palestra” 2002, nr 46, s. 33 - 47.

¹²³ Zob. J. Kodrębski, *Kodeks Napoleona i jego dziedzictwo*, „Państwo i Prawo” 1990, nr 6, s. 109.

¹²⁴ Zob. M. Safjan, *Adwokat jako obrońca praw obywatelskich*, „Palestra” 2009, nr 1-2, s. 320.

1.3. Prawo do obrony jako prawo człowieka

W literaturze wskazuje się, iż prawa człowieka mają swój własny mechanizm funkcjonowania o istotnie ważnych konsekwencjach, które następnie dopiero ujawniają się jako konsekwencje prawne dla jednostek ludzkich. Gdyby to im odebrano, wtedy one zostałyby sprowadzone do jakiejś zwykłej dogmatyki, niezwykle rozumianej np. wolności¹²⁵.

Według B. Gronowskiej, w przypadku prawa oskarżonego do obrony chodzi o pewien pakiet praw pozostających ze sobą w ścisłym związku. Jak podkreślają, wszystkie dokumenty międzynarodowej ochrony praw człowieka odnoszą się zarówno do tzw. obrony materialnej (obrona własna oskarżonego), obrony formalnej (obrona przy pomocy adwokata), a niektóre z nich dodatkowo eksponują takie atrybuty prawa do obrony, jak prawo oskarżonego do nieprzyznawania się do winy oraz prawo do niezmuszania do zeznawania przeciwko sobie¹²⁶.

Zatem uznać należy, iż państwo organizując wymiar sprawiedliwości i zasady jego funkcjonowania nie może ograniczyć się do zapewnienia tylko prawnych urządzeń i gwarancji o charakterze instrumentalno-formalnym¹²⁷. Według K. Piaseckiego, najistotniejsze znaczenie ma zagadnienie efektywności dostępu do sądu, która wyraża się w określonych o realnej wartości gwarancjach formalnych i materialnych, przewyższających różnego rodzaju bariery. Wskazuje tym samym, iż sam dostęp do sądu obejmuje kilka elementów o różnym charakterze, które z istoty rzeczy zapewniają przełamanie barier materialnych, dotyczących korzystania z prawa i jego ochrony¹²⁸.

Zdaniem L. Garlickiego zarówno procesy jak i zjawiska nadające prawom człowieka zupełnie nowego charakteru (ukształtowane na przestrzeni wieków), akcentują ich obowiązywanie w trzech podstawowych płaszczyznach:

¹²⁵ Zob. S. Kaźmierczyk, *O prawach człowieka – inaczej*, [w:] *Efektywność europejskiego systemu ochrony praw człowieka. Ewolucja i uwarunkowania europejskiego systemu ochrony praw człowieka*, red. J. Jaskiernia, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2012, s. 66.

¹²⁶ Zob. B. Gronowska, *Prawo oskarżonego do obrony*, [w:] *Prawa człowieka i ich ochrona*, red. B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balcerzak, M. Lubiszewski, R. Mizerski, Dom Organizatora TNOiK, Toruń 2005, s. 285.

¹²⁷ Por. J. Oniszczyk, *The concept of the state of law*, « Studia z Polityki Publicznej » 2015, nr 2, s. 57.

¹²⁸ Zob. K. Piasecki, *Organizacja wymiaru sprawiedliwości w Polsce*, Wydawnictwa Prywatnej Wyższej Szkoły Biznesu i Administracji, Warszawa 1995, s. 18.

- 1) aksjologicznej – przez nawiązanie do koncepcji naturalno prawnych, którym musi się podporządkować prawo pozytywne;
- 2) międzynarodowej – przez stworzenie norm i precedensów ponadnarodowych, którym musi podporządkować się prawo krajowe;
- 3) jurysdykcyjnej – poprzez stworzenie instytucji i procedur sądowych, którym musi się podporządkować tak władza ustawodawcza, jak i wykonawcza¹²⁹.

Co więcej, wskazane procesy doprowadziły również do ostatecznego ugruntowania się rozróżnienia praw człowieka i praw obywatela¹³⁰.

Wydawać by się mogło, że rozważania na temat ewolucji praw i wolności człowieka nie można łączyć z procesem dochodzenia do obecnego kształtu zasady prawa do obrony. Takie pojęcie często formułowane jest w doktrynie prawa procesowego karnego¹³¹. Jednakże podkreślić należy, iż bardzo trudno jest prowadzić rozważania samego kształtowania się prawa do obrony w oderwaniu od ewolucji praw i wolności człowieka. Wynika to m.in. z faktu, iż pewne zarysy prawa do obrony niejednokrotnie pojawiały się w tych samych aktach prawnych¹³², regulujących prawa i wolności człowieka, obywatela o bardziej jeszcze ogólnym znaczeniu i przesłaniu¹³³. W poszukiwaniu źródeł uregulowań składających się na kształt prawa do obrony, zwłaszcza w znaczeniu formalnym, należy także poszukiwać w aktach prawnych o charakterze karno procesowym, które często prowadziły do wykształcenia się naczelných zasad procesowych¹³⁴.

W efekcie prawo do obrony rozpatrywać należy jako prawo człowieka, gdyż przysługuje każdej jednostce ludzkiej, chronionej zarówno na szczeblu międzynarodowym, jak i krajowym, a nie przysługującej z racji posiadania obywatelstwa.

¹²⁹ L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne*, Warszawa 2008, s. 83.

¹³⁰ Tamże.

¹³¹ Por. J. Tylman, *Naczelne zasady procesowe*, [w:] *Polskie postępowanie karne*, red. G. Polkowska, Warszawa 1998.

¹³² Zob. D. Gil, *Prawo do obrony w świetle ostatnich nowelizacji Kodeksu postępowania karnego – zagadnienia wybrane*, „Ius Novum” 2016, nr 4, s. 120-132.

¹³³ Zob. M.P. Wędrychowski, *Wokół prawa do obrony w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, [w:] *Prawa jednostki a prawo karne*, red. M.P. Wędrychowski, Instytut Prawa Karnego, Warszawa 1995, s. 65-76.

¹³⁴ Zob. B. Samek, *Konstytucyjne prawo do obrony jako gwarancja poszanowania praw człowieka w procesie karnym*, [w:] *Prawa człowieka. Współczesne zjawiska, wyzwania, zagrożenia*, red. A. Kalisz, t. 1, Humanitas, Sosnowiec 2015, s. 257-263.

1.4. Prawo do obrony jako standard międzynarodowy

Biorąc pod uwagę zasadniczą rolę, jaką w systemie międzynarodowej ochrony praw człowieka przyznaje się wolności osobistej¹³⁵ i prawu do obrony¹³⁶, problem dopuszczalności i kontroli legalności tej materii jest przedmiotem szczegółowych regulacji składających się na system standardów międzynarodowych, wynikających m.in. z Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych (MPPOiP) z dnia 19 grudnia 1966 r.¹³⁷ oraz Europejskiej Konwencji Praw Człowieka (EKPC) z dnia 4 listopada 1950 r.¹³⁸ Z obu tych dokumentów wynikają bowiem tzw. minimalne standardy demokratycznego systemu prawnego, które stanowią wzorzec dla regulacji krajowych oraz punkt odniesienia dla oceny stopnia zabezpieczenia prawa krajowego, w tym respektowania *in concreto* praw uczestników postępowania karnego¹³⁹.

Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z dnia 19 grudnia 1966 r. określa prawa przysługujące oskarżonemu i umożliwiające mu wykonywanie prawa do obrony. Najważniejsze znaczenie ma art. 14 MPPOiP, zgodnie z którym każdy ma prawo do rzetelnego i publicznego procesu przed właściwym i bezstronnym sądem (ust. 1); oskarżonemu przysługuje domniemanie niewinności (ust. 2). Każdy oskarżony o popełnienie przestępstwa ma też zagwarantowane co najmniej prawo do informacji o zarzutach w języku dla niego zrozumiałym (ust. 1 a), odpowiedniego czasu i możliwości przygotowywania obrony i kontaktu z wybranym obrońcą (ust. 1b), procesu bez zbędnej zwłoki (ust. 1c), udziału w rozprawie, prowadzenia obrony osobiście lub przy wykorzystaniu obrońcy powołanego lub wyznaczonego z urzędu, jeżeli wymaga tego dobro wymiaru sprawiedliwości, w tym prawo do obrońcy bezpłatnego, jeżeli nie stać go na jego utrzymanie (ust. 1d), przesłuchania lub udziału w

¹³⁵ Zob. A. Gołębiowska, *Międzynarodowe i konstytucyjne aspekty prawa do wolności i bezpieczeństwa osobistego*, [w:] *Wyzwania bezpieczeństwa cywilnego*, red. nauk. A. Gołębiowska, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2017, s. 23.

¹³⁶ Por. M. Paulińska, *Prawo do obrony w procesie karnym na tle regulacji prawa międzynarodowego*, „Palestra” 2001, nr 9.

¹³⁷ Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r., (Dz.U. 1997 nr 38 poz. 167).

¹³⁸ Dz.U. 1993 nr 61 po. 284.

¹³⁹ Zob. C. O’Meara, *Necessity and proportionality and the right of self-defence in international law*, Oxford University Press, Oxford 2021, s. 34.

przesłuchaniu świadków oskarżenia i obrony na tych samych zasadach (ust. 1e), bezpłatnej pomocy tłumacza (ust. 1f), wolności od samooskarżenia (ust. 1g)¹⁴⁰.

Uzupełnieniem wskazanych uprawnień jest art. 6 ust. 3 EKPC, składający się na realizację prawa do obrony w regionalnym – europejskim systemie praw człowieka¹⁴¹. Zgodnie z tym przepisem każdy oskarżony o popełnienie czynu zabronionego karą ma co najmniej prawo do:

- a) niezwłocznego otrzymania szczegółowej informacji w języku dla niego zrozumiałym o istocie i przyczynie skierowania przeciwko niemu oskarżenia;
- b) posiadania odpowiedniego czasu i możliwości do przygotowania się do obrony;
- c) bronięcia się osobiście lub przez ustanowionego przez siebie obrońcę, a jeśli nie ma wystarczających środków na pokrycie kosztów obrony – do bezpłatnego korzystania z pomocy obrońcy wyznaczonego z urzędu, gdy wymaga tego dobro wymiaru sprawiedliwości;
- d) przesłuchania lub spowodowania świadków oskarżonego oraz żądania obecności i przesłuchania świadków obrony na takich samych warunkach jak świadków oskarżenia;
- e) korzystania z bezpłatnej pomocy tłumacza, jeżeli nie rozumie lub nie mówi językiem używanym w sądzie¹⁴².

Co więcej, nie sposób pominąć także faktu, że prawo do obrony stanowi element składowy prawa do rzetelnego procesu karnego, o którym mowa w art. 6 ust. 1 EKPC¹⁴³, który stanowi, że: „każdy ma prawo do sprawiedliwego i publicznego rozpatrzenia jego sprawy w rozsądnym terminie przez niezawisły i bezstronny sąd ustanowiony ustawą przy rozstrzygnięciu o jego prawach i obowiązkach o charakterze cywilnym albo o zasadności każdego oskarżenia w wytoczonej przeciwko niemu

¹⁴⁰ Dz.U.1977 nr 38 poz. 167.

¹⁴¹ Zob. K. Schmidt, *Prawo do obrony*, [w:] *Postępowanie karne w kontekście zapisów art. 5 i 6 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, red. P. Cyran, Sąd Apelacyjny, Kraków 2009, s. 118.

¹⁴² Dz.U. 1993 nr 61 poz. 284.

¹⁴³ Por. A. Nousiainen, *Prawo do rzetelnego procesu w świetle Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Koncepcja, doświadczenia fińskie*, [w:] *Standardy praw człowieka a polskie prawo karne*, red. J. Skupiński, J. Jakubowska-Hara, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 1995, s. 52-74.

sprawie karnej. Postępowanie przed sądem jest jawne, jednak prasa i publiczność mogą być wyłączone z całości lub części rozprawy sądowej ze względów obyczajowych, z uwagi na porządek publiczny lub bezpieczeństwo państwowe w społeczeństwie demokratycznym, gdy wymaga tego dobro małoletnich albo gdy służy to ochronie życia prywatnego stron albo też w okolicznościach szczególnych, w granicach uznanych przez sąd za bezwzględnie konieczne, kiedy jawność mogłaby przynieść szkodę interesom wymiaru sprawiedliwości”¹⁴⁴.

Jeśli chodzi o system prawny Unii Europejskiej, a więc prawo wspólnotowe, nie zawiera ono przepisów określających reguły zunifikowanego, jednolitego postępowania karnego¹⁴⁵. Prawo wspólnotowe dąży do harmonizacji prawa swoich członków, ustalając podstawowe zasady regulujące i zarazem determinujące tę regulację¹⁴⁶. I tak, podczas szczytu państw członkowskich w Nicei, w formie deklaracji politycznej została proklamowana Karta Praw Podstawowych UE (KPP)¹⁴⁷. Moc wiążąca dokumentu została mu nadana przez Traktat lizboński podpisany 13 grudnia 2007 r.¹⁴⁸ W 54 artykułach, zgrupowanych w siedmiu tytułach sformułowano fundamentalne prawa i wolności człowieka, gdzie najwięcej w katalogu praw podstawowych zostało zawartych w rozdziale VI „Sprawiedliwość”, obok m.in. domniemania niewinności i prawa do rzetelnego procesu. Prawo do rzetelnego procesu oraz prawo do obrony są przewidziane w art. 47 i 48 KPP. Na szczególną uwagę zasługuje także dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie dostępu do adwokata¹⁴⁹ - która jest trzecim spośród szeregu środków mających na celu wprowadzenie wspólnych norm unijnych w sprawach karnych. Dyrektywa jest wyrazem zaangażowania UE w zagwarantowanie

¹⁴⁴ Dz.U.1993 nr 61 poz. 284.

¹⁴⁵¹⁴⁵ Por. E. Zielińska, *Integracja europejska w dziedzinie prawa karnego – stan obecny i perspektywy*, [w:] *Prawo Unii Europejskiej w wewnętrznym porządku prawnym państw członkowskich*, red. E. Piontek, Dom Wydawniczy ABC, Warszawa 2004, s. 182-199.

¹⁴⁶ Szerzej: J. Osiejewicz, *Harmonizacja prawa państw członkowskich Unii Europejskiej*, C.H. Beck, Warszawa 2016; Por. R. Szafarz, *Rozwój prawa międzynarodowego Europy: z problematyki „europejskiej przestrzeni prawnej”*, Agencja Scholar, Warszawa 1994.

¹⁴⁷ Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej, Dz.Urz. UE 2016 C 202, s. 1.

¹⁴⁸ Zob. Traktat z Lizbony zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską, sporządzony w Lizbonie dnia 13 grudnia 2007 r., Dz.U. 2009 nr 203 poz. 1569.

¹⁴⁹ Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2013/48/UE z dnia 22 października 2013 r. w sprawie dostępu do adwokata w postępowaniu karnym i w postępowaniu dotyczącym europejskiego nakazu aresztowania oraz w sprawie poinformowania osoby trzeciej o pozbawieniu wolności i prawa do porozumiewania się z osobami trzecimi i organami konsularnymi w czasie pozbawienia wolności (Dz.Urz.UE 2013 L 294/1).

minimalnych standardów, które powinny być przestrzegane w postępowaniu karnym wobec osoby podejrzanej¹⁵⁰.

Warto podkreślić, iż celem, jaki miał zostać osiągnięty dzięki unijnym aktom prawnym, było doprowadzenie do zbliżenia regulacji prawnych poszczególnych państw członkowskich w stopniu zapewniającym osobom pozbawionym wolności wysoki stopień ochrony w każdym z nich. Założenie było proste – do wszystkich osób pozbawionych wolności należy się odnieść w sposób wszechstronny i skoordynowany oraz nie ograniczając się do ustanowienia pełnomocnika jedynie w trakcie postępowania przed sądem, ale również przed jego wszczęciem i po jego zakończeniu. Podnoszono, że zbliżone powinny zostać przede wszystkim zasady i praktyki dotyczące pozycji prawa do obrony, w tym zwłaszcza do poszanowania godności, prawa do dostarczania i otrzymywania informacji w aspekcie ogólnym oraz tylko do pełnomocnika, prawa do rozumienia i bycia zrozumianym, pozostające w korelacji z prawem do tłumacza dla osoby porozumiewającej się w innym języku niż organ, przed którym się znajduje¹⁵¹.

Nie ulega wątpliwości, że w Unii Europejskiej zaczęło odgrywać ważną rolę zmierzanie w kierunku ujednoczenia, integracji i harmonizacji (zbliżania) regulacji prawnych poszczególnych obszarów funkcjonowania Unii Europejskiej¹⁵², w tym zwłaszcza obszaru prawa do obrony osób pozbawionych wolności¹⁵³. Znalazło to wyraz

¹⁵⁰ Zob. I. Sepiolo, *Prawo do obrony w początkowej fazie postępowania przygotowawczego – prace nad Dyrektywą Parlamentu i Rady Europejskiej w sprawie dostępu do adwokata*, [w:] *Skuteczność ekstradycji i europejskiego nakazu aresztowania*, red. S. Pikulski, K. Szczechowicz, M. Romańczuk-Grącka, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn 2014, s. 117.

¹⁵¹ Zob. W. Marzecka, *Wpływ standardów Europejskiego Trybunału Praw Człowieka oraz unijnych dyrektyw w zakresie dostępu osoby pozbawionej wolności do adwokata*, [w:] *Państwo i prawo wobec wyzwań u progu trzeciej dekad XXI wieku. Księga jubileuszowa z okazji 70. urodzin Profesora Jerzego Jaskierni*, red. R.M. Czarny, Ł. Baratyński, P. Ramiączek, K. Spryszak, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2020, s. 652.

¹⁵² Por. J.A. Wojciechowski, *Harmonizacja prawa polskiego z prawem Unii Europejskiej – kilka refleksji*, „Prawo UE” 2000, nr 1, s. 2-5; D. Vaughan, *Prawa i ich ochrona w systemie Unii Europejskiej*, „Palestra” 2003, nr 9, s. 195-200; W. Gos, *Harmonizacja przepisów z prawem Unii Europejskiej. Teoria i praktyka*, red. W. Gos, PTE, Szczecin 2004.; B. Makowicz, *Harmonizacja podatków pośrednich Unii Europejskiej*, „Studia Europejskie” 2004, nr 2, s. 91-109; J. Sokołowski, *Europejskie prawo spółek – harmonizacja*, „Prawo i Podatki UE” 2005, nr 5, s. 56-60; A. Wiśniewski, *Harmonizacja polskiego prawa karnego skarbowego z *acquis communautaire**, [w:] *Institucje i instrumenty prawne w walce z przestępczością przeciwko interesom finansowym UE – prawo krajowe i perspektywa europejska*, red. M. Hudzik, C. Nowak, Towarzystwo Badawcze Prawa Europejskiego, Warszawa 2005, s. 71-73.

¹⁵³ Zob. R. Stefanicki, *Prawo do obrony na przykładzie wdrażania unijnych reguł konkurencji w interesie publicznym*, „Zeszyty Naukowe Sądownictwa Administracyjnego” 2016, nr 2, s. 24-37.

w dyrektywach tworzonych w UE, a dotyczących tej problematyki, które podlegają transpozycji do prawa krajowego¹⁵⁴.

Ostatnią już regulacją, o której należy wspomnieć są procedury postępowania przed międzynarodowymi trybunałami karnymi.

Biorąc pod uwagę rozmiary i złożoność międzynarodowego postępowania karnego, zezwolenie oskarżonemu na reprezentowanie się przed międzynarodowym trybunałem karnym może sprawić, że jego obrona będzie nieskuteczna, nawet jeśli sam oskarżony jest prawnikiem. Jeżeli międzynarodowe trybunały karne nie chcą, aby oskarżony ponosił konsekwencje wyboru własnej reprezentacji, środek polegający na wyznaczeniu doświadczonego obrońcy jako *amici curiae* w celu wniesienia wkładu prawnego w celu uzupełnienia świadomych decyzji sędziów wydaje się pociągać za sobą mniej niepożądanych etycznych konsekwencji dla adwokata niż dodanie go jako „obrońcy w gotowości” lub „obrońcy z urzędu”. Poprzez zajmowanie neutralnego stanowiska i brak konieczności reprezentowania oskarżonego, wkład *amici* może zrównoważyć przepływ argumentów obrony i oskarżenia, a tym samym przyczynić się do rzetelności międzynarodowych procesów karnych. Środek polegający na wyznaczeniu obrońcy z urzędu lub obrońcy wyznaczonego przez sąd dla oskarżonego, który chce reprezentować siebie, wydaje się mniej odpowiedni, zwłaszcza z perspektywy zawodu prawnika¹⁵⁵.

W świetle art. 55 ust. 2 lit. C Rzymskiego Statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego „jeżeli istnieją podstawy do podejrzeń, że osoba popełniła zbrodnie podlegające jurysdykcji Trybunału i ma zostać przesłuchana przez Prokuratora albo przez organy krajowe zgodnie z wnioskiem przedłożonym na podstawie części IX, osobie tej przysługują, następujące uprawnienia [...] prawo do korzystania z pomocy ustanowionego obrońcy lub jeżeli osoba ta nie posiada obrońcy ustanowionego przez siebie, prawo obrońcy wyznaczonego z urzędu, w razie gdy wymaga tego dobro wymiaru sprawiedliwości, oraz do bezpłatnego obrońcy, jeżeli osoba ta nie posiada wystarczających środków na pokrycie kosztów obrońcy”¹⁵⁶.

¹⁵⁴ Zob. Z. Contissa, G. Lasagni, C. Caianiello, G. Sartor, *Effective protection of the rights of the accused in the EU directives: a computable approach to criminal procedure law*, Brill, Leiden – Boston 2022, s. 34.

¹⁵⁵ Zob. J. Temminck Tuinstra, *Assisting an accused to represent himself: appointment of 'amici curiae' as the most appropriate option*, « Journal of International Criminal Justice » 2006, nr 1, s. 47.

¹⁵⁶ Dz.U. 2003, nr 78, poz. 708.

Statut MTK ma na celu stworzenie sprawiedliwych i skutecznych środków do postawienia przed sądem najgorszych przestępców przeciwko międzynarodowemu prawu karnemu. Model postępowania karnego w Statucie MTK łączy w sobie elementy zarówno cywilnego, jak i powszechnego procedur prawnych – w obecnym kształcie nie daje on obronie odpowiednich uprawnień do badania stanu faktycznego spraw na terytorium zainteresowanych państw oraz nie przewiduje wprost prawa do odpowiedniego finansowania służb dochodzeniowych w obronie dla oskarżonych, których nie stać na odpowiednie dochodzenie¹⁵⁷.

Międzynarodowe trybunały ds. zbrodni wojennych zostały ustanowione w celu przywrócenia sprawiedliwości w tych państwach, które ucierpiały w wyniku ludobójstwa, zbrodni przeciwko ludzkości i zbrodni wojennych. W tym dążeniu do sprawiedliwości konieczna jest ochrona praw oskarżonego. Międzynarodowe instrumenty praw człowieka i statuty trybunałów ds. zbrodni wojennych przyznają oskarżonemu prawo do zrozumienia stawianych mu zarzutów oraz bezpłatną pomoc tłumacza. Jednakże, wdrażając to włączone prawo, trybunały orzekły, że oskarżeni nie posiadają absolutnego prawa do tłumaczenia dokumentów. Istotne jest znaczenie tłumaczenia w odniesieniu do legalności międzynarodowego systemu karnego, prawa oskarżonego do sprawiedliwego procesu oraz zasady równości broni¹⁵⁸.

Oskarżony jest jednak – jak sugeruje Frederic Megret - zapomnianą postacią międzynarodowego procesu karnego. Istnieje duże zainteresowanie prawami oskarżonego jako postacią ogólną, ale bardzo mało uwagi poświęca się faktycznej roli oskarżonego we własnym procesie. Sprawczość oskarżonego i jej wpływ zarówno na dynamikę, wpływ, jak i legitymację międzynarodowego wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych zostały znacznie niedoszacowane. W rzeczywistości oskarżony jest jedną z najważniejszych postaci procesu międzynarodowego, a jego decyzje i postawy będą miały znaczący wpływ na to, co międzynarodowy wymiar sprawiedliwości w sprawach karnych może osiągnąć. Opierając się na doktrynie społeczno-prawnej i założeniu, że prawo jest również tworzone przez jego podmioty, zaproponowano kompleksową typologię postaw oskarżonych wobec procesu. Te cztery postawy to: (i)

¹⁵⁷ Zob. K.S. Gallant, *The Role and Powers of Defense Counsel in the Rome Statute of the International Criminal Court*, « The International Lawyer » 2000, nr 1, s. 21.

¹⁵⁸ Zob. K.R. Giridhar, *Justice for all: protecting the translation rights of defendants in international war crime tribunals*, « Case Western Reserve Journal of International Law » 2011, nr 3, s. 799.

bunt – postawa oskarżonego, który odmawia trybunałowi jakiejkolwiek legitymacji do ścigania go, (ii) zaangażowanie – postawa oskarżonego, który broni się w sposób konwencjonalny, zaprzeczając stawianym mu zarzutom, ale nie zasadności jego sędziów, (iii) ofiara – oskarżonego, który nie zaprzecza, że jest czegoś winny, ale inaczej niż trybunał przedstawia racje swojego procesu, oraz (iv) skrucza – postawa skruczy i skruchy oskarżonego, który przyznaje się do popełnionych przez siebie zbrodni¹⁵⁹.

Na interesujący problem zwrócił uwagę Michael G. Karnavas: „Założmy, że przepisy proceduralne jurysdykcji krajowych nie sprawdzają się w przypadku międzynarodowych postępowań karnych, że wymiar sprawiedliwości dla ofiar jest opóźniony, a zasoby trybunałów wyczerpane ze względu na uciążliwą obronę. Założmy też, że oskarżony może nie potrzebować takich samych praw procesowych i gwarancji w międzynarodowym postępowaniu karnym, jak w postępowaniu krajowym. Może nadszedł czas na nowe i „lepsze” podejście, biorąc pod uwagę wyjątkowe wymagania związane z sądzeniem przestępstw międzynarodowych? Z perspektywy obrony przypuszczenia te zakładają preferowanie międzynarodowych postępowań karnych, które prowadzą do szybkich, zwinnych i tanich pożądanych wyroków skazujących – ryzykując legitymację niezbędną dla tych instytucji sądowych. Czy mogą istnieć inne powody instytucjonalne lub systemowe – niezależne od obciążeń powodowanych przez obronę – które uzasadniają rozwiązanie? Czy może być tak, że obrona jest wystarczająco upośledzona, sprzeciwiając się przyjmowaniu procedur proceduralnych, które dodatkowo osłabiają korzystanie przez podejrzanego lub oskarżonego z praw do sprawiedliwego procesu?”¹⁶⁰.

¹⁵⁹ Zob. F. Megret, *"Bring forth the accused!" defendant attitudes and the intimate legitimacy of the international criminal trial*, « Arizona Journal of International and Comparative Law » 2019, nr 3, s. 397.

¹⁶⁰ M.G. Karnavas, *The Position of the Defence and Adequate Facilities*, 'International Criminal Law Review » 2019, nr 2, s. 234.

1.5. Prawo do obrony jako standard krajowy

Prawo do obrony stało się również standardem krajowym, co ukazują systemy prawne państw europejskich¹⁶¹.

Konstytucja **Republiki Włoskiej** z 1947 r. czyni to w art. 24 wskazując, iż „Obrona jest nienaruszalnym prawem w każdym stadium i na każdym etapie postępowania sądowego”¹⁶².

W art. 31 Konstytucji **Republiki Litewskiej** z 1992 r. czytamy natomiast, iż: „Podejrzananemu o popełnienie przestępstwa lub oskarżonemu gwarantuje się prawo do obrony i posiadania adwokata od chwili zatrzymania lub pierwszego przesłuchania”¹⁶³.

Konstytucja **Republiki Łotewskiej** z dnia 15 lutego 1922 r. w art. 92 wskazuje, iż „Każdy ma prawo do obrony swoich praw i prawnych interesów przed sprawiedliwym sądem. Każdy uważany jest za niewinnego, dopóki jego wina nie zostanie stwierdzona zgodnie z ustawą. W przypadku bezpodstawnego naruszenia praw każdy ma prawo do odpowiedniego odszkodowania. Każdy ma prawo do pomocy adwokata”¹⁶⁴.

Konstytucja **Węgier** (dosłownie Ustawa Zasadnicza Węgier, Ustawa Podstawowa Węgier) z dnia 25 kwietnia 2011 r. w § 57 (3) wskazuje z kolei, iż „Osoby, przeciw którym toczy się postępowanie karne, w każdej fazie tego postępowania mają prawo do obrony. obrońcy nie można pociągnąć do odpowiedzialności za opinie wyrażone w toku sprawowania obrony”¹⁶⁵.

Konstytucja **Irlandii** gwarantuje prawo oskarżonego do przedstawienia krytycznych, wytrzymałych i wiarygodnych dowodów odciążających¹⁶⁶.

¹⁶¹ Zob. H.W. McGee Jr., *Counsel for the accused: metamorphosis in Spanish constitutional rights*, « The Columbia Journal of Transnational Law » 1987, nr 2, s. 253.

¹⁶² Zob. Konstytucja Republiki Włoskiej z 27 grudnia 1947 r., libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/Wlochy.html, data dostępu: 11.03.2022; Por. M. Urbaniak, M. Lorencka, *Prawo do sądu we Włoszech*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2016, nr 3, s. 230-231.

¹⁶³ Zob. Konstytucja Republiki Litewskiej przyjęta przez obywateli Republiki Litewskiej w referendum przeprowadzonym w dniu 25 października 1992 r., biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/01/Litwa_pol_010711.pdf, data dostępu: 11.03.2022.

¹⁶⁴ Zob. Konstytucja Republiki Łotewskiej uchwalona przez Zgromadzenie Konstytucyjne w dniu 15 lutego 1922 r. i wprowadzona w życie dnia 7 listopada 1922 r., www.libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/lotwa2011.html, data dostępu: 11.03.2022.

¹⁶⁵ Zob. Ustawa Zasadnicza Węgier z dnia 25 kwietnia 2011 r. uchwalona przez Zgromadzenie Krajowe w dniu 18 IV 2011 r. i podpisana przez Prezydenta Republiki w dniu 25 IV 2011 r. Opublikowana w urzędowym organie publikacyjnym „Magyar Közlöny”, Nr 43/2011. Wejście w życie – 1 stycznia 2012 r.

¹⁶⁶ Zob. L. Heffernan, *The accused's constitutional right to introduce critical, demonstrably reliable exculpatory evidence*, « Irish Jurist » 2005, vol. 40, s. 111.

W systemie prawnym **Republiki Federalnej Niemiec** prawo to zostało uregulowane w przepisach prawa karnego proceduralnego tj. ustawie z dnia 1 lutego 1977 r. – *Strafprozessordnung* oraz ustawie z 23 maja 1949 r. prawo o ustroju sądów – *Gerichtsverfassungsgesetz*¹⁶⁷.

We **Francji** ustawa z dnia 15 czerwca 2000 r. dotyczy szerokiego zakresu spraw, od dochodzenia i zatrzymania po proces i apelację, a wszystko to w ramach projektu mającego na celu „wzmocnienie domniemania niewinności i praw ofiar”. Jest to część szerszego pakietu reform, który pierwotnie obejmował wzmocnienie niezależności prokuratora od hierarchicznej kontroli Ministra Sprawiedliwości i zmianę sposobu wyboru sędziów, uproszczenie postępowania karnego oraz ograniczenie opóźnień. Znaczna część reformy z czerwca 2000 r. ma na celu wzmocnienie praw oskarżonego i zabezpieczeń mających na celu zapewnienie jej właściwego traktowania na wszystkich etapach procesu karnego. Przepisy wzmacniają prawa oskarżonego i dające mu więcej informacji o toczącej się sprawie wraz z większymi możliwościami wpływania na dochodzenie procesowe¹⁶⁸.

Normy konstytucyjne dotyczące prawa do obrony rozwijane są w ustawodawstwie zwykłym. Można to przanalizować na przykładzie **Belgii**. Chociaż zawsze uważano, że prawo do milczenia ma zastosowanie, to zarówno sądy, jak i parlament historycznie wykazywały niechęć do definiowania tego prawa lub angażowania się w jego stosowanie. Prawo do milczenia jest obecnie formalnie uznane w belgijskim kodeksie postępowania karnego, aczkolwiek z klasycznym rozróżnieniem między osobami, które nie zostały (jeszcze) oskarżone o popełnienie przestępstwa, a tymi, którzy są formalnie podejrzani: podczas gdy wszyscy korzystają z prawa do nieobciążania siebie, tylko formalnie podejrzani w Belgii mają wyraźne prawo do odmowy składania wyjaśnień. W związku z tym, chociaż nikt nie może być zobowiązany do pomocy na podstawie własnego przekonania lub być zmuszony do współpracy z władzami, pozostaje niejasne, jak daleko rozciąga się prawo do odmowy

¹⁶⁷ Zob. K. Skalska, *Prawo oskarżonego do obrony na tle przepisów polskiego i niemieckiego procesu karnego*, [w:] *Prawo wobec wyzwań współczesności. Z zagadnień nauk penalnych*, red. J. Helios, W. Jedlecka, A. Kwieciński, A. Nawój-Śleszyński, E-Wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa. Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2019, s. 180.

¹⁶⁸ Zob. J. Hodgson, *Suspects, Defendants and Victims in the French Criminal Process: The Context of Recent Reform*, « The International and Comparative Law Quarterly » 2002, nr 4, s. 781.

skutecznej współpracy. Wydaje się, że orzecznictwo zmierza, choć powoli, w kierunku zawężenia tego prawa, w szczególności poprzez wyłączenie jego zastosowania w odniesieniu do odblokowywania i deszyfrowania urządzeń cyfrowych. Nie jest to jednak jedyna osobliwość dotycząca prawa do milczenia w Belgii. Można wskazać też na inne osobliwości: brak pouczenia co do prawa do zachowania milczenia przysługującego osobom aresztowanym bezpośrednio po pozbawieniu ich wolności (naruszający postanowienia Dyrektywy 2012/13/UE w sprawie prawa do informacji w postępowaniu karnym); ewentualne nakłanianie do naruszenia prawa do milczenia poprzez dyskrecjonalne uprawnienia prokuratora do zaproponowania obniżenia lub złagodzenia kary; niejasność otaczająca definicję „przesłuchania” i jej konsekwencje zarówno dla zachowania ostrożności, jak i uzyskiwania zeznań; oraz zakres, w jakim sędziowie mogą wyciągać negatywne wnioski z prawa do milczenia¹⁶⁹.

Zgodnie z art. 66 § 2 pkt 1) k.p.k. **Republiki Mołdowy** oskarżony ma prawo wiedzieć, o jaki czyn jest oskarżony, tj. być poinformowany o charakterze i przyczynie wniesionego przeciwko niemu oskarżenia. Jeżeli dana osoba nie jest należycie poinformowana o oskarżeniu, jest pozbawiona prawa do zapewnienia możliwości przygotowania i wykonania obrony, poważnie naruszając zasady rzetelnego procesu, gwarantowane art. 6 Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Choć zasada wykonywania praw przez oskarżonego w postępowaniu karnym gwarantuje stosowanie wszelkich środków i środków obrony, z wyjątkiem tych wyraźnie zabronionych przez prawo, część prokuratorów niechętnie odnosi się do próśb obrońców o wyjaśnienie zarzutów w postępowaniu karnym, w większości przypadków uznając je za niedopuszczalne, albo uznając je za bezzasadne. Takie podejście nie godzi z prawem do rzetelnego procesu. Jasność treści aktu oskarżenia wiąże się bowiem z prawem oskarżonego do obrony i jest nieodzownym elementem ochrony osoby przed samowolą¹⁷⁰.

Interesujące badania w zakresie prawa do obrony przeprowadzono w **Ukrainie**. Na podstawie systematycznej analizy aktualnego k.p.k. Ukrainy z 2012 r. i

¹⁶⁹ Zob. A. Beazley, F. Gilleir, M. Pancavolta, J. Rozie, M. Vanderhallen, A. Pivaty, *Silence with caution: The right to silence in police investigations in Belgium*, « New Journal of European Criminal Law » 2021, nr 3, s. 409.

¹⁷⁰ Zob. T. Vizdoaga, A. Esanu, *right of the defense to request an explanation of the accusation during the criminal investigation phase*, « The Journal of the National Institute of Justice » 2021, nr 4, s. 12.

rodzących się w kontekście jego stosowania problemów interpretacyjnych¹⁷¹, zarysowano cechy zarówno szczególnego postępowania karnego w ogóle, jak i udziału w nim obrońcy. Ustalono, że rola obrońcy ma szczególne znaczenie, gdyż w postępowaniu karnym bardzo ważna jest realizacja jednej z podstawowych zasad postępowania karnego, jaką jest zapewnienie prawa do obrony, które jest państwową gwarancją praw, wolności i słuszych interesów podejrzanego (oskarżonego). Jednak w trakcie wdrażania norm postępowania karnego, które regulują udział obrońcy w postępowaniu karnym szczególnym, pojawia się szereg kwestii problematycznych w związku z niekonsekwencjami legislacyjnymi. Należą do nich niespójne przepisy prawa dotyczące początkowego momentu włączenia obrońcy w specjalne postępowanie przygotowawcze, niedoskonałość mechanizmu procesowego angażowania obrońcy, którego udział jest obowiązkowy przy rozpatrywaniu wniosku śledczego lub prokuratora o specjalne dochodzenie przedprocesowe. Biorąc pod uwagę analizę praktyki orzeczniczej, źródła doktrynalne oraz orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka sformułowano propozycje wyeliminowania zarysowanych zagrożeń dla efektywności prawa do obrony¹⁷². Zwrócono uwagę na fakt, że Kodeks postępowania karnego Ukrainy zawiera przepisy przyznające obronie prawo do zbierania danych faktycznych istotnych dla postępowania karnego, ale jednocześnie procesowa forma realizacji tego prawa nie jest w pełni przewidziana, co podlega doprecyzowaniu legislacyjnemu. Sugestie naukowców dotyczą wyeliminowania niekonsekwencji między używaniem a stosowaniem sformułowania „prawo do profesjonalnej pomocy prawnej”, które jest zapisane w Ustawie Zasadniczej Ukrainy, ale nie zostało wdrożone¹⁷³.

Istotny problem w kontekście prawa do obrony został podjęty w **Hiszpanii**. W świetle przeprowadzonych badań stwierdzono, że informacje wywiadowcze, które organy ścigania mogą przedstawiać jako dowód w postępowaniu karnym, są procedurą wątpliwą. Sprawozdania wywiadowcze są zwykle środkami zapobiegawczymi i proaktywnymi na rzecz bezpieczeństwa wewnętrznego, a ich ocena jest ważna, o ile

¹⁷¹ Por. T.V. Korcheva, *To the question of the ensuring of the right to protection of person in the criminal proceedings under the new Criminal Procedure Code of Ukraine*, « Teoria i praktyka prawoznawstwa » 2016, nr 3.

¹⁷² Zob. S.J. Ablamskyi, *Defence counsel's participation in a special pre-trial investigation of criminal offenses*, « Право і безпека » 2021, nr 4, s. 207.

¹⁷³ Zob. I.O. Nacheieva, *Problematic issues of collecting evidence by the defense in criminal proceedings*, « Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs » 2022, nr 4, s. 283.

mogą one zostać wykorzystane jako dowód i mogły zostać zdobyte przed etapem procesu, a nawet oskarżenia. Z punktu widzenia prawa do obrony wykorzystanie takich informacji niewątpliwie wymaga przeglądu zasad postępowania karnego; oskarżony i obrońca nie mogą kwestionować takich doniesień wywiadowczych, ponieważ ich źródła są tajne, a ich wprowadzenie w postępowaniu karnym jest obejściem zwykłych zasad postępowania karnego. Pomimo całkowitego braku konkretnych wytycznych dotyczących krajowej zwykłej procedury sądowej w celu oceny takich informacji wywiadowczych w Hiszpanii, w tej dziedzinie wykształciły się jednak praktyczne ustalenia robocze w kwestii konsekwencji wykorzystania informacji wywiadowczych w postępowaniu karnym z jego konsekwencjami dla oskarżonego. Wyzwanie polega na zapewnieniu, aby „charakter takich wrażliwych informacji i ich ocena jako dowodu była zawsze zgodna z poszanowaniem praw podstawowych, a w szczególności gwarancji proceduralnych pozwanego”¹⁷⁴.

Na różne aspekty taktyki postępowania obrońców w postępowaniu zwrócono uwagę w badaniach przeprowadzonych w **Rumunii**¹⁷⁵.

Prawo do obrony w **Stanach Zjednoczonych** wyprowadzane jest z VI poprawki do Konstytucji, która stanowi, że „[we] wszystkich postępowaniach karnych oskarżony ma prawo... do skorzystania z pomocy obrońcy w swojej obronie [...]”. Dyspozycja ta rozwijana jest w orzecznictwie Sądu Najwyższego USA, kładącym nacisk na gwarancje proceduralne podejrzanego i oskarżonego¹⁷⁶. Podkreśla się wspólnotową funkcję prawa do obrony¹⁷⁷. Dotyczy to między innymi prawa oskarżonego do kontroli momentu i sekwencji prezentowania dowodów w jego obronie¹⁷⁸. Zezwalając na reprezentację hybrydową, sąd może wyraźnie określić rolę

¹⁷⁴ Zob. M. Jimeno-Bulnes, *The use of intelligence information in criminal procedure: A challenge to defence rights in the European and the Spanish panorama*, « New Journal of European Criminal Law » 2017, nr 2, s. 187.

¹⁷⁵ Zob. T. Vizdoagă, L. Rusu, *The tactics of the defense lawyer's participation in the evidentiary proceedings*, « Analele științifice ale Universității Al I Cuza din Iași Științe juridice », 2022, nr 68, s. 255.

¹⁷⁶ Zob. K.A. Lind, *Procedural rights of the accused: the Sixth Amendment right to present a defense*, « Loyola of Los Angeles Law Review » 1982, nr 3, s. 508.

¹⁷⁷ Zob. G.C. Harris, *The communitarian function of the criminal jury trial and the rights of the accused*, « Nebraska Law Review » 1995, nr 4, s. 804.

¹⁷⁸ Zob. P. Westen, *Order of Proof: An Accused's Right to Control the Timing and Sequence of Evidence in His Defense*, « California Law Review » 1978, nr 5, s. 935.

pełnomocnika i rolę oskarżonego, zmniejszając możliwość odwołania w oparciu o taką ingerencję lub jej brak¹⁷⁹.

W sprawie *Gideon przeciwko Wainwright*¹⁸⁰ Sąd Najwyższy ustalił, że oskarżeni w sprawach karnych będą mieli prawo do adwokata zapewnionego na koszt rządu, jeśli nie było ich stać na wynajęcie takiego adwokata. dwudziestu trzech stanowych prokuratorów generalnych, na czele z Walterem F. Mondale i Edwardem McCormackiem, przyłączyło się do sprawy jako *amicus* po stronie oskarżonego przestępcy, wzywając Sąd Najwyższy do uznania prawa ubogich oskarżonych na podstawie szóstej poprawki do wyznaczonego adwokata w sprawach karnych. Chociaż od tego czasu znacznie wzrosła liczba wniosków *amicus* składanych przez podmioty publiczne, w tym w sprawach karnych, prawnicy rządowi rzadko przedstawiają opinie *amicus* w Sądzie Najwyższym wspierające prawa procesowe oskarżonych w sprawach karnych, a nigdy masowo, jak w sprawie *Gideon*. Społeczne poparcie państwa dla stanowiska Gideona wskazuje na szczególnie charakter prawa do obrońcy – prawa, które ma fundamentalne znaczenie dla rzetelnego procesu i uniknięcia niesłusznych wyroków skazujących, które większość stanów uznała już za przedmiot prawa stanowego przez czas, kiedy trwała jeszcze sprawa Gideona. Wskazuje się, że zgodnie z ich obowiązkiem dochodzenia sprawiedliwości, prawnicy rządowi powinni odgrywać większą rolę w promowaniu rzetelności postępowania karnego, okazjonalnie służąc jako *amici* Sądu Najwyższego po stronie obrony¹⁸¹.

W 1973 r., zaledwie 10 lat po przełomowego wyroku w sprawie *Gideon*, delegaci Amerykańskiego Stowarzyszenia Adwokatów (ABA) przyjęli rezolucję wzywającą „rządy federalne, stanowe i lokalne do podjęcia natychmiastowych kroków w celu zapewnienia wystarczających środków na pomoc obrońcy osobom oskarżonym o przestępstwa, których nie stać na reprezentację prawną”. Departament Sprawiedliwości złożył oświadczenie, że prawo do obrony jest naruszone: (1) Kiedy na zasadzie systemowej prawnicy niezamożnych oskarżonych działają w warunkach istotnych ograniczeń strukturalnych, takich jak poważny brak zasobów, nieracjonalnie

¹⁷⁹ Zob. K. Rondinelli, *In Defense of Hybrid Representation: The Sword to Wield and the Shield to Protect*, « The William and Mary Bill of Rights Journal » 2019, nr 4, s. 1313.

¹⁸⁰ 372 U.S. 335 (1963). Por. J. Acevedo, *Gideon v. Wainwright*, « The Social History of Crime and Punishment in America », 2012, vol.2, s. 697.

¹⁸¹ Zob. B.A. Green, *Gideon's Amici: Why Do Prosecutors So Rarely Defend the Rights of the Accused?*, « The Yale Law Journal » 2013, nr 8, s. 2336.

duże obciążenie pracą lub krytyczny niedobór personelu w biurze obrońcy publicznego; i/lub (2) Gdy tradycyjne wyznaczniki reprezentacji – takie jak terminowe i poufne konsultacje z klientami, odpowiednie dochodzenie i znaczące kontradiktoryjne badanie sprawy prokuratury – są nieobecne lub znacząco zagrożone w skali całego systemu¹⁸².

W późniejszych orzeczeniach Sąd Najwyższy Stanów Zjednoczonych orzekał, że osoba uboga, której grozi utrata wolności, musi mieć adwokata, aby oskarżony dokładnie wiedział, co robi, aby był w pełni świadomy perspektywy pójścia do więzienia i aby był sprawiedliwie traktowany przez prokuraturę. Prawo to nie zostało jednak w pełni zrealizowane. Amerykański system karny - jak sugerują Stephen B. Bright i Sia N. Sanneh - nie jest tak naprawdę kontradiktoryjny, ponieważ prokuratorzy posiadają szerokie, niekontrolowane uprawnienia, a zatem określają wyniki w sprawach karnych przy niewielkim lub zerowym udziale obrony. Rządowi nie udało się odpowiednio sfinansować systemów obrony, wielu sędziów toleruje lub z zadowoleniem przyjmuje nieodpowiednią reprezentację, a Sąd Najwyższy odmówił wymagania kompetentnej reprezentacji, zamiast tego przyjął standard „skutecznego adwokata”, który ukrywa i utrwała niedostateczną reprezentację¹⁸³.

Potwierdzając federalne konstytucyjne prawo oskarżonego do postępowania *pro se*, Sąd Najwyższy Stanów Zjednoczonych uznał swobodę sądów pierwszej instancji w zakresie wyznaczania zastępczego obrońcy do pomocy oskarżonym *pro se*. Nawet w jurysdykcjach, w których treść ich konstytucji stanowych wydaje się gwarantować prawo do jednoczesnego postępowania *pro se* i z pomocą adwokata, wiele sądów stanowych orzekło, że nie ma konstytucyjnego prawa stanowego ani do zastępcy obrońcy, ani do reprezentacji hybrydowej¹⁸⁴.

Wskazuje się na prawne znaczenie klauzuli obowiązkowego procesu zawartej w Szóstej Poprawce jako niezawodnej opcji zapewnienia uczciwej obrony. Podkreśla się spójność pierwotnego zakresu Klauzuli Procesu Obowiązkowego, zgodnie z interpretacją w sprawie *Waszyngton przeciwko Teksasowi*¹⁸⁵, a także transformację wymogów Klauzuli Konfrontacji dokonaną przez Sąd Najwyższy w sprawie *Crawford*

¹⁸² Zob. M. Brink, *The Federal Role in Public Defense: A History of Calls to Action and a Need for Greater Response*, « Criminal Justice » 2018, nr 4, s. 51.

¹⁸³ Zob. S.B. Bright, S.M. Sanneh, *Fifty Years of Defiance and Resistance After Gideon v. Wainwright*, « The Yale Law Journal » 2013, nr 8, s. 2150.

¹⁸⁴ Zob. J.V. Aprile II, *The Nontraditional Roles of a Criminal Defense Attorney*, « Criminal Justice » 2018, nr 4, s. 45.

¹⁸⁵ 388 U.S. 14 (1967).

*przeciwko Waszyngtonowi*¹⁸⁶. W szczególności argumentuje się, że prawo do obowiązkowego procesu wymaga, aby w przypadku, gdy wiarygodność zeznań zależy od szczerości świadka, ustalenie to musi być dokonane na podstawie faktów. Ta interpretacja jest nie tylko bardziej spójna z podejściem SN do Szóstej Poprawki w sprawie *Crawford*, ale także usuwa zamieszanie doktrynalne, które zaczęło się w sprawie *Chambers przeciwko Mississippi*¹⁸⁷ i utrudniało stosowanie standardów konstytucyjnych mających zastosowanie do prawa oskarżonego do dopuszczenia dowodu w jego interesie¹⁸⁸.

Czasami oskarżeni w sprawach karnych mają nadzieję przekonać ławę przysięgłych, że państwo nie sprostało ciężarowi udowodnienia ich winy ponad wszelką wątpliwość, przedstawiając dowody na to, że ktoś inny (osoba trzecia) popełnił przestępstwo. Obecnie sądy stanowe i federalne oceniają dopuszczalność dowodu winy osoby trzeciej, stosując różne standardy. Generalnie jednak istnieją dwa podstawowe podejścia. Wiele sądów stanowych wymaga od oskarżonego przedstawienia dowodów na istnienie pewnego rodzaju „bezpośredniego związku” lub związku między określoną osobą trzecią a przestępstwem. Druga grupa sądów stanowych, jak również sądy federalne, dopuszcza dowód winy osoby trzeciej, jeśli jest to istotne na mocy Federalnej Reguły Dowodowej 401 lub jej stanowego odpowiednika i nie jest wykluczone przez inne zasady dowodowe, takie jak Reguła 403. Oba testy działają w bardzo podobny sposób, a „dolna linia” dowodowa jest taka, że zeznanie oskarżonego jest często uważane za niedopuszczalne. Sądy przedstawiły dwa uzasadnienia dla ścisłych ograniczeń dotyczących dowodów winy osób trzecich: (1) aby zapobiec dezorientacji przysięgłych i (2) chronić przed sfabrykowanymi oświadczeniami osób trzecich. Badania empiryczne wykazały, że – bardziej niż normy prawne, definicje czy instrukcje – narracja odgrywa kluczową rolę w procesie podejmowania decyzji przez ławę przysięgłych. Bez dogłębnego zrozumienia i rozważenia znaczenia narracyjnego dowodów winy osób trzecich, ograniczenia dotyczące ich wykorzystania nie mogą być i

¹⁸⁶ 541 U.S. 36 (2004).

¹⁸⁷ 405 U.S. 1205 (1972).

¹⁸⁸ Zob. M.A. Hewett, *A more reliable right to present a defense: the compulsory process clause after Crawford v. Washington*, « The Georgetown Law Journal » 2007, nr 1, s. 273.

nie są odpowiednio stosowane, ponieważ nie uwzględniają sposobu, w jaki przysięgli faktycznie myślą i przetwarzają informacje na rozprawie¹⁸⁹.

Proces z ławą przysięgłych jest kamieniem węgielnym systemu sądownictwa karnego w Stanach Zjednoczonych. Jednak w związku z pandemią COVID-19 dostęp do sprawiedliwych i konstytucyjnych procesów z udziałem ławy przysięgłych w dużej mierze uległ ograniczeniu. Sądy słusznie zdecydowały o wstrzymaniu wszystkich procesów z ławą przysięgłych i innych postępowań osobistych, gdy naród dowiedział się więcej o nowym i śmiertelnym wirusie. Niemniej jednak decyzja ta uniemożliwiła dostęp do ważnego prawa konstytucyjnego. W odpowiedzi niektóre sądy wykorzystwały technologię wideokonferencji, taką jak Zoom i WebEx, do sformułowania aktów oskarżenia, ogólnych wystąpień sądowych i niektórych rozpraw przedprocesowych. Niektóre sądy rozważały i testowały dwie formuły rozpraw z ławą przysięgłych, aby sprostać potrzebom systemu: (1) rozprawy, które odbywają się osobiście i są zgodne z polityką dystansu społecznego oraz (2) rozprawy prowadzone wyłącznie za pośrednictwem wideokonferencji. W związku z tym w piśmiennictwie naukowym sugerowano, że zastosowane rozwiązania prawdopodobnie naruszają prawa oskarżonego wynikające z Szóstej Poprawki i budzą obawy etyczne prokuratorów, obrońców, sędziów i ławników. W tej sytuacji sądy powinny starać się łagodzić ryzyko i wznowić rozprawy z ławą przysięgłych, które są zarówno bezpośrednie, jak i zgodne z polityką dystansu społecznego, aby zapewnić systemowi wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych sprawiedliwe rozprawy z udziałem ławy przysięgłych¹⁹⁰.

W **Kanadzie** nie istnieje pełny zestaw skodyfikowanych zasad ujawniania informacji o obronie. Zasady te istnieją raczej fragmentarycznie, niektóre z nich są ustawowe, inne oparte są o prawo zwyczajowe, a inne obowiązują ze względu na celowość. Obrona jest zobowiązana do ujawnienia informacji na etapie dochodzenia, postępowania przedprocesowego i procesu. Chociaż ujawnienie informacji w obronie wydaje się być sprzeczne z prawem oskarżonego do milczenia oraz prawem do pełnej odpowiedzi i obrony, podkreśla się, że prawa te nie mają charakteru absolutnego. Muszą one być oceniane pod kątem innych zasad Karty Praw i Swobód. Oskarżony, na

¹⁸⁹ Zob. J.H. Blume, S.L. Johnson, E.C. Paavola, *Every juror wants a story: narrative relevance, third party guilt and the right to present a defense*, « The American Criminal Law Review » 2007, nr 3, s. 1069.

¹⁹⁰ Zob. B.M. Draper, *And justice for none: how covid-19 is crippling the criminal jury right*, « Boston College Law Review » 2021, nr 9, s. 3.

przykład, rzadko milczy aż do końcowych etapów procesu, aby później „zaatakować” oskarżyciela swoją obroną. Obrona „zasadzkowa”, postrzegana jako strategiczna przewaga, zaprzecza fundamentalnym zasadom sprawiedliwości i ostatecznie utrudnia poszukiwanie prawdy. Wskazuje się, że jasne określenie obowiązków informacyjnych pozwoliłoby uniknąć długich debat na temat zasad ujawniania informacji, a tym samym ostatecznie doprowadziłoby do szybszego rozwiązania rzeczywistego problemu. Ponadto, gdyby działały nieuczciwie wobec którejkolwiek ze stron, sąd byłby w stanie je uchylić. Ze względu na liczne zalety i związany z tym brak wad, jakie takie przepisy przyniosłyby, zdecydowanie zaleca się „ustawowe uchwalenie zestawu zasad ujawniania informacji proceduralnych”¹⁹¹.

W wyroku *R v. Ruzic*¹⁹² Sąd Najwyższy Kanady ustalił, że zasada moralnego przymusu stanowi konstytucyjną podstawę obrony pod przymusem i koniecznością. Środowiska naukowe wskazywały jednak, że zasada ta jest nie tylko niezgodna z wymogami prawnymi, które Trybunał opracował dla obrony pod przymusem i koniecznością, ale także przesłania moralne rozróżnienia, które w przeciwnym razie mogłyby stanowić podstawę obrony. Ignorowanie rozróżnień moralnych leżących u podstaw czynu oskarżonego niesprawiedliwie odmawia niektórym oskarżonym obrony karnej, co jest sprzeczne z sekcją 7 Kanadyjskiej Karty Praw i Swobód. Niezbędne jest skupienie się na tym, „czy czyn oskarżonego należy do jednej z trzech łatwych do zdefiniowania kategorii – moralnej mimowolności, moralnej dopuszczalności i moralnej niewinności. Takie ramy pozwoliłyby na rozwinięcie wymogów prawnych dotyczących przymusu i konieczności w sposób współmierny do moralnych cech czynu oskarżonego”¹⁹³.

W **Brazylii** Sąd Najwyższy zdecydował, że w przypadku podwójnego wyroku skazującego, pierwszeństwo powinien mieć ten najkorzystniejszy dla oskarżonego, nawet wydany później. Jednak w głosie odrębnym argumentowano, że drugie skazanie nie może mieć pierwszeństwa ze względu na ostateczną powagę rzeczy osądzonej pierwszej decyzji. Słuszność tej decyzji należy analizować w świetle zasady *ne bis in idem*. Tylko w ten sposób „zostanie ugruntowana konkluzja nadająca prestiżowy

¹⁹¹ Zob. G. Tomjanovic, *Defence disclosure: Is the right to "full answer" the right to ambush?*, « Alberta Law Review » 2002, nr 3, s. 689.

¹⁹² 1 S.C.R. 687, 2001 SCC 24.

¹⁹³ Zob. F. Colton, *(Re-)constitutionalizing duress and necessity*, « Queen's Law Journal » 2017, nr 2, s. 99.

charakter postulatowi uwzględniającemu podstawowe prawa do obrony, którego celem jest ochrona obywatela przed nadużyciami państwa”¹⁹⁴.

Prawo do obrony eksponowane jest też w konstytucjach państw afrykańskich, choć jego urzeczywistnienie w praktyce napotyka na problemy. Na przykład analiza konstytucji **Etiopii** pokazuje, że prawo do reprezentacji przez adwokata jest jednym z podstawowych praw przysługujących oskarżonemu w postępowaniu karnym. Konstytucyjne prawo do adwokata nie jest jednak określone szczegółowymi przepisami prawnymi. Logiczną konsekwencją tego jest to, że korzystanie z tego prawa jest obarczone problemami prawnymi i praktycznymi. Podczas gdy problemy prawne obejmują między innymi niejasności co do zakresu i treści tego prawa, problemy praktyczne obejmują brak biur obrony publicznej na szczeblach okręgowych, w których toczy się zdecydowana większość postępowań karnych. W konsekwencji oskarżeni pojawiają się na rozprawach bez pomocy obrońcy i w rzeczywistości są pozbawieni przysługujących im praw procesowych i są marginalizowani. Ma to szereg konsekwencji prawnych zarówno dla oskarżonego, jak i wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych. Konstytucyjny przepis dotyczący prawa do obrońcy w sprawach karnych nie został zrealizowany i pozostaje pustą obietnicą. Trudno zatem jest w praktyce zrealizować normy konstytucyjne leżące u podstaw procesu karnego, takie jak sprawiedliwość proceduralna. Wskazuje się, że „w tej sytuacji niezbędne są gruntowne reformy wymiaru sprawiedliwości na wszystkich poziomach”¹⁹⁵.

Przedmiotem analizy stało się też ujawniania informacji obronnych w ramach teorii menedżeryzmu w postępowaniu karnym w **Ghanie**. Poprzez doktrynalną i porównawczą analizę prawną z angielską jurysdykcją stwierdzono, że w istocie wymóg ujawnienia obrony ma na celu odsunięcie procesu karnego od jego podstawowej ideologii protekcjonistycznej, która izoluje oskarżonego od kwestii dowodowych, w kierunku procesu zarządczego opartego na celach dochodzenia do prawdy, skuteczności procesów i zarządzania sprawami. Ten nowy kierunek procesu karnego jest jednak krytykowany jako sprzeczny z proceduralnymi wartościami należytego procesu, które chronią oskarżonego przed dowodami ujawnionymi w fazie przedprocesowej. Problem

¹⁹⁴ Zob. H.E. Cabral Bezerra, K.M. Ferreira de Souza e Sobaya, *The decision of the Brazilian Superior Court of Justice at habeas corpus n° 281.101/sp – analysis according the theory of ne bis in idem*, « Revista eletrônica de direito processual » 2020, nr 1, s. 136.

¹⁹⁵ Zob. N.M. Gurmessa, *The Right to Representation by Criminal Defense Counsel in Ethiopia: A Critical Analysis*, « Criminal Law Forum » 2018, nr 3, s. 471.

polega na tym, że w przeciwieństwie do Anglii, gdzie dążenie do ujawniania informacji w obronie wynika z wyraźnej zmiany polityki, polityka zarządzania wprowadzona przez sądownictwo w Ghanie nie jest ugruntowana w żadnej określonej teorii ani kierunku polityki. Podążając drogą zapewnienia skutecznego orzekania w sprawach karnych „ważne jest znalezienie odpowiedniej równowagi pomiędzy krytykowaną, ale już przyjętą proceduralną koncepcją ujawnień obrony, a wysoko cenionymi protekcjonistycznymi prawami oskarżonego”¹⁹⁶.

Warto też zapoznać się z problemami realizacji prawa do obrony w systemie prawnym **Republiki Południowej Afryki**¹⁹⁷. Sądy karne często zajmowały się sprawami, w których oskarżeni, którzy popełnili przestępstwa o podłożu kulturowym, próbowali uniknąć odpowiedzialności karnej poprzez tak zwaną „obronę kulturową”, która obecnie nie istnieje w południowoafrykańskim prawie karnym. Jednak większość orzecznictwa dotyczącego tej kwestii pochodzi sprzed Konstytucji Republiki Południowej Afryki z 1996 r. W związku z tym konstytucyjne prawa do wolności kulturalnej i religijnej można wykorzystać do uzasadnienia formalnego uznania obrony kulturowej w prawie karnym RPA. Jednocześnie Konstytucja zawiera klauzule ograniczające, które mogłyby przeciwdziałać takiemu krokowi. Konflikt między prawem zwyczajowym a afrykańskim prawem karnym w prawie karnym RPA można rozwiązać „poprzez dostosowanie rdzennych wierzeń i zwyczajów w afrykańskim prawie zwyczajowym do wartości leżących u podstaw Konstytucji”¹⁹⁸.

Gwarancje proceduralne w zakresie prawa do obrony przed różnymi typami sądów eksponowane są również w ustawodawstwach państw azjatyckich, m.in. w **Chinach**¹⁹⁹ i **Kambodży**²⁰⁰.

Adwokaci pełnią ważną rolę w ochronie praw i interesów oskarżonych w **Wietnamie**, przyczyniając się do utrzymania wymiaru sprawiedliwości i zmniejszenia

¹⁹⁶ I.K. Tufour, *A Review of Defence Pretrial Disclosures Within the Case Management Theory of Criminal Proceedings in Ghana*, « Journal of Legal Studies » 2022, nr 43, s. 88.

¹⁹⁷ Zob. P.M. Bekker, *The right to legal representation, including effective assistance, for an accused in the criminal justice system of South Africa*, « The Comparative and International Law Journal of Southern Africa » 2004, nr 2, s. 173.

¹⁹⁸ J. Mathee, *Casting a Constitutional Light on the Cultural Defence in South African Criminal Law*, « African Journal of Legal Studies » 2023, nr 1, s. 115.

¹⁹⁹ Zob. H.L. Fu, *Criminal Defence in China: The Possible Impact of the 1996 Criminal Procedural Law Reform*, « The China Quarterly » 1998, nr 153, s. 31.

²⁰⁰ Zob. G. Sluiter, M. Tiernam, *The Right to an Effective Defence During ECCC Investigations*, « Journal of International Criminal Justice » 2020, nr 3, s. 641.

liczby niesłusznych wyroków skazujących. Zgodnie z obowiązującym Kodeksem postępowania karnego z 2015 r., obrońcy otrzymują coraz większe uprawnienia do wykonywania czynności obrony prawnej. Obrońcy nadal uważani są za bezstronnych uczestników postępowania karnego, zaliczanych do grupy „komplementarnych sędziów”. Jednak prawo adwokatów do zbierania dowodów jest ograniczone. Ponadto inne prawa nie zostały w pełni przyznane. Liczba adwokatów w porównaniu z całą populacją pozostaje niska, a spraw karnych, w których uczestniczy obrońca, jest bardzo niewiele. Te okoliczności nasuwają pytanie, „czy obecność obrońców w wietnamskim systemie sądownictwa karnego jest znacząca, czy raczej chodzi tylko o kosmetyczną fasadę mającą na celu poprawę globalnego wizerunku Wietnamu”²⁰¹.

W przeprowadzonych badaniach przeanalizowano przepisy i praktyki Wietnamu dotyczące prawa młodocianych przestępców do obrony w porównaniu ze standardami międzynarodowymi. Wyniki badań wskazują, że przepisy wietnamskie jednoznacznie określają prawo młodocianych przestępców do obrony, ale brakuje konkretnych gwarancji odpowiedniego wsparcia prawnego i ochrony prywatności. W realizacji prawa możemy dostrzec różne problemy, w tym brak zrozumienia ich praw przez sprawców i ich przedstawicieli oraz brak zapewnienia właściwej obrony nieletnim sprawcom przed organami wymiaru sprawiedliwości²⁰².

Konstytucyjne i ustawowe reguły prawa do obrony analizowane są też w Australii i Oceanii²⁰³. W **Australii** przedmiotem analiz stało się przesłuchiwanie świadków w procesach o napaść na tle seksualnym. Zidentyfikowano w nich następujące problemy: - niebezpieczeństwo fałszywych zarzutów; - brak terminów dla roszczeń o napaść na tle seksualnym; - problemy z przesłuchiowaniem dzieci; - wprowadzenie standardowych okresów zwolnienia warunkowego; - wnioskowanie o złagodzenie zarzutów; - znaczenie nierezygnowania z zabezpieczeń tradycyjnie przyznawane oskarżonemu w celu uczynienia procesu mniej konfrontacyjnym dla skarżącego²⁰⁴. W 2012 r. rząd Nowej Południowej Walii („NSW”) ogłosił zamiar

²⁰¹ L.C. Chi, T. Nguyen, N.H. Ngan, *The Presence of the Defense Lawyer in Vietnam's Criminal Justice System: Substantive or Cosmetic?*, « Hansuddin Law Review » 2023, nr 1, s. 20.

²⁰² Zob. P.T.N. Pham, *Juvenile offenders in Vietnam and the right to defence*, « Youth Justice » 2016, nr 1, s. 49.

²⁰³ Zob. L. Line, C. Wyld, D. Plater, *Pre-trial defence disclosure in South Australian criminal proceedings: time for change?*, « Adelaide Law Review » 2016, nr 1, s. 101.

²⁰⁴ Zob. L. Flannery, *A defence lawyer's perspective*, « University of New South Wales Law Journal » 2005, nr 1, s. 252.

reformowania przepisów dotyczących prawa do milczenia za pomocą poprawki do dowodów (*Evidence of Silence*) z 2012 r. Uzasadniając walory projektu ustawy, premier NSW, Barry O'Farrell, stwierdził w parlamencie: „My [rząd] przechylamy szalę sprawiedliwości w stronę zdrowego rozsądku, ponieważ rząd zaostrza prawo, które dotyczy prawa do ciszy. Istnieje wiele sytuacji, w których rozsądne byłoby stwierdzenie, że podejrzany nie współpracuje z policją w trakcie śledztwa, a później ujawnia coś, co, jak twierdzi, dowodzi jego niewinności. Obecne prawo, które zmusza przysięgłych do ignorowania takich wybryków, nie jest zgodne ze zdrowym rozsądkiem, a nasza poprawka uwolni przysięgłych z tych prawnych kajdan”²⁰⁵.

Decyzja Sądu Apelacyjnego w **Nowej Zelandii** dała możliwość ponownego przyjrzenia się zasadom leżącym u podstaw zasady powszechnie uznawanej w prawie zwyczajowym, zgodnie z którą prokuratura nie może komentować korzystania przez oskarżonego z prawa do odmowy składania zeznań. James Mullineux uważa, że „poszanowanie zasady jest przykładem szerszej wady konwencjonalnych metod rozumowania prawa zwyczajowego, która wymaga ponownego zbadania”²⁰⁶.

W **polskim systemie prawnym** prawo to początkowo obecne było w ustawodawstwie karnoprocesowym okresu międzywojennego²⁰⁷. Zostało ono szczegółowo uregulowane w art. 88 rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 marca 1928 r. Kodeks postępowania karnego w następującym brzmieniu „§ 1. Przed wszystkimi sądami, nawet w toku śledztwa, oskarżony musi mieć obrońcę; a) jeżeli nie ukończył lat siedemnastu, a nie staje przed sądem dla nieletnich; b) jeżeli jest głuchy lub niemy; c) jeżeli zachodzi uzasadniona wątpliwość co do jego poczytalności; § 2. Przepisy § 1. nie dotyczą rozprawy kasacyjnej”²⁰⁸.

Co istotne prawo do obrony we wskazanym okresie obejmowało jedynie postępowanie sądowe nie rozciągając się na postępowanie przygotowawcze²⁰⁹. Co więcej wskazany przepis zawierał katalog okoliczności, które w ocenie ustawodawcy wskazywały na potrzebę posiadania przez osobę dotkniętą jedną z nich obowiązkowego

²⁰⁵ Zob. D. Pheeny, *In defence of the right to silence: An indigeno us perspective*, « Indigenous Law Bulletin » 2012, nr 3, s. 3-5.

²⁰⁶ J. Mullineux, *Re-examining the common right of an accused not to testify*, « Criminal Law Forum » 2001, nr 3, s. 359.

²⁰⁷ Zob. J. Maziarz, *Postępowanie karnoadministracyjne w II Rzeczypospolitej*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2014, nr 7, s. 300.

²⁰⁸ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 marca 1928 r. Kodeks postępowania karnego, Dz.U. 1928, nr 33, poz. 313.

²⁰⁹ M. Długosz, *Obrona obligatoryjna...*, s. 501.

zastępstwa w postępowaniu, przy czym były to przesłanki, które wskazują na sytuację życiową oskarżonego, jak np. jego nieletniość oraz na ewentualne dysfunkcje organizmu o charakterze fizycznym lub psychicznym²¹⁰. Omawiana norma prawna nie miała katalogu zamkniętego, bowiem ustawie znane były inne wypadki, gdzie występował obowiązek zastępowania podmiotu oskarżonego przez obrońcę.

Kolejnym aktem prawnym regulującym polską procedurę karną była ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. Kodeks postępowania karnego²¹¹. W omawianym akcie prawnym regulacja dotycząca prawa do obrony została opisana w art. 70 k.p.k. Procedura karna okresu PRL nie zmodyfikowała znacząco analizowanej instytucji, a dokonała jedynie rozszerzeń, które co do zasady w pełniejszy sposób zabezpieczały interesy procesowe oskarżonych, którzy posiadali określone dysfunkcje. Pierwszą zasadniczą zmianą był katalog przesłanek aktualizujących uprawnienie do skorzystania z ww. instytucji, a mianowicie w zakresie dysfunkcji o charakterze fizycznym, tj. do przepisów k.p.k. z 1928 r.²¹², gdzie zawarto dysfunkcje narządów mowy i słuchu, została dodana dysfunkcja narządu wzroku. Zmiana ta w kontekście prawa do obrony, a co za tym idzie zabezpieczenia prawa dostępu do sądu i rzetelnego procesu, stanowiła krok milowy w stosunku do regulacji przedwojennej, bowiem grupa osób niewidomych z uwagi na brak możliwości korzystania z receptorów wzroku nie mogła w pełni uczestniczyć w procesie i być realnym przeciwnikiem dla oskarżyciela²¹³. Zrezygnowano także z wyodrębnienia grupy „nieletnich” jako podmiotów, które wymagają zabezpieczenia interesu prawnego w postępowaniu karnym poprzez obowiązkowe posiadanie obrońcy w postępowaniu. Takowa polityka ustawodawcza uzyskuje uzasadnienie w kontekście całego systemu prawnego, jaki był wówczas kreowany, gdzie przewidywano odrębne uregulowanie postępowania w stosunku do oskarżonych, którzy nie ukończyli 18. roku życia²¹⁴, który to proces zakończył się wraz z wejściem w życie przepisów ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich²¹⁵.

²¹⁰ Tamże.

²¹¹ Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. Kodeks postępowania karnego, Dz.U. 1969 nr 13 poz. 96.

²¹² Zob. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 marca 1928 r. – Kodeks postępowania karnego, Dz.U. 1928 nr 33 poz. 313.

²¹³ Zob. R. Łyczywek, *Do „Niektórych zagadnień prawa do obrony” uwagi uzupełniające*, „Palestra” 1965, nr 6, s. 40.

²¹⁴ Zob. Z. Jarocki, *O niektórych problemach obrony w postępowaniu karnym*, „Państwo i Prawo” 1967, nr 11, s. 781.

²¹⁵ Dz.U. 1982 nr 35 poz. 228.

Kolejne rozważania oprócz należy na ewaluacji istniejącego stanu prawnego, w szczególności zwrócić uwagę na ustawę z dnia 6 czerwca 1997 r. – kodeks postępowania karnego²¹⁶, a zwłaszcza na art. 79 § 1, w którym ustawodawca uregulował omawianą materię w następujący sposób: „W postępowaniu karnym oskarżony musi mieć obrońcę, jeżeli; 1) nie ukończył 18 lat; 2) jest głuchy, niemy lub niewidomy; 3) zachodzi uzasadniona wątpliwość, czy jego zdolność rozpoznania znaczenia czynu lub kierowania swoim postępowaniem nie była w czasie popełnienia tego czynu wyłączona lub w znacznym stopniu ograniczona; 4) zachodzi uzasadniona wątpliwość, czy stan jego zdrowia psychicznego pozwala na udział w postępowaniu lub prowadzenie obrony w sposób samodzielny oraz rozsądny”²¹⁷. Kolejna jednostka redakcyjna tekstu prawnego w swej treści zawiera przepis, który wskazuje na potrzebę obowiązkowego występowania obrońcy, kiedy to z uwagi na obiektywne okoliczności organ prowadzący postępowanie dojdzie do przekonania, iż samodzielny udział oskarżonego w sprawie nie będzie prowadził do urzeczywistnienia zasad prawa do obrony²¹⁸.

Nie ulega wątpliwości, iż integralnym składnikiem procesu pozytywizacji i umiędzynarodowienia praw człowieka jest ich konstytucjonalizacja²¹⁹. Na poziomie prawa krajowego skutkuje to partycypacją praw człowieka w zasadzie prymatu konstytucji w systemie źródeł prawa²²⁰. Do takiej funkcji konstytucji nawiązuje Konstytucja RP, stanowiąc po pierwsze, że konstytucja jest najważniejszym prawem Rzeczypospolitej Polskiej po drugie, że przepisy konstytucji stosuje się bezpośrednio, chyba, że konstytucja stanowi inaczej (art. 8 Konstytucji). Zaś w aspekcie międzynarodowym konstytucjonalizacja traktatów chroniących prawa człowieka, skutkuje dalszym umacnianiem ich szczególnej natury normatywnej²²¹.

²¹⁶ Dz.U. 1997, nr 89, poz. 555.

²¹⁷ Tamże.

²¹⁸ Tamże.

²¹⁹ Por. R. Stefanicki, *Konstytucjonalizacja ochrony konsumenta na tle standardów prawa wspólnotowego*, „Państwo i Prawo” 2008, nr 3, s. 5; E. Piontek, *Konstytucjonalizacja traktatowa Unii Europejskiej*, [w:] *Szkice z prawa Unii Europejskiej, T. 1. Prawo instytucjonalne*, red. E. Piontek, A. Zawadzka, Zakamycze, Kraków 2003, s. 15-101; J. Jaskiernia, *Konstytucjonalizacja zasady państwa prawnego a proces konsolidacji politycznej w państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, [w:] *Demokratyczne państwo prawne w teorii i praktyce w państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, red. K. Skotnicki, Łódzkie TN, Łódź 2010, s. 21-46.

²²⁰ Zob. C. Mik, *Międzynarodowe uwarunkowania konstytucyjnej regulacji praw człowieka: problemy podstawowe*, „Państwo i Prawo” 1990, nr 12, s. 38 – 39.

²²¹ Zob. E. Morawska, *Prawo konstytucyjne człowieka i obywatela w Rzeczypospolitej Polskiej a prawa podstawowe Unii Europejskiej. Analiza porównawcza*, „Przegląd Sejmowy” 2009, nr 1, s. 37.

Te i inne doniosłe procesy nadają szczególnego znaczenia również prawu do obrony, które niewątpliwie można zaliczyć do jednego z najważniejszych dla ochrony jednostki zasad konstytucyjnych²²².

Konstytucja RP z 2 kwietnia 1997 r.²²³, określając podstawowe zasady odpowiedzialności karnej, wymienia właśnie prawo do obrony. Art. 42 ust. 2 wskazuje, iż każdy, przeciwko komu prowadzone jest postępowanie karne, ma prawo do obrony we wszystkich stadiach postępowania, przy czym może on w szczególności wybrać obrońcę z urzędu lub na zasadach określonych w ustawie korzystać z obrońcy z urzędu.

Konstytucyjne prawo do obrony polega na możliwości przedstawienia przez podsądnego dowodów, świadków a także posiadanie obrońcy. Pośrednio regulacje dotyczące odpowiedzialności karnej zawarte są w art. 40 Konstytucji, zakazującym stosowania tortur i nieludzkiego lub poniżającego traktowania i karanía lub art. 30 Konstytucji nakazującym poszanowanie godności osobistej.

Trybunał Konstytucyjny (TK) wielokrotnie podkreślał, iż „prawo do obrony winno być rozpatrywane w dwóch wymiarach tj. materialnym i formalnym. Obrona materialna to możliwość bronięcia przez oskarżonego interesów osobiście np. poprzez możliwość odmowy składania wyjaśnień, składania wniosków dowodowych, udziału w posiedzeniach sądu, prawo wglądu w akta. Obrona formalna wyraża się w prawie do korzystania z pomocy obrońcy z wyboru lub z urzędu. Każdy, przeciwko komu prowadzone jest postępowanie karne może bowiem wybrać obrońcę albo – na zasadach określonych w ustawie – skorzystać z obrońcy z urzędu. Prawo gwarantuje jednak również możliwość obrony racji oskarżonego przez wykwalifikowanego pełnomocnika procesowego, którego zadaniem jest ochrona oskarżonego w sposób pozwalający na osiągnięcie celu postępowania karnego przy jednoczesnym zachowaniu prawa do obrony”²²⁴.

Jak zauważa jednak M. Kornak, prawo do obrony materialnej i formalnej nie wyczerpuje składowych tego uprawnienia, lecz należy je pojmować zdecydowanie szerzej. Przedmiotowa zasada obejmuje także zagwarantowanie odpowiedniego czasu

²²² Zob. P. Daniluk, *Konstytucyjne prawa do sądu oraz do obrony a obligatoryjne zarządzanie wykonania kary*, „Ius Novum” 2011, nr 2, s. 51 – 60.

²²³ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. 1997 nr 78 poz. 483.

²²⁴ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 17 lutego 2004 r., sygn. SK 39/02, OTK ZU Nr 2/A/2004, poz. 7.

na przygotowanie się do obrony, jak i udział w przesłuchiowaniu świadków oskarżenia czy żądanie przesłuchania świadków obrony na tych samych zasadach²²⁵.

Ponadto zdaniem TK konstytucyjne prawo do obrony jest nie tylko fundamentalną zasadą procesu karnego, ale także elementarnym standardem państwa prawnego. Zakorzenie się tego prawa w konstytucyjnej Zasadzie demokratycznego państwa prawnego powoduje, że odnosi się ono nie tylko do postępowania karnego, ale także do innych postępowań toczących się w przedmiocie odpowiedzialności i charakterze represyjnym²²⁶.

²²⁵ Zob. M. Kornak, *Prawo oskarżonego do obrony w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, [w:] *Ochrona praw człowieka w Europie. Aksjologia – instytucje – nowe wyzwania – praktyka*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, t. IV, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2017, s. 102 – 103.

²²⁶ Zob. W. Hermeliński, *Adwokatura i prawo do obrony w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, [w:] *Adwokatura gwarantem prawa do obrony*, red. J. Giezka, t. 2, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2009, s. 31.

Rozdział 2: Prawo do obrony jako prawo człowieka w aksjologii instytucji międzynarodowych

2.1. Instytucje uniwersalne

Regulacje dotyczące prawa do obrony znalazły odzwierciedlenie w aktach prawa międzynarodowego, odnoszących się do podstawowych praw człowieka. W systemie uniwersalnym na szczególną uwagę zasługują dokumenty powstałe w systemie Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ).

Powołanie do życia ONZ stanowiło odpowiedź na okrucieństwa będące efektem II wojny światowej, które po 1939 r. objęły większość naszego globu, co miało także katastrofalne skutki dla ochrony podstawowych praw człowieka. Realizację tego celu miało wspomóc zapewnienie współpracy międzynarodowej przy popieraniu oraz zachęcaniu do poszanowania praw człowieka i podstawowych swobód dla wszystkich ludzi bez różnicy rasy, płci, języka czy religii²²⁷.

Jednym z podstawowych zamierzeń, jakie postawiły sobie Narody Zjednoczone było jasne, precyzyjne i szerokie określenie standardów urzeczywistniających założone cele²²⁸. Pierwszą próbą ich budowy była Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w dniu 10 grudnia 1948 r.²²⁹ Była ona rezultatem rewolucji w zakresie międzynarodowej ochrony praw człowieka, która dokonała się po II wojnie światowej²³⁰. Z całą pewnością Powszechna Deklaracja Praw Człowieka miała znaczenie dla sformułowania filozofii ochrony praw człowieka²³¹ oraz

²²⁷ Zob. M. Zatwarnicki, *Uwagi na temat efektywności systemu ochrony praw człowieka w ramach Organizacji Narodów Zjednoczonych. Stan obecny oraz perspektywy*, [w:] *Wpływ standardów międzynarodowych na rozwój demokracji i ochronę praw człowieka*, red. J. Jaskiernia, t. 3, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2013, s. 11.

²²⁸ Zob. S.A. Paruch, *Geneza oraz ewolucja uniwersalnego systemu ochrony praw człowieka*, [w:] *Uniwersalne standardy ochrony praw człowieka a funkcjonowanie systemów politycznych w dobie wyzwań globalnych*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2016, s. 38.

²²⁹ Zob. J. Zajadło, *Historia Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka a spór o uniwersalizm – relatywizm*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2006, nr 15, s. 519-533.

²³⁰ Zob. J.H. Quataert, *Advocating Dignity: Human Rights Mobilizations in Global Politics*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2011, s. 23.

²³¹ Zob. B. Dorfman, *Are Human Rights a Philosophy of History? The Case for the Defense*, « International Social Science Review » 2014, nr 1, s. 34.

zapoczątkowała proces kodyfikacji i rozwoju prawa międzynarodowego praw człowieka²³². Została ona przetłumaczona na ponad 300 języków i stanowiła podstawę dla licznych aktów i dokumentów w obszarze ochrony praw człowieka²³³. Jej uchwalenie, mimo iż nie jest ona zaliczana do umów międzynarodowych, stanowiło początek procesu ustanowienia ochrony praw człowieka w sensie politycznym i prawnym²³⁴. W nauce prawa zdania na temat jej mocy wiążącej są mocno podzielone. Wielu autorów uważa, iż zawiera ona „miarodajny katalog praw człowieka” stając się fundamentalnym elementem międzynarodowego prawa zwyczajowego wiążącego wszystkie państwa, a nie tylko członków ONZ²³⁵. Są również i tacy autorzy, którzy idą jeszcze dalej stwierdzając, że Deklaracja nie tylko stanowi część międzynarodowego prawa zwyczajowego, ale zawiera też normy *ius cogens*²³⁶. Nie ulega wątpliwości, że mamy tu do czynienia z deklaracją o zupełnie szczególnym charakterze²³⁷, stąd pojawiające się opinie, że akurat ona nakłada na państwa obowiązki o charakterze prawnym²³⁸, a więc jest źródłem prawa międzynarodowego podobnie jak umowa międzynarodowa, choć pogląd taki uznawany jest za kontrowersyjny²³⁹. W literaturze przedmiotu spotkać można również pogląd głoszący, że Powszechna Deklaracja Praw Człowieka stanowi autentyczną wykładnię postanowień Karty Narodów Zjednoczonych

²³² Zob. C. Ferstman, *Contemporary Human Rights Challenges: The Universal Declaration on Human Rights and its Continuing Relevance*, Routledge, Boca Raton 2018, s. 7-9; Por. K. Drzewicki, *Prawa człowieka w Karcie NZ i Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*, „Sprawy Międzynarodowe” 1998, nr 3, s. 9-24.

²³³ Zob. J. Morsink, *Inherent Human Rights: Philosophical Roots of the Universal Declaration*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2011, s. 34.

²³⁴ Zob. J. Symonides, *Międzynarodowe znaczenie Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*, „Sprawy Międzynarodowe” 1978, nr 12, s. 15-26; I. Bracichowicz, *Historyczne i współczesne uwarunkowania przestrzegania i rozumienia definicji praw człowieka w kontekście Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka i w polskiej perspektywie*, [w:] *Spór o prawa człowieka*, red. I. Bracichowicz, Oficyna Wydawnicza PWSZ, Nysa 2010, s. 11-40.

²³⁵ Zob. A. Dąbrowska, *Aksjologia powszechnej deklaracji praw człowieka: wybrane aspekty*, [w:] *Prawa człowieka we współczesnym świecie: zagadnienia wybrane*, red. P. Śwital, W. Wojtyła, Instytut Naukowo-Wydawniczy „Spatium”, Radom 2018, s. 39-50.

²³⁶ Zob. B. Banaszak, *Zagadnienia podstawowe. Terminologia*, [w:] *System ochron praw człowieka*, ed. B. Banaszak, A. Bisztyga, K. Complak, M. Jabłoński, R. Wieruszewski, K. Wójtowicz, Kraków 2005, s. 25-26.

²³⁷ Por. K. Kędziera, *Uniwersalizm praw człowieka siedemdziesiąt lat po przyjęciu Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*, [w:] *Prawa człowieka i ich ochrona: księga rocznicowa z okazji siedemdziesiątej rocznicy uchwalenia Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. Jednostka w świecie zmian*, red. B. Kmieciak, K. Stępiak, t. I, Wydawnictwo Think & Make, Warszawa 2018, s. 16.

²³⁸ Zob. J. Symonides, *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka (po 60 latach od jej przyjęcia)*, „Państwo i Prawo” 2008, nr 12, s. 3-16.

²³⁹ Zob. Z. Hołda, *Ochrona praw człowieka w systemie ONZ*, [w:] *Prawa człowieka. Zarys wykładu*, red. J. Hołda, Z. Hołda, D. Ostrowska, J.A. Rybczyńska, Warszawa 2014, s. 54.

dotyczących obowiązku poszanowania praw jednostki²⁴⁰. Przy tym stanowi ona zasadniczą inspirację dla wielu późniejszych umów międzynarodowych²⁴¹. Nie ulega więc wątpliwości, że Powszechna Deklaracja Praw Człowieka odegrała zasadniczą rolę w rozwoju systemu ochrony praw człowieka, opartym na ochronie godności ludzkiej²⁴².

W art. 10 Powszechna Deklaracja Praw Człowieka stanowi, że „Każda osoba ma prawo do skutecznego odwołania się do kompetentnych sądów krajowych przeciwko czynom naruszającym prawa podstawowe przyznane jej przez konstytucję lub ustawy”²⁴³.

Natomiast w art. 11 ust. 1 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka wskazano, że każdy człowiek oskarżony o popełnienie przestępstwa ma prawo, aby uznawano go za niewinnego dopóty, dopóki nie udowodni mu się winy zgodnie z prawem podczas publicznego procesu, w którym zapewniono mu wszystkie konieczne środki obrony²⁴⁴.

Art. 11 ust. 2 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka dalej wskazując na reguły *nullum crimen sine lege* i *nulla poena sine lege*²⁴⁵, gwarantuje, że „Nikt nie może być uznany winnym jakiegokolwiek przestępstwa karnego z tytułu jakiegokolwiek działania lub zaniechania, które w czasie jego popełnienia nie stanowiło czynu zabronionego zgodnie z prawem krajowym lub międzynarodowym. Na nikogo też nie można nałożyć kary surowszej niż ta, która znajdowałaby zastosowanie w czasie popełnienia czynu zabronionego”²⁴⁶.

Ukoronowaniem wysiłków podjętych przez Powszechną Deklarację Praw Człowieka stało się przyjęcie 19 grudnia 1966 r. tak zwanych „Paktów Praw Człowieka”, a więc Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarnych, Społecznych i Kulturalnych (MPPGSiK)²⁴⁷ oraz Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i

²⁴⁰ Zob. B. Banaszak, *Zagadnienia podstawowe...*, s. 25-26.

²⁴¹ Zob. D. Bieńkowska, *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka jako inspiracja dla współczesnych reżimów praw człowieka*, [w:] *Prawa człowieka i ludzkie bezpieczeństwo: osiągnięcia i wyzwania: w 70. rocznicę ogłoszenia Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*, red. D. Bieńkowska, R. Kozłowski, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2019, s. 13-24.

²⁴² Zob. K. Bonnoune, *In defense of human rights*, « *Vanderbilt Journal of Transnational Law* » 2019, nr 5, s. 1211. Por. F. Klug, *A Magna Carta for all humanity: homing in on human rights: the defence of human rights is a crucial part of contemporary politics*, « *Soundings* » 2015, nr 60, s. 130.

²⁴³ Zob. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, Paryż, 10 XII 1948, www.libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1948.html, data dostępu: 18.10.2022.

²⁴⁴ Tamże.

²⁴⁵ Por. A. Tęcza-Paciorek, *Zasada domniemania niewinności w polskim procesie karnym*, Lex a Wolters Kluwer business, Warszawa 2012, s. 107.

²⁴⁶ Powszechna Deklaracja Praw Człowieka..., jw.

²⁴⁷ Dz.U. 1977, nr 38, poz. 169.

Politycznych (MPPOiP). W obu paktach została zamieszczona preambuła o jednakowo brzmiącej treści głoszącej, iż prawa człowieka wynikają z przyrodzonej godności osoby ludzkiej oraz powołują się na zasady ujęte w Karcie Narodów Zjednoczonych i Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. Prawa w nich zawarte mają różną naturę, a zatem pociągają za sobą innego typu obowiązki państwa strony. Art. 2 MPPOiP stanowi, iż każde z państw sygnatariuszy „zobowiązuje się przestrzegać i zapewnić wszystkim osobom (...) prawa uznane w niniejszym Pakcie”. Natomiast art. 2 MPPGSiK głosi, iż każde z państw stron „zobowiązuje się podjąć odpowiednie kroki (...) w celu stopniowego osiągnięcia pełnej realizacji praw uznanych w niniejszym Pakcie”. „Pakty praw człowieka” wraz z Powszechną Deklaracją Praw Człowieka uznawane są za swoisty *Bill of Rights*, czyli kodeks prawno-człowieczy, wyznaczający kanon w zakresie normatywnej ochrony praw człowieka²⁴⁸.

Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z 19 grudnia 1966 r.²⁴⁹ określa prawa przysługujące oskarżonemu i umożliwiające mu wykonywanie prawa do obrony. Najważniejsze znaczenie ma art. 14 MPPOiP, zgodnie z którym każdy ma prawo do rzetelnego i publicznego procesu przed właściwym i bezstronnym sądem (ust. 1); oskarżonemu przysługuje domniemanie niewinności (ust. 2). Każdy oskarżony o popełnienie przestępstwa ma też zagwarantowane co najmniej prawo do informacji o zarzutach w języku dla niego zrozumiałym (ust. 3 lit. a), odpowiedniego czasu i możliwości przygotowania obrony i kontaktu z wybranym obrońcą (ust. 3 lit. b), procesu bez zbędnej zwłoki (ust. 3 lit. c), udziału w rozprawie, prowadzenia obrony osobiście lub przy wykorzystaniu obrońcy powołanego lub wyznaczonego z urzędu, jeżeli wymaga tego dobro wymiaru sprawiedliwości, w tym prawo do obrońcy bezpłatnego, jeżeli nie stać go na jego utrzymanie (ust. 3 lit. d), przesłuchania lub udziału w przesłuchaniu świadków oskarżenia i obrony na tych samych zasadach (ust. 3 lit. e), bezpłatnej pomocy tłumacza (ust. 3 lit. f), wolności od samooskarżenia (ust. 3 lit. g)²⁵⁰.

Warto zwrócić szczególną uwagę na ust. 3 lit. b analizowanego art. 14, który stanowi, że osoby oskarżone muszą mieć odpowiednią ilość czasu i zaplecze do

²⁴⁸ Zob. T. Zieliński, *Międzynarodowe Pakty Praw Człowieka w praktyce Rzecznika Praw Obywatelskich*, „Biuletyn RPO – Mat.” 1996, nr 30, s. 5-45.

²⁴⁹ Dz.U. 1977 nr 38 poz. 167.

²⁵⁰ Tamże.

przygotowania ich obrony i komunikowania się z wybranymi przez siebie obrońcami²⁵¹. Ten przepis jest ważnym elementem gwarancji rzetelnego procesu i stosowania zasady równości broni²⁵². W przypadku ubogiego oskarżonego komunikacja z obrońcą może być zapewniona tylko wtedy, gdy: bezpłatny tłumacz jest zapewniony w fazie przedprocesowej i próbnej. Co liczy się jako „odpowiedni czas” zależy od okoliczności każdego przypadku. Jeżeli prawnik uważa, że czas na przygotowanie obrony jest nieodpowiedni, na nim spoczywa żądanie odroczenia. Istnieje bowiem obowiązek uwzględniania uzasadnionych wniosków o odroczenie, w szczególności w przypadku, gdy chodzi o oskarżenie o popełnienie poważnego przestępstwa i dodatkowy czas na przygotowanie obrony wydaje się być niezbędny²⁵³.

„Odpowiednie udogodnienia” muszą obejmować dostęp do dokumentów i innych dowodów; ten dostęp musi zawierać wszystkie materiały, które prokuratura planuje przedstawić w sądzie przeciwko oskarżonemu lub które są oczyszczające z zarzutów²⁵⁴. Przez materiał uniewinniający w tym przypadku należy rozumieć nie tylko materiał ustalający niewinność, ale także inne dowody, które mogą pomóc w obronie (np. wskazówki, że przyznanie się do winy nie było dobrowolne)²⁵⁵. W sprawach o stwierdzenie, że dowód został uzyskany z naruszeniem przepisów, informacja o okolicznościach, w których taki dowód został uzyskany musi być odpowiednio udokumentowana, tak aby umożliwić ocenę takiego roszczenia. Jeśli oskarżony nie mówi w języku w którym toczy się postępowanie, ale jest reprezentowany przez obrońcę znającego język, może wystarczyć, aby odpowiednie dokumenty z akt sprawy zostały udostępnione obrońcy²⁵⁶.

²⁵¹ Por. E. Żywucka-Kozłowska, *Prawo do obrony jako instrument ochrony jednostki*, [w:] *Karnomaterialne i procesowe instrumenty ochrony jednostki przed nadużyciami władzy państwowej*, red. J. Karaźniewicz, T. Koczur, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2015, s. 165.

²⁵² Szerzej na temat tej zasady: M. Poliwka-Pacana, *Zasada „równości broni” podstawowym kryterium rzetelnego procesu karnego*, [w:] *Zasada równości w prawie*, red. H. Zięba – Załucka, M. Kijowski, „Steinem”, Rzeszów 2004, s. 158-164.

²⁵³ Por. A. Kołodziejczyk, *Postępowanie przyspieszone (uwagi krytyczne)*, „Prokuratura i Prawo” 2008, nr 7-8, s. 108-119.

²⁵⁴ Zob. C. Kulesza, *Efektywna obrona w postępowaniu przygotowawczym a fawor procuratori*, „Prokuratura i Prawo” 2007, nr 4, s. 13-14.

²⁵⁵ Zob. M. Kowalczyk-Ludzia, *Instytucja uniewinnienia w polskim procesie karnym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Olsztyn 2014, s. 13-21.

²⁵⁶ Zob. J. Wojnowska-Radzińska, *Dostęp cudzoziemca do akt w postępowaniu w przedmiocie zobowiązania do powrotu – uwagi de lege lata i de lege ferenda*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2019, z. 1, s. 60.

Prawo do porozumiewania się z obrońcą wymaga zapewnienia oskarżonemu niezwłocznego dostępu do takiej pomocy. Prawnik (radca prawny, adwokat), powinien móc spotkać się ze swoimi klientami na osobności i komunikować się z nimi w warunkach, które w pełni respektują poufność ich komunikacji²⁵⁷. Ponadto prawnicy powinni mieć możliwość doradzania i reprezentowania osób oskarżonych o popełnienie przestępstwa zgodnie z ogólnie uznaną etyką zawodową bez ograniczeń, wpływu, nacisków lub nieuzasadnionej ingerencji osób trzecich²⁵⁸.

Prawo oskarżonego do bycia sądzonym bez zbędnej zwłoki, przewidziane w art. 14 ust. 3 lit. c, ma na celu nie tylko uniknięcie utrzymywania osób zbyt długo w stanie niepewności co do ich losu, jak również - jeśli oskarżony był przetrzymywany w areszcie w okresie procesu - aby zapewnić, że takie pozbawienie wolności nie będzie trwać dłużej niż jest to konieczne w okolicznościach konkretnej sprawy, ale także służyć interesowi wymiaru sprawiedliwości. Wszystkie etapy, zarówno w pierwszej instancji jak i w postępowaniu odwoławczym muszą się odbyć „bez nieuzasadnionej zwłoki”²⁵⁹.

Po drugie art. 14 ust. 3 lit. d odnosi się do dwóch rodzajów obrony, które nie wykluczają się wzajemnie. Chodzi tu o możliwość *bronienia się osobiście lub przez obrońcę przez siebie wybranego*. Osoby objęte pomocą prawnika mają prawo poinstruować go o prowadzeniu sprawy, w granicach odpowiedzialności zawodowej oraz składania zeznań we własnym imieniu²⁶⁰. Jednocześnie warto zauważyć, iż MPPOiP formułuje ten przepis w sposób dość jasny, ponieważ przewiduje obronę, która ma być prowadzona przez osoby lub wybraną przez siebie pomoc prawną, dając tym samym oskarżonemu możliwość odmowy korzystania z pomocy jakiegokolwiek adwokata. Nie jest to jednak prawo absolutne²⁶¹. Interes wymiaru sprawiedliwości

²⁵⁷ Por. P. Nowak, *Zasady porozumiewania się zatrzymanego z adwokatem oraz tymczasowo aresztowanego z obrońcą w Kodeksie postępowania karnego w aspekcie konstytucyjnym oraz prawnomiędzynarodowym*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2013, z. 1, s. 90-98.

²⁵⁸ Por. P. Kardas, *Gwarancje prawa do obrony oraz dostępu do obrońcy na wstępnym etapie postępowania karnego: kilka uwag w świetle doktryny Salduz, doktryny Miranda oraz dyrektywy w sprawie dostępu do adwokata*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2019, nr 1, s. 4-10.

²⁵⁹ Por. D. Szumiało-Kulczycka, *Skarga na naruszenie prawa strony do rozpoznania sprawy w postępowaniu sądowym bez nieuzasadnionej zwłoki: znaczenie i zakres zastosowania w sprawach karnych*, [w:] *Zagubiona szybkość procesu karnego: jak ją przywrócić?*, red. S. Waltoś, J. Czapska, Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2005, s. 232-255.

²⁶⁰ Zob. M. Błoński, *Naczelne zasady procesowe*, [w:] *MERITUM Postępowanie karne*, red. D. Świecki, Wolters Kluwer, Warszawa 2019, s. 136.

²⁶¹ Por. R. Koper, *Prawo do obrony osoby podejrzanej*, „Prokuratura i Prawo” 2016, nr 2, s. 18.

może, w przypadku konkretnego procesu, wymagać wyznaczenia adwokata wbrew woli oskarżonego, w szczególności w sprawach osób w sposób istotny i uporczywy utrudniających prawidłowy przebieg procesu lub takich, którym grożą poważne zarzuty, ale niezdolnych do działania we własnym interesie lub gdy jest to konieczne, aby chronić świadków szczególnie narażonych przed dalszy cierpieniem lub zastraszeniem, jeśli mieliby być przesłuchiwanie przez oskarżonego. Jednak każde ograniczenie woli oskarżonych do ich obrony musi mieć obiektywny i wystarczający charakter, poważny cel i nie wykraczać poza to, co jest konieczne do ochrony interesów wymiaru sprawiedliwości²⁶². W związku z tym, prawo krajowe powinno unikać wszelkich bezwzględnych ograniczeń prawa do obrony w postępowaniu karnym a zwłaszcza w zakresie postępowania bez pomocy obrońcy²⁶³.

Zawarte w art. 14 ust. 3 lit. f, prawo do *korzystania z bezpłatnej pomocy tłumacza, jeżeli oskarżony nie rozumie lub nie mówi językiem używanym w sądzie*, zawiera inny aspekt zasady sprawiedliwości i równości broni w postępowaniu karnym. To prawo pojawia się na wszystkich etapach postępowania ustnego. Dotyczy zarówno cudzoziemców, jak i obywateli. Jednak osoby oskarżone, których język ojczysty różni się od języka urzędowego sądu, są co do zasady nie uprawnione do swobodnej pomocy tłumacza, jeśli znają język urzędowy na tyle, by bronić się efektywnie²⁶⁴.

Wreszcie, art. 14 ust. 3 lit. g, gwarantuje prawo do tego, by nie być zmuszanym do składania zeznań przeciwko sobie lub przyznania się do winy. To zabezpieczenie należy rozumieć w kategoriach braku jakiegokolwiek presji ze strony organów ścigania,

²⁶² Por. P. Pietrzak, M. Wawrzyńczak, *Przesłuchanie świadka i podejrzanego/oskarżonego w postępowaniu karnym – perspektywa porównawcza*, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2021.

²⁶³ Por. M. Klejnowska, *Prawo do samodzielnej i rozsądnej obrony w świetle nowelizacji kodeksu postępowania karnego z dnia 27 września 2013 r.*, [w:] *Wokół gwarancji współczesnego procesu karnego. Księga jubileuszowa Profesora Piotra Kruszyńskiego*, Wolters Kluwer, Warszawa 2015, s. 222-241; T. Grzegorzczak, *O potrzebie nowego podejścia do realizacji przez obrońcę obrony oskarżonego*, [w:] *Wokół gwarancji współczesnego procesu karnego. Księga jubileuszowa Profesora Piotra Kruszyńskiego*, red. M. Rogacka-Rzewnicka, H. Gajewska-Kraczkowska, B.T. Bieńkowska, Wolters Kluwer, Warszawa 2015, s. 138-160.

²⁶⁴ Por. E. Kita, *Udział tłumacza w postępowaniu karnym jako jeden z czynników warunkujących rzetelny proces karny*, [w:] *Praworządność. Wczoraj, dziś, jutro*, red. J. Zimny, KUL, Stalowa Wola 2015, s. 369-381; M. Skibińska, *Tłumacz jako gwarant dostępu strony do ochrony prawnej w rozpoznawczym postępowaniu cywilnym*, [w:] *Dostęp do ochrony prawnej w postępowaniu cywilnym*, red. K. Flaga-Gieruszyńska, R. Flejszar, E. Marszałkowska-Krześ, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2021, s. 211-230.

w celu uzyskania przyznania się do winy²⁶⁵. Dlatego też oświadczenie oskarżonego musi być złożone z własnej woli²⁶⁶.

MPPOiP określa zatem minimalne uniwersalne gwarancje, aby zapewnić obywatelom możliwość obrony i sprawiedliwego traktowania²⁶⁷. Jednak w poszczególnych krajach występują ogromne różnice pod względem uznawania i wdrażania tych praw w praktyce. Wiele krajów nie zapewnia podstawowych elementów skutecznej obrony karnej, pozostawiając podejrzanych i oskarżonych w trudnej sytuacji: bez pomocy prawnej, bez informacji o prowadzonej przeciwko nim sprawie i bez możliwości ubiegania się o tymczasowe zwolnienie. Może to mieć katastrofalny wpływ na życie człowieka²⁶⁸.

Warte odnotowania są tu doświadczenia międzynarodowych trybunałów karnych.

W 1993 roku Rada Bezpieczeństwa Organizacji Narodów Zjednoczonych, w odpowiedzi na okrucieństwa, które ogarnęły byłą Jugosławię, postanowiła utworzyć pierwszy na świecie prawdziwie międzynarodowy trybunał karny – Międzynarodowy Trybunał Karny ONZ dla byłej Jugosławii (MTKJ). To był wielki eksperyment w zakresie odpowiedzialności i prawdziwie wizjonerski krok Rady Bezpieczeństwa²⁶⁹.

Szczególą rolę pośród międzynarodowych trybunałów karnych odgrywa Międzynarodowy Trybunał Karny (International Criminal Court – ICC). W dniu 14 marca 2012 r. Międzynarodowy Trybunał Karny wydał swój pierwszy wyrok skazujący Thomasa Lubangę za zbrodnie wojenne polegające na powoływaniu i werbowaniu dzieci-żołnierzy oraz wykorzystywaniu ich do aktywnego udziału w działaniach wojennych. Poddana analizie została ocena dowodów, dokonana przez Izbę Orzekającą, w odniesieniu do prawa oskarżonego do domniemania niewinności na podstawie art. 66 Statutu Trybunału. Przeanalizowano podejście Izby Orzekającej do oceny dowodów w świetle ciężaru dowodu i standardu dowodowego. Skoncentrowano się w szczególności

²⁶⁵ Zob. D. Tarnowska, *Uprawnienia oskarżonego w świetle prawa do obrony*, „Prokuratura i Prawo” 2006, nr 7-8, s. 133.

²⁶⁶ Zob. S. Łupiński, *Oświadczenie oskarżonego jako źródło dowodu*, „Studia Teologiczne” 1999, nr 17, s. 213-214.

²⁶⁷ Zob. D. Djukić, *The right to appeal in international criminal law: human rights benchmarks, practice and appraisal*, Brill, Leiden – Boston 2019, s. 34. Por. *Human rights norms in "other" international courts*, red. M. Scheinin, Cambridge University Press, Cambridge 2019.

²⁶⁸ Zob. *International Standards on Criminal Defence Rights: UN Human Rights Committee Decisions*, Open Society, Justice Initiative, April 2013, www.justiceinitiative.org, data dostępu: 18.10.2022.

²⁶⁹ Zob. J. Hocking, *Legal aid and defence support at the UN International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*, « Commonwealth Law Bulletin » 2010, nr 3, s. 529.

na problemach związanych z pouczeniem stron przez Izbę Orzekającą, że jeśli strony nie wskażą odpowiednich dowodów w swoich pisemnych oświadczeniach końcowych, istnieje realne ryzyko, że Izba nie uwzględni takich dowodów w swoich rozważaniach. Szczególnie interesujący jest wpływ takiej instrukcji na działania podejmowane przez obronę²⁷⁰, bo ma to znaczenie dla realizacji prawa do obrony²⁷¹.

W Statucie Rzymskim, a bardziej ogólnie w międzynarodowym prawie karnym, zasada *ne bis in idem* dotyczy nie tylko promowania praw oskarżonego lub powagi rzeczy osądzonej pierwszego wyroku. Wydaje się być również – a może przede wszystkim – poświęcony artykułowaniu zbieżności między jurysdykcjami krajowymi i międzynarodowymi. Różnią się one w zależności od tego, czy zasada interweniuje w sytuacji wewnątrz- czy między-jurysdykcyjnej. Łączy również te funkcje z ogólną walką z bezkarnością rządzącą międzynarodowym prawem karnym i dążeniem do przypisania tej zasadzie roli strukturalnej, a nawet być może jakościowej²⁷².

Międzynarodowy Trybunał Karny bywa zwierciadłem Europejskiego Trybunału Praw Człowieka przy określaniu zakresu praw do obrony i ograniczaniu ich wykonywania ze względów interesu publicznego. MTK konsekwentnie odnosił się z szacunkiem do Trybunału w Strasburgu przy interpretacji prawa oskarżonego do ujawnienia dowodów i przesłuchania świadków oskarżenia, pozostawiając otwarte drzwi dla wirtualnej teorii dorozumianych zewnętrznych ograniczeń prawa do obrony. Ogólnie rzecz biorąc, MTK okazał się obiecującą platformą do ekstrapolacji regionalnych interpretacji praw do rzetelnego procesu sądowego na międzynarodowy porządek prawny²⁷³.

MTK zinstytucjonalizował pojęcie odpowiedzialności indywidualnej za naruszenia praw człowieka. Wraz z tą instytucją rozwijało się orzecznictwo międzynarodowego prawa karnego. Obrony afirmatywne w celu złagodzenia kary lub uniknięcia odpowiedzialności nabierają coraz większego znaczenia w międzynarodowym postępowaniu karnym. Spośród różnorodnych form obrony

²⁷⁰ Zob. J. Płachta, *Prawo do obrony przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym*, „Palestra” 2002, nr 9-10, s. 48.

²⁷¹ Zob. R.E.C. Roberts, *The Lubanga Trial Chamber's Assessment of Evidence in Light of the Accused's Right to the Presumption of Innocence*, « Journal of International Criminal Justice » 2012, nr 4, s. 923.

²⁷² Zob. D. Bernard, *Ne bis in idem - Protector of Defendants' Rights or Jurisdictional Pointsman?*, « Journal of International Criminal Justice » 2011, nr 4, s. 863.

²⁷³ Zob. N.A.J. Croquet, *The International Criminal Court and the treatment of defence rights: A mirror of the European Court of Human Rights' jurisprudence?*, « Human Rights Law Review » 2011, nr 1, s. 91.

afirmatywnej, pojawiająca się obrona oparta na neuronaukach stanowi najtrudniejszy zestaw wyborów dla międzynarodowej społeczności prawniczej. MTK będzie musiał dokonać trudnych wyborów, aby zrównoważyć prawa i potrzeby ofiar oraz prawa oskarżonego do rzetelnego procesu²⁷⁴.

Ujawnienie informacji istotnych dla procesu jest ściśle związane z zapewnieniem praw procesowych oskarżonego i rzetelności procesu. Wskazuje się, że sposób ujawnienia informacji w MTK nie zapewnia „pełnego poszanowania” praw oskarżonego. Podczas gdy zasady proceduralne powinny wzmacniać prawa oskarżonego, a ostatecznie zasadę rzetelnego procesu, w rzeczywistości obecna sytuacja ujawniania informacji w MTK pokazuje rozbieżności między zasadami proceduralnymi, prawami i rzetelnością procesu²⁷⁵.

Ujawnienie dowodów w postępowaniu przed MTK zwykle wywołuje ożywione debaty na sali sądowej. Obrona może powołać się na naruszenie praw oskarżonego, jeżeli prokuratura nie wywiązuje się z obowiązków ujawnienia, podczas gdy prokuratura może twierdzić, że robi wszystko, co w jej mocy, aby wywiązać się z tych obowiązków²⁷⁶.

Otwarte na wiele krytyki i niedociągnięć swoich poprzedników, zwłaszcza te odnoszące się do sposobu, w jaki trybunały *ad hoc* zapewniały obrońców oskarżonym, Zgromadzenie Państw-Stron dążyło do odejścia od wad konstrukcyjnych typowych dla trybunałów *ad hoc*. Poprzez ratyfikację Statutu Rzymskiego z 2002 r. i utworzenie stałego międzynarodowego trybunału karnego wyposażonego w skodyfikowany dorobek prawa karnego, państwa-strony podjęły próbę położenia kresu bezkarności sprawców najpoważniejszych zbrodni międzynarodowych. Jedną z najsilniejszych zmian w tym zakresie było wprowadzenie w MTK zasady równości broni. Równość broni jest „[a]nalogiczna z gwarancjami sprawiedliwego procesu w jurysdykcjach krajowych... jest wymogiem sprawiedliwego procesu, który ma na celu podtrzymanie kontradiktoryjnego charakteru postępowania karnego”. Jednak realia polityczne

²⁷⁴ Zob. A.B. Shniderman, C.A. Smith, *Toward Justice: Neuroscience and Affirmative Defenses at the ICC*, « Studies in Law, Politics and Society » 2015, vol. 66, s. 87.

²⁷⁵ Zob. J. Petrovic, *The fractured relationship between fairness, the rights of the accused, and disclosure at the International Criminal Court*, [w:] *Accountability for Violations of International Humanitarian Law*, Routledge, London 2015, s. 222.

²⁷⁶ Zob. X.-J. Keita, *Disclosure of Evidence in the Law and Practice of the ICC*, « International Criminal Law Review » 2016, nr 6, s. 1018.

komplikuja osiągnięcie równości broni, ponieważ naciski wywierane na MTK w celu skazania przestępców są prawdopodobnie jednymi z największych, z jakimi borykają się sądy. Podczas swojej kadencji jako przewodniczącej MTK, sędzia Silvia Fernández de Gurmendi zauważyła, że naciski te nasiliły się w ciągu pierwszych dwóch dekad XXI wieku. Aby zapewnić równość broni, oskarżony musi mieć zapewniony sprawiedliwy proces. Oczywiście jest, że aby mieć sprawiedliwy proces, oskarżony musi mieć kompetentnego obrońcę. Ale chociaż kompetencje obrońcy stanowią kluczowy składnik równości broni, zostały one zaniedbane przez ustawodawców i naukowców MTK, tak jak to miało miejsce w Międzynarodowym Trybunale Karnym dla Rwandy („MTKTR”) i Międzynarodowym Trybunale Karnym dla Jugosławii („MTKJ”). Chociaż większość reguł prawa stanowionego i orzecznictwa trybunałów *ad hoc* zostało przeniesionych do MTK, nie jest jasne, czy zjawisko niekompetentnego obrońcy przejawia się w MTK w takim samym jawnym stopniu, jak tak było w obu trybunałach. Do tej pory żadne postanowienie MTK nie dotyczyło tej kwestii. Brak scentralizowanego urzędu, takiego jakim jest Urząd Prokuratora, poważnie ograniczył głos obrońców i pozbawił ich możliwości lobbowania na rzecz ich interesów²⁷⁷.

Międzynarodowy Trybunał Karny dla Rwandy został powołany do ścigania osób odpowiedzialnych za najpoważniejsze zbrodnie, a mianowicie ludobójstwo, zbrodnie przeciwko ludzkości i zbrodnie wojenne. Powaga tych przestępstw w połączeniu z zawłościami procedury prawa zwyczajowego, w dużej mierze stosowanej przez ICTR, z którą oskarżeni są zaznajomieni, sprawiają, że realizacja prawo do obrony jest nadrzędną koniecznością dla pełnej i nieograniczonej obrony²⁷⁸.

Obowiązki informacyjne są ważnym i kontrowersyjnym tematem w orzecznictwie Międzynarodowego Trybunału Karnego dla Rwandy, który bezpośrednio implikuje prawo oskarżonego do rzetelnego procesu. Orzecznictwo Międzynarodowego Trybunału Karnego dla Rwandy historycznie opowiadało się za ujawnianiem zeznań świadków na mocy zasady 66(A)(ii); jednakże należy również rozważyć możliwość ujawnienia zgodnie z zasadą 68. Ze względu na praktyczne trudności obrony w uzyskaniu zeznań świadków, które mogą być istotne dla jej sprawy, wskazuje się, że

²⁷⁷ Zob. M. Catallo, *Fixing the problem of incompetent defense counsel before the International Criminal Court*, « Michigan Journal of International Law » 2020, nr 2, s. 417.

²⁷⁸ Zob. M.M. Niang, *The right to counsel before the International Criminal Tribunal for Rwanda*, « Criminal Law Forum » 2002, nr 3, s. 323.

Trybunał powinien ponownie rozważyć orzecznictwo na temat ujawniania, aby dążyć do bardziej sprawiedliwego systemu ujawniania na podstawie Reguły 68²⁷⁹.

Wyjątkowym aspektem działalności Specjalnego Trybunału dla Libanu (STL)²⁸⁰ jest uprawnienie do prowadzenia postępowań zaocznych (proceedings *in absentia*). Analizowane są możliwe rozwiązania godzenia prawa oskarżonego do obecności na rozprawie z interesem wymiaru sprawiedliwości w dochodzeniu do odpowiedzialności, w szczególności gdy państwo odmawia wydania oskarżonego do STL w celu postawienia zarzutów. Argumentuje się, że nawet w przypadku braku wyraźnego zrzeczenia się przez oskarżonego prawa do obecności na rozprawie, postępowanie powinno toczyć się pod warunkiem, że służy ono dobru wymiaru sprawiedliwości, a oskarżonego reprezentuje przed sądem swobodnie wybrany lub obrońca z urzędu. Sugeruje się również, aby w celu zrozumienia przydatności postępowania *in absentia* interpretować je jako środek rezydualny i nadzwyczajny, na który można się powoływać w przypadku niemożliwych do pokonania przeszkód w uzyskaniu pieczy nad oskarżonym i po stwierdzeniu podjęcia wszelkich rozsądnych kroków w celu zapewnienia obecności osoby (osób) w sądzie²⁸¹.

W ciągu ostatniej dekady międzynarodowe trybunały karne napotkały problemy związane z zastraszaniem świadków. Doprowadzało to do obrażeń i śmierci osób, a także do wycofania zeznań i wycofania zarzutów. Istnieją dwa główne sposoby jednoczesnego podejścia do tego problemu: poprzez zatrzymanie oskarżonego w areszcie oraz poprzez ochronę tożsamości i dobra świadków. Jedno i drugie pociąga jednak za sobą pewien stopień uszczerbku dla oskarżonego²⁸².

Istotnym problemem jest też w międzynarodowych trybunałach karnych zapewnienie właściwego zadośćuczynienia oskarżonym, którzy zostali uniewinnieni²⁸³.

²⁷⁹ Zob. C. de los Reyes, *Revisiting Disclosure Obligations at the ICTR and its Implications for the Rights of the Accused*, « Chinese Journal of International Law » 2005, nr 2, s. 583.

²⁸⁰ Zob. N.A.J. Croquet, *The Special Tribunal for Lebanon's innovative human rights framework: between enhanced legislative codification and increased judicial law-making*, « Georgetown Journal of International Law » 2016, nr 2, s. 351.

²⁸¹ Zob. N. Pons, *Some Remarks on in Absentia Proceedings before the Special Tribunal for Lebanon in Case of a State's Failure or Refusal to Hand over the Accused*, « Journal of International Criminal Justice » 2010, nr 5, s. 1307.

²⁸² Zob. A. Trotter, *Witness intimidation in international trials: balancing the need for protection against the rights of the accused*, « The George Washington International Law Review » 2012, nr 3, s. 521.

²⁸³ Zob. J.M. Michels, *Compensating acquitted defendants for detention before international criminal courts*, « Journal of International Criminal Justice » 2010, nr 2, s. 407.

2.2. Instytucje europejskie

Regionalna instytucja ochrony praw człowieka powstała, aby przezwyciężyć słabości uniwersalnej instytucji ochrony praw człowieka²⁸⁴. Instytucje regionalne nie tylko skutecznie chronią prawa człowieka, ale także dają jednostce prawa do wystąpienia przeciwko własnemu państwu za łamanie praw człowieka²⁸⁵. Instytucje regionalne zapewniają także środek odwoławczy dla jednostki, gdy nie uzyska ona środka odwoławczego z krajowego systemu ochrony praw człowieka²⁸⁶.

2.2.1. Rada Europy

Rada Europy była pierwszą europejską organizacją polityczną założoną w celu osiągnięcia ściślejszej jedności jej członków (współpraca regionalna i organizacja państwa europejskie)²⁸⁷. Idea jedności europejskiej była propagowana przez filozofów i mężów stanu od kilku stuleci²⁸⁸. W następstwie I wojny światowej pojawiły się różne koncepcje integracji europejskiej. Jednak dopiero katastrofa II wojny światowej, podczas której narody Europy padły ofiarą cierpienia i naruszenia praw człowieka na niespotykaną dotąd skalę, skłoniła europejskich polityków do działania²⁸⁹. Jako zwycięskie mocarstwa, przywództwo objęły Wielka Brytania i Francja. Już w 1930 r., a przede wszystkim w przemówieniu w Zurychu w 1946 r., Winston Churchill użył

²⁸⁴ Zob. M. Kraśkiewicz, *Regionalne systemy ochrony praw człowieka: europejski, międzyamerykański, azjatycki, afrykański*, [w:] *Uniwersalny i regionalny wymiar ochrony praw człowieka. Nowe wyzwania – nowe rozwiązania*, red. J. Jaskiernia, t. 1, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2014, s. 157-169.

²⁸⁵ Zob. H. Papaj, *Rada Europy a systemy regionalnej ochrony praw człowieka – wyzwania i dylematy*, [w:] *Uniwersalny i regionalny wymiar ochrony praw człowieka. Nowe wyzwania – nowe rozwiązania*, red. J. Jaskiernia, t. 1, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2014, s. 519.

²⁸⁶ Zob. M. Balcerzak, *Konstrukcja prawa do skutecznego środka odwoławczego (rights to an effective remedy) w uniwersalnym i regionalnych systemach ochrony praw człowieka*, [w:] *Księga Jubileuszowa Profesora Tadeusza Jasudowicz*, TNOiK, Toruń 2004, s. 37-55.

²⁸⁷ Zob. M.A. Nowicki, *Rada Europy*, „Polis” 1992, nr 1, s. 23-25; I. Kleniewska, *Rada Europy*, „Jurysta” 1993, nr 3, s. 25-26; H. Machińska, *Rada Europy – struktura, instrumenty prawne, zakres działania*, „Biuletyn Centrum Europejskiego Uniwersytetu Warszawskiego” 1995, nr 3, s. 88 – 93; J. Sieńczyło-Chlabicz, *Wkład Rady Europy w tworzenie i kodyfikację norm prawa międzynarodowego*, „Białostockie Studia Prawnicze” 1994, nr 2, s. 139-172.

²⁸⁸ Zob. A. Kwieciński, *Idea zjednoczenia Europy: polityczno-socjologiczne aspekty integracji zachodnioeuropejskiej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1969, s. 14.

²⁸⁹ Zob. A. Madeja, *Koncepcja integracji wspólnotowej Paula-Henriego Spaaka*, „Przegląd Zachodni” 2014, nr 4, s. 7.

terminu „Stany Zjednoczone Europy”²⁹⁰. Z kolei w przemówieniu do Izby Gmin 22 stycznia 1948 r. brytyjski minister spraw zagranicznych Ernest Bevin oświadczył, że brytyjska polityka zagraniczna dąży teraz do stworzenia zachodnioeuropejskiej „unii duchowej” opartej na poszanowaniu praw człowieka²⁹¹. Była to także reakcja na dążenie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR) do zmuszania okupowanych krajów Europy Wschodniej i Środkowej do sojuszu wojskowego, gospodarczego i politycznego²⁹².

Ruch na rzecz jedności europejskiej nabrał rozpędu wraz z Kongresem Europy w Hadze w maju 1948 r. („Kongres haski”). W Kongresie wzięło udział około 660 delegatów, w tym 20 premierów i byłych premierów. Kongres wezwał do zjednoczenia Europy pozwalającej na swobodny przepływ osób, idei i towarów, sformułowania Karty Praw Człowieka i utworzenia Trybunału Sprawiedliwości oraz Zgromadzenia Europejskiego²⁹³. Idee te zostały następnie rozwinięte w rezolucji politycznej proponującej unię gospodarczą i polityczną, w której udział miały brać narody Europy²⁹⁴. Propozycje zostały przyjęte przez ministrów spraw zagranicznych pięciu mocarstw traktatu brukselskiego, Francji, Wielkiej Brytanii i krajów Beneluksu. Irlandia, Włochy, Dania, Norwegia i Szwecja przystąpiły do negocjacji, co zaowocowało podpisaniem Statutu Rady Europy 5 maja 1949 r.²⁹⁵

Statut RE przewiduje organizację mocno opartą na zasadach demokracji, poszanowania praw człowieka i rządów prawa. Jej instrumenty w postaci zawierania traktatów międzynarodowych i przyjmowania zaleceń, nie odzwierciedlają nawet w najmniejszym stopniu propozycji Kongresu haskiego w sprawie unii gospodarczej i politycznej oraz fuzji praw suwerennych (konfederacji stanów). Jednakże najbardziej

²⁹⁰ Zob. P. Biskup, *Stany Zjednoczone Europy Winstona Churchilla*, „Przegląd Europejski” 2012, nr 2, s. 112-114.

²⁹¹ Zob. A. Podraza, *Integracja europejska a redefinicja polityki zagranicznej Stanów Zjednoczonych: przyczyny zainicjowania i rozwój transatlantycznych stosunków bezpieczeństwa w latach 1945-1948*, „Rocznik Integracji Europejskiej” 2016, nr 10, s. 269.

²⁹² Zob. M. Cappelletti, *Ku Stanom Zjednoczonym Europy?*, [w:] *Jednolitość prawa sądowego cywilnego a jego odrębności krajowe*, red. M. Sawczuk, UMCS, Lublin 1995, s. 11-12.

²⁹³ S. Guerrieri, *From the Hague Congress to the Council of Europe: hopes, Achievements and disappointments in the Parliamentary way to European Integration (1948-51)*, “Parliaments, Estates and Representation” 2014, No. 34, s. 216-227.

²⁹⁴ Zob. C.C. Walton, *The Hague, „Congress of Europe”: A Case Study of Public*, “The Western Political Quarterly” 1959, No. 3, s. 738-752.

²⁹⁵ Zob. Statut Rady Europy, przyjęty w Londynie dnia 5 maja 1949 r., Dz.U. 1994 nr 118 poz. 565.

oryginalnym elementem było utworzenie zgromadzenia doradczego, składającego się z członków różnych parlamentów narodowych²⁹⁶.

Statut wprowadził więc po raz pierwszy zasadę udziału parlamentu w sprawach międzynarodowych. Ta ważna innowacja została od tego czasu skopiowana w różnych organizacjach i instytucjach międzynarodowych, np. Wspólnotach Europejskich, Unii Zachodnioeuropejskiej (UZE) Radzie Nordyckiej i Unii Gospodarczej Beneluksu, a także w bardziej nieformalny sposób, w Organizacji Traktatu Północnoatlantyckiego (NATO), Europejskim Stowarzyszeniu Wolnego Handlu (EFTA) oraz Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (OBWE). Siedziba Rady Europy znajduje się w Strasburgu.

We wczesnych latach swojego istnienia RE, a w szczególności Zgromadzenie RE, starały się wprowadzić w życie konkluzje Kongresu haskiego i poddano pod dyskusję szereg ambitnych propozycji o charakterze federalnym lub *quasi* – federalnym. Żadna z tych propozycji nie spotkała się jednak z wystarczającym poparciem rządów²⁹⁷. W ten sposób szybko stało się jasne, że RE nie jest odpowiednim forum do budowania jedności europejskiej w sensie federalnym lub przedfederalnym. Mniejsza grupa krajów o podobnych poglądach realizowała ten cel dalej w ramach Wspólnot Europejskich. Dysponując szerszym członkostwem i potencjalnie niemal nieograniczonym zakresem kompetencji, RE pozostała ważnym forum praktycznej ogólnoeuropejskiej współpracy w różnych dziedzinach, w szczególności w zakresie praw człowieka, współpracy prawnej, kultury, edukacji, zdrowia publicznego, spójności społecznej i młodzieży²⁹⁸.

Wraz z akcesją niemal wszystkich krajów Europy Środkowo-Wschodniej po 1989 r. praca Rady Europy nabrała nowego rozmachu politycznego na najwyższym szczeblu dzięki spotkaniom na szczycie szefów państw i rządów. Na szczytach w 1993 r. (Wiedeń), 1997 r. (Strasburg) i 2005 r. (Warszawa) państwa członkowskie na nowo zdefiniowały cele i priorytety RE w zjednoczonej Europie, koncentrując się na jej podstawowych wartościach, a mianowicie prawach człowieka, demokracji i

²⁹⁶ Zob. H. Izdebski, *Rada Europy – Organizacja demokratycznych państw Europy i jej znaczenie dla Polski*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 1996, s. 17.

²⁹⁷ Zob. W. Wassenberg, *History of the Council of Europe*, Council of Europe, Strasbourg 2013, s. 12.

²⁹⁸ Zob. F. Benoit-Rohmer, H. Klebes, *Prawo Rady Europy. W stronę ogólnoeuropejskiej przestrzeni prawnej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2006, s. 25.

praworządności²⁹⁹. Zapewniając poszanowanie tych wartości RE promuje demokratyczną stabilność, bezpieczeństwo i sprawiedliwość³⁰⁰.

Zgodnie z art. 1 Statutu, celem RE jest „osiągnięcie większej jedności między jej członkami w celu ochrony i realizacji ideałów i zasad, które są ich wspólnym dziedzictwem oraz ułatwienia postępu gospodarczego i społecznego”. Statut w niewielkim stopniu ogranicza pole działania RE, co można tłumaczyć faktem, że była to pierwsza organizacja polityczna w powojennej Europie. Jedynie sprawy związane z „obroną narodową” są wyraźnie wyłączone spod kompetencji RE (art. 1 (d) Statutu RE)³⁰¹.

Dwoma głównymi rezultatami międzyrządowej pracy Rady Europy są konwencje i porozumienia oraz zalecenia dla rządów państw członkowskich. Konwencje i umowy to wielostronne traktaty międzynarodowe, które wywodzą swoją moc prawną ze zgody tych państw członkowskich, które chcą być nimi związane. Ich opracowanie i przyjęcie przez RE nie nakłada na państwa członkowskie obowiązku ich podpisania lub ratyfikowania³⁰². Jednak poprzez praktykę Zgromadzenia Parlamentarnego i Komitetu Ministrów warunkiem członkostwa stała się ratyfikacja szeregu podstawowych konwencji, głównie w dziedzinie praw człowieka i współpracy prawnej³⁰³. Od 1949 r. RE przyjęła ponad 200 traktatów międzynarodowych, więcej niż w jakiegokolwiek innej organizacji międzynarodowej. Większość traktatów RE przewiduje akcesję państw nieczłonkowskich, co zwykle wymaga zaproszenia Komitetu Ministrów³⁰⁴.

²⁹⁹ Zob. D. Wojtczak, *Rola Rady Europy w kształtowaniu społeczeństwa obywatelskiego i umacnianiu demokracji*, [w:] *Nowe wyzwania i rozwiązania w europejskim systemie ochrony praw człowieka*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, t. III, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2018, s. 149.

³⁰⁰ Por. J. Jaskiernia, *Rada Europy jako organizacja międzynarodowa kreująca i oddziałująca na implementację standardów demokratycznych*, [w:] *Rada Europy a przemiany demokratyczne w państwach Europy Środkowej i Wschodniej w latach 1989 – 2009*, red. J. Jaskiernia, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2010, s. 33.

³⁰¹ Dz.U. 1994 n 118 poz. 565.

³⁰² Por. J. Menkes, *Konwencje Rady Europy instrumentem dywergencji tzw. europejskiego standardu praw człowieka*, [w:] *Uniwersalny i regionalny wymiar ochrony praw człowieka. Nowe wyzwania – nowe rozwiązania*, red. J. Jaskiernia, t. I, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2014, s. 523-541.

³⁰³ Zob. B. Dobek-Ostrowska, *Proces demokratyzacji Europy Środkowo-Wschodniej – przesłanki i przebieg*, [w:] *Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1997, s. 16 i nast.

³⁰⁴ Zob. E. Dynia, *Zasady demokracji, praworządności i poszanowania praw człowieka jako warunki członkostwa w Radzie Europy*, „Stosunki Międzynarodowe” 2020, nr 4, s. 49.

Zalecenia stanowią ważne źródło odniesienia dla krajowych ustawodawców i organów administracyjnych³⁰⁵. Uważa się je za wyraz zbiorowej woli wspólnoty państw europejskich reprezentowanych w RE. Są one często prekursorami prawnie wiążących umów, testując grunt i pomagając w kształtowaniu konsensusu, który może ostatecznie doprowadzić do bezpośrednio egzekwowalnych norm europejskich³⁰⁶. Tryb ich przyjmowania nadaje im szczególne uprawnienia, gdyż wymaga jednomyślnego głosowania w Komitecie Ministrów (art. 20 (a) Statutu RE).

RE przyjmuje także inne instrumenty, które nie są wyraźnie wymienione w statucie, takie jak deklaracje, plany działania lub wytyczne. Te ostatnie są podobne do zaleceń w tym sensie, że formułują reguły i zasady, które powinny być przestrzegane przez państwa członkowskie. Jeżeli są zaczerpnięte bezpośrednio z instrumentów wiążących na szczeblu międzynarodowym, mogą stanowić dowód istnienia twardych zobowiązań.

Oprócz działań normatywnych RE monitoruje wdrażanie swoich standardów i prowadzi ukierunkowane działania w zakresie współpracy z państwami członkowskimi, zarówno na zasadach dwustronnych, jak i wielostronnych³⁰⁷.

Zdaniem J. Jaskierni, zasadniczą cechą systemu konwencyjnego RE jest to, iż tworzy on dzisiaj „zasadniczy zrąb europejskiej przestrzeni prawnej”, co ma „istotne znaczenie w procesie unifikacji i zbliżania prawa europejskiego sensu largo”³⁰⁸.

Niewątpliwie jednym z najważniejszych dorobków Rady Europy jest Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (dalej Europejska Konwencja Praw Człowieka, EKPC), która weszła w życie w 1953 r.³⁰⁹ EKPC chroni prawa, w tym prawo do życia (art. 2), prawo do wolności i bezpieczeństwa (art. 5),

³⁰⁵ Zob. H. Izdebski, *Zasada dobrej administracji i prawo do dobrej administracji w świetle standardów Rady Europy*, [w:] *Sześćdziesiąt [60] lat Rady Europy. Tworzenie i stosowanie standardów prawnych*, red. H. Machińska, Oficyna Prawa Polskiego, Warszawa 2009, s. 321-334; M. Balcerzak, *Zalecenia Komitetu Ministrów Rady Europy jako forma pozatraktatowej działalności normatywnej i harmonizującej w dziedzinie praw człowieka*, [w:] *Rada Europy – 60 lat na rzecz jedności europejskiej*, red. I. Głuszyńska, K. Lankosz, Wyższa Szkoła Administracji, Bielsko-Biała 2008, s. 6-25.

³⁰⁶ Zob. K. Spryszak, *Wpływ „miękkiego prawa” organizacji międzynarodowych na zmiany norm konstytucyjnych w wybranych państwach Europy*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2019, s. 37.

³⁰⁷ Zob. A. Drzemczewski, *Procedura monitoringowa Komitetu Ministrów Rady Europy. Użyteczny mechanizm „praw człowieka”?*, [w:] *Polska w Radzie Europy. 10 lat członkostwa. Wybrane zagadnienia*, red. H. Machińska, Ośrodek Informacji Rady Europy Centrum Europejskiego UW, Warszawa 2002, s. 55-78.

³⁰⁸ Zob. J. Jaskiernia, *Rada Europy po 60 latach istnienia*, „Państwo i Prawo” 2009, z. 5, s. 7.

³⁰⁹ Zob. Z. Cichoń, *Europejska Konwencja Praw Człowieka nadal najskuteczniejszym na świecie instrumentem ochrony praw człowieka*, „Palestra” 2005, nr 11/12, s. 179-188.

prawo do rzetelnego procesu sądowego (art. 6), oraz wolności wypowiedzi (art. 10). Zakazuje tortur i okrutnego lub poniżającego traktowania (art. 3), niewolnictwa (art. 4) i dyskryminacji (art. 14).

Od momentu powstania EKPC była wielokrotnie nowelizowana. Dodano dalsze prawa w postaci „protokołów”, w tym prawo do edukacji (art. 2, protokół 1³¹⁰), prawo do wolnych wyborów (art. 3, protokół 1) oraz zakaz stosowania kary śmierci (art. 1, Protokół 13³¹¹).

Nie wszystkie państwa członkowskie są związane wszystkimi tymi protokołami. Państwa decydują, czy ratyfikują (lub „wyrażają formalną zgodę”) protokoły. Na przykład Wielka Brytania nie ratyfikowała Protokołu 4, który chroni prawo do niebycia wydalonym z kraju obywatelstwa lub odmowy wyjazdu do tego kraju.

Za ochronę praw w ramach EKPC odpowiadają rząd i parlament każdego kraju³¹². Osoby fizyczne i kraje mogą złożyć skargę do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu (ETPCz), ale tylko wtedy, gdy „wyczerpały” (tj. wykorzystały) wszystkie drogi krajowe w swoich sądach lub administracyjne procedury składania skarg³¹³.

W przypadku orzekania w sprawie praw podstawowych sąd musi najpierw ustalić, czy dany interes mieści się w zakresie przywołanego prawa podstawowego. To, czy indywidualny interes wchodzi w zakres lub zakres jednego z praw podstawowych chronionych przez Europejską Konwencję Praw Człowieka, decyduje o tym, czy Europejski Trybunał Praw Człowieka może orzekać co do istoty sprawy³¹⁴.

Przed wydaniem ostatecznego wyroku ETPCz może zarządzić zastosowanie środka tymczasowego, czyli pilnego nakazu podjęcia lub zaniechania przez państwo

³¹⁰ Zob. Protokół nr 1 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzony w Paryżu dnia 20 marca 1952 r. oraz Protokół nr 4 do powyższej konwencji, sporządzony w Strasburgu dnia 16 września 1963 r., Dz.U. 1995 nr 36 poz. 175.

³¹¹ Zob. Protokół nr 13 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności dotyczącego zniesienia kary śmierci we wszystkich okolicznościach, sporządzony w Wilnie dnia 3 maja 2002 r., Dz.U. 2014 poz. 1155.

³¹² Zob. H. Suchocka, *Europejska Konwencja Praw Człowieka a prawo wewnętrzne państw-członków Rady Europy – wzajemne zależności*, [w:] *Konstytucja i gwarancje jej przestrzegania. Księga pamiątkowa ku czci prof. Janiny Zakrzewskiej*, red. J. Trzeciński, A. Jankiewicz, Wydawnictwo TK, Warszawa 1996, s. 443-457.

³¹³ Zob. M.A. Nowicki, *Europejska Konwencja Praw Człowieka: obowiązek państwa aktywnej ochrony podstawowych praw i wolności*, [w:] *Sześćdziesiąt [60] lat Rady Europy. Tworzenie i stosowanie standardów prawnych*, red. H. Machińska, Oficyna Prawa Polskiego, Warszawa 2009, s. 157-184.

³¹⁴ Por. *Shaping Rights in the ECHR: The Role of the European Court of Human Rights in Determining the Scope of Human Right*, red. E. Brems, J. Gerards, Cambridge University Press, New York 2014.

czegoś, co wiąże się z nieuchronnym ryzykiem nieodwracalnej szkody. Ostateczny wyrok zadecyduje później, czy doszło do naruszenia prawa³¹⁵.

Stwarza to prawne zobowiązanie państwa członkowskiego do zaprzestania naruszenia i zapewnienia, że nie powtórzy się ono. Jeżeli ETPCz stwierdzi, że dana osoba poniosła szkodę i że prawo krajowe nie pozwala na naprawienie szkody, może nakazać, aby kraj przyznał „słuszne zadośćuczynienie” lub przyznał pieniądze jako odszkodowanie. Najczęściej ETPCz nie przyznaje słusznego zadośćuczynienia, ponieważ uważa samo stwierdzenie za odpowiednie zadośćuczynienie³¹⁶.

Legitymacja ETPCz zależy w decydującym stopniu od tego, czy spełnia on swoje zadanie polegające na pomaganiu państwom w lepszej ochronie jednostek przed różnego rodzaju dominacją w postaci łamania praw człowieka. ETPCz często – choć nie zawsze – jest w lepszej sytuacji niż władze krajowe, aby rozpoznać istotne fakty i normy prawne odpowiednie do rozstrzygnięcia konfliktu. Zestaw praw człowieka zawarty w EKPC i złożoną praktykę ETPCz w zakresie poszanowania praw człowieka można do pewnego stopnia uzasadnić trzema czynnikami: (a) kiedy, odpowiednio, sędziowie ETPCz i sędziowie krajowi mają większe prawdopodobieństwo posiadania specyficznej i ograniczonej epistemicznej wiedzy specjalistycznej potrzebnej do ograniczenia dominacji większości krajowych (b) potrzeba mechanizmów zmniejszających ryzyko dominacji przez sędziów; oraz (c) należyte poszanowanie nieodłącznych i epistemicznych wartości demokratycznego procesu decyzyjnego³¹⁷.

Pozbawienie wolności zakłada ograniczenie możliwości poruszania się i podejmowania działań przez osadzonych, a w konsekwencji może wpływać na możliwość korzystania przez nich z uprawnień gwarantowanych prawem. Można zatem dostrzec korelację między materialnymi warunkami pozbawienia wolności a prawem do obrony. Niewłaściwe warunki pozbawienia wolności, oprócz tego, że mogą prowadzić do nieludzkiego i poniżającego traktowania, mogą również stanowić przeszkodę w pełnym korzystaniu z praw procesowych, przede wszystkim prawa dostępu do adwokata, prawa do posiadania odpowiedniego czasu i możliwości

³¹⁵ Zob. Y. Haecq, C. Burbano-Herrera, I. Zwaak, *Strasbourg's Interim Measures under Fire: Does the Rising Number of State Incompliances with Interim Measures Pose a Threat to the European Court of Human Rights*, EYHR, 2011, s. 375-403.

³¹⁶ Zob. A. Kaliński, *Zasady dotyczące składania i rozpatrywania skarg przez Europejski Trybunał Praw Człowieka*, „Biuletyn Centrum Europejskiego Uniwersytetu Warszawskiego” 2000, nr 3, s. 8.

³¹⁷ Zob. A. Follesdal, *In defense of deference: International human rights as standards of review*, « Journal of Social Philosophy », 8 November 2021, <https://doi.org/10.1111/josp.12449>.

przygotowania obrony. W tym zakresie warunki pozbawienia wolności mogą prowadzić do naruszenia prawa do rzetelnego procesu. Z drugiej strony skuteczne korzystanie z prawa dostępu do adwokata jest jedną z najważniejszych gwarancji ochrony przed torturami, nieludzkim i poniżającym traktowaniem w trakcie pozbawienia wolności. Konieczne jest zatem nie tylko ustawowe ustanowienie szczególnych gwarancji procesowych dla podejrzanych i oskarżonych pozbawionych wolności, ale także zapewnienie takich warunków materialnych, często ograniczonych i niewystarczających w systemach penitencjarnych, dla wykonywania tymczasowego aresztowania w sposób, który umożliwi pełne i sprawne korzystanie z praw do obrony gwarantowanych przez ustawę³¹⁸.

Z punktu widzenia podjętej w niniejszej dysertacji analizy ważnym jest art. 6 ust. 3 lit c EKPC. Wymienia on prawo do obrony w ramach praw człowieka, jakie winny być respektowane w toku rozprawy przed sądem³¹⁹: „*Każdy oskarżony o popełnienie czynu zagrożonego karą ma co najmniej prawo do: (...) c) bronięcia się osobiście lub przez ustanowionego przez siebie obrońcę, a jeśli nie ma wystarczających środków na pokrycie kosztów obrony – do bezpłatnego korzystania z pomocy obrońcy wyznaczonego z urzędu, gdy wymaga tego dobro wymiaru sprawiedliwości*”³²⁰.

Prawo do obrony zawarte w powyższym artykule powinno być zagwarantowane przez respektowanie następujących minimalnych uprawnień oskarżonego: prawa do szczegółowego poinformowania o przedmiocie oskarżenia w języku zrozumiałym dla oskarżonego; prawa do dysponowania odpowiednim czasem i ułatwieniami do przygotowania obrony; prawa do osobistego bronięcia się i ułatwieniami do przygotowania obrony; prawa do osobistego bronięcia się i korzystania z obrońcy z wyboru, a w przypadku braku odpowiednich środków – do bezpłatnego obrońcy z urzędu, jeżeli jest to uzasadnione dobrem wymiaru sprawiedliwości³²¹; prawo do czynnego brania udziału w postępowaniu dowodowym oraz wnoszenia o powołanie

³¹⁸ Zob. M. Pleić, *Procedural rights of suspects and accused persons during pre-trial detention - impact of detention conditions on efficient exercise of defence rights*, « EU and Comparative Law Issues and Challenges Series » 2020, s. 505.

³¹⁹ Por. *Przewodnik w zakresie stosowania Artykułu 6 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności. Prawo do rzetelnego procesu sądowego (aspekt karny)*. Europejski Trybunał Praw Człowieka, Rada Europy 2020, s. 65 – 66.

³²⁰ Dz.U. 1993 nr 61 poz. 284.

³²¹ Por. art. 92 Regulaminu Trybunału z dnia 11.01.1998 r., (Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284/1).

świadców obrony; prawo do korzystania z pomocy tłumacza, jeżeli oskarżony nie włada językiem używanym w rozprawie³²².

Można zatem stwierdzić, iż z art. 6 ust. 3 lit. c wynikają trzy gwarancje: do obrony materialnej, czyli bronięcia się samemu; do obrony formalnej, czyli korzystania z pomocy wybranego przez siebie obrońcy oraz do korzystania z bezpłatnego obrońcy z urzędu³²³. Co więcej, gwarancje procesowe wymienione w tymże artykule składające się na prawo do obrony, obowiązują zarówno w fazie postępowania przygotowawczego, jak i w fazie postępowania sądowego³²⁴.

Warto zwrócić uwagę na orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w tym zakresie, które rozwija gwarancje zawarte w art. 6 EKPC, zorientowane na osiągnięciu uczciwego wymiaru sprawiedliwości³²⁵.

W sprawie *Aires przeciwko Irlandii*, Trybunał wskazał, iż „Celem Konwencji nie jest ochrona praw teoretycznych lub iluzorycznych, ale rzeczywistych i skutecznych. Uwaga ta odnosi się szczególnie do spraw związanych z obroną ze względu na ważną rolę prawa do rzetelnego procesu sądowego w demokratycznym społeczeństwie”³²⁶.

Z kolei w sprawie *Quaranta przeciwko Szwajcarii*, ETPCz podkreślił, iż „Artykuł ten chroni każdą osobę oskarżoną w sprawie karnej. Ma zastosowanie do postępowania przygotowawczego oraz fazy sądowej”³²⁷.

W orzeczeniu *Imbrioscia przeciwko Szwajcarii*, czytamy: „Prawo wynikające z ust. 3 lit. c art. 6 jest jednym z wielu elementów koncepcji rzetelnego procesu sądowego w sprawach karnych zapisanej w ustępie 1 tego artykułu. Chociaż uznaje prawo każdej osoby oskarżonej w sprawie karnej do bronięcia się osobiście lub przy pomocy

³²² Por. N. Vogiatzis, *Interpreting the Right to Interpretation under Article 6(3)(e) ECHR: A Cautious Evolution in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights?*, “Human Rights Law Review” 2022, Vol. 22.

³²³ Por. S.A. Paruch, *Prawo do obrony w świetle Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, [w:] *Efektywność europejskiego systemu ochrony praw człowieka. Obszary analizy skuteczności europejskiego systemu ochrony praw człowieka*, red. J. Jaskiernia, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2012, s. 538.

³²⁴ Zob. P. Kruszyński, *Zasada prawa do obrony w świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu – zagadnienia wybrane*, [w:] *Gaudium in litteris est. Księga jubileuszowa ofiarowana Pani Profesor Genowefie Rejman z okazji osiemdziesiątych urodzin*, red. L. Gardocki, M. Królikowski, A. Walczak-Żochowska, Warszawa 2005, s. 587.

³²⁵ Zob. S. Summers, *Fair trials: the European criminal procedural tradition and the European Court of Human Rights*, Hart Publishing, London 2007, s. 44.

³²⁶ Zob. Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 9 października 1979 r. w sprawie *Aires przeciwko Irlandii*, skarga nr 6289/73.

³²⁷ Zob. Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 24 maja 1991 r. w sprawie *Quaranta przeciwko Szwajcarii*, skarga nr 12744/87.

obrońcy, nie określa sposobu korzystania z tego prawa. Pozostawia więc państwowym stronom wybór środków gwarantujących je w ramach własnych systemów wymiaru sprawiedliwości. Zadaniem Trybunału jest jedynie ocena, czy wybrana metoda jest zgodna z wymogami rzetelnego procesu sądowego. Ponadto Trybunał podkreślił, iż sposób stosowania art. 6 ust. 1 i ust. 3 lit. c w postępowaniu przygotowawczym zależy od jego szczególnych cech oraz okoliczności sprawy³²⁸.

W orzeczeniu *F.C.B. przeciwko Włochom*, ETPCz zaznaczył, że „jeśli oskarżony korzysta z pomocy obrońcy, art. 6 ust. 3 lit. c gwarantuje mu również prawo do osobistego udziału w procesie”³²⁹.

Oskarżony ma ustawowe i konstytucyjne prawo do składania zeznań we własnej obronie. Powinien to uwzględnić sąd apelacyjny, gdy oskarżony twierdzi, że odmówiono mu możliwości decydowania o składaniu zeznań z powodu niekompetencji obrońcy i bezczynności sędziego³³⁰.

W sprawie *Lala przeciwko Holandii*, ETPCz stwierdził, że każda osoba oskarżona o przestępstwo ma prawo do korzystania z obrońcy³³¹. Aby prawo to było praktyczne i skuteczne, a nie tylko teoretyczne, korzystanie z niego nie powinno uzależniać się od spełnienia niezbyt formalistycznych warunków. Z kolei w sprawie *Poitrimol przeciwko Francji*, ETPCz orzekł, iż prawo oskarżonego w sprawie karnej do skutecznej obrony przez adwokata stanowi jedną z podstaw rzetelnego procesu sądowego³³². Odnośnie kontaktu oskarżonego z obrońcą już na etapie postępowania przygotowawczego, Trybunał wskazał w wyroku w sprawie *Brennan przeciwko Wielkiej Brytanii*, iż prawo oskarżonego do porozumiewania się z obrońcą, (w początkowej fazie śledztwa) bez obecności osób trzecich jest jednym z podstawowych wymagań rzetelnego procesu i wynika z art. 6 ust. 3 lit. c EKPC³³³. Jeżeli adwokat nie może swobodnie rozmawiać ze swoim klientem i otrzymywać od niego poufnych

³²⁸ Zob. Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 24 listopada 1993 r. w sprawie *Imbrioscia przeciwko Szwajcarii*, skarga nr 13972/88.

³²⁹ Zob. Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 28 sierpnia 1991 r. w sprawie *F.C.B. przeciwko Włochom*, A 208 – par. 33.

³³⁰ Zob. D.E. Ives, *The role of counsel and the courts in safeguarding the accused's opportunity to decide whether to testify*, « Criminal Law Quarterly » 2006, nr 4, s. 508.

³³¹ Zob. European Court of Human Rights, Judgment case of *Lala v. The Netherlands*, Strasbourg 22 September 1994, Application no. 14861/89.

³³² Zob. European Court of Human Rights, Judgment case of *Poitrimol v. France*, 23 November 1993, Application no. 14032/88.

³³³ Zob. European Court of Human Rights Judgment case of *Brennan v. The United Kingdom*, 16 October 2001, Application no. 39846/98.

informacji, jego pomoc traci na znaczeniu³³⁴. Wyrokiem z dnia 24 kwietnia 2007 r. ETPCz, uwzględnił skargę wniesioną przez Tadeusza Matyjka przeciwko Polsce, stwierdzając naruszenie art. 6 ust. 1 w zw. art. 6 ust. 3 EKPC³³⁵. Podobnie w dniu 17 lipca 2007 r. w sprawie *Bobek przeciwko Polsce*, w którym Trybunał ponownie stwierdził, że postępowanie lustracyjne w świetle art. 6 Konwencji było nierzetelne. ETPCz zauważył, że nie była przestrzegana zasada równości stron w dostępie do akt, przez co zostało ograniczone prawo do obrony³³⁶.

Na szczególną uwagę zasługuje sprawa *Salduz przeciwko Turcji*³³⁷, w której młody obywatel Turcji został zatrzymany przez policję w wyniku uczestnictwa w antyrządowej demonstracji. Przed przesłuchaniem zostały przedstawione szczątkowe wyjaśnienia stawianych mu zarzutów oraz klauzule do zachowania prawa do milczenia. W następstwie wydarzeń został przesłuchany przez policję, jednakże pod nieobecność obrońcy. W trakcie przesłuchania podejrzany przyznał się do udziału w demonstracji, ale w następstwie późniejszych wydarzeń zaprzeczył wszystkim dotychczas przedstawianym zarzutom, twierdząc, że wszystkie jego słowa były wymuszone przez policję. Mimo to mężczyzna został skazany na podstawie swoich pierwotnych zeznań oraz innych dowodów zgromadzonych w trakcie śledztwa. W tej sprawie Trybunał stwierdził, iż żeby prawo do uczciwego procesu zostało wystarczająco „praktyczne i skuteczne” wymaga, aby z zasady dostępności do obrońcy można było skorzystać od pierwszego przesłuchania przez policję – chyba że w świetle konkretnych okoliczności w danym przypadku wykazane zostanie, że istnieją uzasadnione powody do ograniczenia tego prawa.

W innej tureckiej sprawie ETPCz³³⁸ podkreślił niezbędność pomocy adwokata, szczególnie w stosunku do osoby pozbawionej wolności, a także temporalnie – od pierwszej fazy postępowania karnego (tzn. od przedstawienia zarzutów). Istotą jest obecność obrońcy podczas pierwszego przesłuchania podejrzanego. Trybunał dalej

³³⁴ Zob. Ł. Budzko, *Prawo do obrony na etapie postępowania przygotowawczego w świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu*, [w:] *Węzłowe problemy procesu karnego*, P. Hofmański, Warszawa 2010, s. 688.

³³⁵ Zob. European Court of Human Rights, Judgments case of *Matyjek v. Poland*, Strasbourg 24 April 2007, Application no. 38184/03.

³³⁶ Zob. European Court of Human Rights Judgments case of *Bobek v. Poland*, Strasbourg 17 July 2007, Application no. 68761/01.

³³⁷ Zob. Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie *Salduz przeciwko Turcji* z dnia 27.11.2008, skarga nr 36391/02.

³³⁸ Zob. Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie *Yurtts przeciwko Turcji* z dnia 27.05.2004, skarga nr 25143/94.

stwierdził, że zachowanie w początkowej fazie postępowania może mieć znaczenie dla dalszego przebiegu procesu i oddziaływać na realizację uprawnień przez ograniczenie możliwości późniejszej obrony przed sądem. Ponadto działanie za pośrednictwem profesjonalnego pełnomocnika nie wyłącza możliwości osobistego udziału w procesie. Śmiało można powiedzieć, że Trybunał wypracował tu pewien standard „lustrzanego odbicia”. Brak pełnomocnika w początkowej fazie postępowania, strach przed władzami oraz zaistniała sytuacja może mieć w danym momencie zły wpływ na sytuację podejrzanego, ale także mieć to odzwierciedlenie w następnej fazie postępowania.

Dostęp do adwokata na etapie postępowania przygotowawczego jest istotnym elementem prawa do obrony w postępowaniu karnym oraz prawa do rzetelnego procesu sądowego. Dostęp do adwokata umożliwia oskarżonemu podjęcie dobrej decyzji w jego obronie. Obecnie nie ma wątpliwości, że szybki dostęp do adwokata stanowi istotną przeciwwagę dla bezbronności podejrzanych przebywających w areszcie policyjnym, zapewnia równość broni i zapewnia podstawowe zabezpieczenie przed stosowaniem przymusu. Okres w orzecznictwie ETPCz przed sprawą *Salduz* charakteryzował się brakiem precyzji co do ograniczeń czasowych prawa określonego w art. 6 ust. 3 lit. c) EKPC. Doktryna wypracowana w wyroku w sprawie *Salduz* nie tylko obejmowała dostęp podejrzanego do adwokata na początkowym etapie postępowania przygotowawczego, ale także podkreślała obowiązek pouczenia podejrzanego o przysługujących mu prawach, w tym o prawie do odmowy składania wyjaśnień. Istotnym elementem doktryny *Salduz* była możliwość wyeliminowania dowodów uzyskanych w trakcie przesłuchania prowadzonego na wczesnym etapie postępowania przygotowawczego pod nieobecność obrońcy. Standard określony w wyroku w sprawie *Salduz* został potwierdzony w szeregu orzeczeń. Zwraca się jednak uwagę na erozję standardu określonego w wyroku *Salduz*, jaka nastąpiła wraz z wyrokiem w sprawie *Ibrahim i inni przeciwko Wielkiej Brytanii*. Niedawne wyroki ETPCz wzmocniły pogląd wyrażony w sprawie *Ibrahim i inni przeciwko Wielkiej Brytanii* dotyczący testu rzetelności procesu jako całości³³⁹.

³³⁹ Zob. A. Sakowicz, *Suspect's access to a lawyer at an early stage of criminal proceedings in view the case-law of the European Court of Human Rights*, « *Revista Brasileira de Direito Processual Penal* » 2021, nr 3, s. 1783.

W sprawie *John Murray przeciwko Wielkiej Brytanii*³⁴⁰ ETPCz wydał opinię mówiącą o tym, iż odmowa dopuszczenia obrońcy w początkowej fazie postępowania skutkuje uznaniem całego postępowania za naruszające „standard rzetelności”. W powyższym orzeczeniu Trybunał starał się odpowiedzieć na dwa kluczowe pytania. Po pierwsze czy skarżący złożył w obecności obrońcy obciążające go wyjaśnienia? Po drugie czy wywierano presję pod nieobecność obrońcy? Trybunał na kanwie tej sprawy stwierdził, że ustanowienie obrońcy jest swego rodzaju „przeciwwagą” pomiędzy wymiarem sprawiedliwości a podejrzanym.

Z orzecznictwa ETPCz wynika również, iż prawo do obrony może zostać ograniczone w pewnych sytuacjach. W kolejnej sprawie przeciwko Turcji³⁴¹ obywatel turecki został skazany na karę dożywotniego pozbawienia wolności w tureckim więzieniu. Następnie został on zatrzymany w Kenii i transportowany do Turcji, gdzie został skazany na karę śmierci za czyny mające na celu doprowadzenie do oddzielenia się części tureckiego terytorium. Jednakże w następstwie zniesienia kary śmierci w Turcji został on skazany na karę dożywotniego pozbawienia wolności. Sprawa ta trafiła do Trybunału ze względu na fakty ograniczenia obywatelowi prawa do działania za pomocą profesjonalnego pełnomocnika. Trybunał podkreślił, że prawo do korzystania z pomocy adwokata może podlegać ograniczeniom, ale wyłącznie z uzasadnionych powodów. Kwestia ograniczenia zawsze musi zostać zbadana i oceniona w indywidualnej sprawie, należy zbadać ewentualne konsekwencje kontynuowania postępowania bez obrońcy. Kolejną wypowiedzianą tezą była kwestia punktu odniesienia. Trybunał stwierdził, że należy brać pod uwagę całokształt okoliczności postępowania – zbadać czy ograniczenie pozbawia oskarżonego prawa do rzetelnej rozprawy. Rola Trybunału sprowadza się do sprawdzenia, zbadania czy ewentualne ograniczenie było zgodne z wymaganiami rzetelnego procesu sądowego.

Warto zatem podkreślić, iż nawet gdy nieodparte argumenty mogą usprawiedliwić odmowę dostępu do adwokata – ograniczenie takie jakkolwiek uzasadnione nie może bezpodstawnie naruszyć prawa oskarżonego zagwarantowanego przez art. 6 ust. 3 Konwencji.

³⁴⁰ Zob. Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie *John Murray przeciwko Wielkiej Brytanii* z dnia 8.02.1996 r., skarga nr 18731/91.

³⁴¹ Zob. Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie *Ocalan przeciwko Turcji* z dnia 12.10.2012 r., skarga nr 46221/99.

Instytucja nieodpłatnej pomocy prawnej umożliwia podmiotom postępowania karnego realizację ich podstawowych praw człowieka w postępowaniu karnym: prawa do niedyskryminacji, prawa do wolności i bezpieczeństwa osobistego. Bezpłatna pomoc prawna jest zarezerwowana nie tylko dla ubogich, ale także dla osób o średnich dochodach, jeśli koszty postępowania staną się wygórowane. Ofiarom przemocy domowej i handlu ludźmi przysługuje również bezpłatna pomoc prawna w postępowaniu karnym. Ofiary poważnego przestępstwa nie muszą udowadniać swojej złej sytuacji materialnej. Nieodpłatna pomoc prawna jest bezwarunkowa dla ofiar poważnych przestępstw. Nieodpłatna pomoc prawna może być udzielana w formie bezpośredniej pomocy prawnej oraz pośredniej pomocy prawnej. Bezpośrednia pomoc prawna w postępowaniu karnym to np. obrona z urzędu biednego oskarżonego; pośrednią pomocą prawną w postępowaniu karnym jest np. zwolnienie oskarżonego z obowiązku poniesienia kosztów obrony z powodu jego złej sytuacji materialnej. Po zobowiązaniu do poniesienia kosztów obrony następuje prawomocny i wykonalny wyrok; w związku z tym zdolność finansową podejrzanego lub oskarżonego do poniesienia kosztów należy oceniać po zakończeniu postępowania karnego. Stanowisko takie wynika z wyroku Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie *Croissant przeciwko Niemcom*³⁴². ETPCz stanął na stanowisku, że nie ma znaczenia, czy podejrzany lub oskarżony miał wystarczające środki w czasie rozprawy, ma to znaczenie dopiero po podjęciu ostatecznego rozstrzygnięcia. Decyzja o wyznaczeniu obrońcy dla ubogiego oskarżonego jest kwestią proceduralną, którą należy niezwłocznie rozstrzygnąć. Zła sytuacja majątkowa oskarżonego jest oceniana w momencie wpływu wniosku o nadanie statusu oskarżonego ubogiego. Prawo ubogiego oskarżonego do obrońcy jest podstawowym prawem w postępowaniu karnym, a naruszenie tego prawa jest jednym z istotnych naruszeń procedury karnej, które mogą skutkować uchynieniem orzeczenia³⁴³.

S.A. Paruch zwraca uwagę na konwencyjne pojęcie „dobra wymiaru sprawiedliwości” wynikające z art. 6 ust. 3 lit. c EKPC, w kontekście prawa do korzystania z pomocy bezpłatnego obrońcy, które jak zauważa, bywa różnorodnie interpretowane. Jego zdaniem, może to prowadzić do takiej interpretacji pojęcia dobra

³⁴² Wyrok ETPCz z 25 września 1992 r., 13611/88.

³⁴³ Zob. M. Buha, *The right to free legal aid in criminal proceedings in Bosnia and Herzegovina*, „Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu” 2020, nr 86, s. 157.

wymiaru sprawiedliwości, która prawo do korzystania z usług bezpłatnego obrońcy ogranicza³⁴⁴. Natomiast M. Wędrychowski, wskazuje, iż bezpłatna pomoc obrońcy nie oznacza możliwości swobodnego wyboru, ponieważ może być realizowana przez swobodne wyznaczenie obrońcy przez organ procesowy³⁴⁵.

Trudnym zagadnieniem jest sprawa dopuszczenia zeznań anonimowych świadków. Chodzi o to, że prawo oskarżonego do obrony jest poważnie naruszone, gdy dopuszczane są anonimowe zeznania w postępowaniu. Najnowsze decyzje ETPCz w tej sprawie budzą pewne obawy³⁴⁶. Stanowią one znaczny krok wstecz w gwarantowanym prawie do konfrontacji, co wydaje się nie do przyjęcia, zwłaszcza w przypadku anonimowości. O ile nie ma wątpliwości co do potrzeby ochrony osób innych niż oskarżony w postępowaniu karnym oraz o pilnej potrzebie zapewnienia bezpieczeństwa świadkom w razie niebezpieczeństwa oraz zachowania źródła dowodów, to z drugiej strony trudno sobie wyobrazić jakie „procedury równoważące” mogłyby zrekompensować wszystko to, czego odmawia się oskarżonemu, gdy ukrywa się tożsamość osoby składającej przeciwko niemu obciążające zeznania. Jest to zatem kwestia dokonania cywilizowanego wyboru i zadania sobie pytania, czy w procesie, który wciąż aspiruje do miana „sprawiedliwego”, można tolerować anonimowe oskarżenia³⁴⁷.

Istotne znaczenie w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka ma prawo do przesłuchania lub spowodowania przesłuchania świadków obciążających. Tradycyjnie ETPCz gwarantował prawo do konfrontacji, a mianowicie poprzez zasadę „jedynej lub decydującej”, zgodnie z którą prawo do obrony jest niedopuszczalnie naruszane, gdy wyrok skazujący opiera się głównie na dowodach niepoddanych konfrontacji. Kluczowy wyrok w sprawie *Al-Khawaja i Tahery przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*³⁴⁸ zapoczątkował nowe podejście do rozumienia „ogólnego badania”. Dzięki temu wykorzystanie niesprawdzonych dowodów – nawet

³⁴⁴ Zob. S.A. Paruch, *Prawo do obrony w świetle...*, s. 542.

³⁴⁵ Zob. M. Wędrychowski, *Wokół prawa do obrony...*, s. 72.

³⁴⁶ Zob. S. Lonati, P. Asp, L. Foffani, I. Zerbes, M. Kaiafa-Gbandi, H. Saltzger, *Anonymous Witness Evidence before the European Court of Human Rights: Is It Still Possible to Speak of “Fair Trial”?*, „European Criminal Law Review” 2018, nr 1, s. 116.

³⁴⁷ Zob. S. Lonati, *An invitation to make a choice of civilization: the European Court of Human Rights renounces the use of anonymous testimony as a decisive proof to motive a conviction*, « Revista Brasileira de Direito Processual Penal » 2019, nr 1, s. 385.

³⁴⁸ Wyrok ETPCz z 15 grudnia 2011 r., skargi 26766/05 i 22228/06.

decydujących o skazaniu oskarżonego – jest „uczciwe” przy wystąpieniu silnych gwarancji proceduralnych, które pozwalają na właściwą ocenę wiarygodności niekwestionowanych zeznań³⁴⁹.

Interesującym zagadnieniem, podejmowanym w ustawodawstwach krajowych, w nawiązaniu do standardów wypracowanych przez ETPCz jest to, czy zastosowanie wideokonferencji w procedurach sądowych tworzy wystarczające gwarancje prawa do obrony dla oskarżonego, a zarazem w odpowiedni sposób chroni interesy świadków³⁵⁰.

Warto tu odnotować oświadczenie Europejskiego Stowarzyszenia Adwokatów Karnych w sprawie korzystania z wideokonferencji w sprawach karnych w świecie post-Covid-19. Porusza ono ten temat, stosując podwójne rozróżnienie między wykorzystywaniem zdalnych rozpraw w sprawach krajowych i transgranicznych z jednej strony, a wykorzystaniem takich zdalnych technologii do przeprowadzania przesłuchań podejrzanego lub oskarżonego w postępowaniu przygotowawczym etapach lub na rozprawach, z drugiej strony. Uznając, że te szczególne okoliczności wpływają w różny sposób na wagę ingerencji w prawo do rzetelnego procesu i prawo do obrony podejrzanego lub oskarżonego, a także na okoliczności, które należy rozważyć, aby ocenić, czy ograniczenia są proporcjonalne, odpowiednie i konieczne, Europejskie Stowarzyszenie Adwokatów ocenia, czy stosowanie technologii zdalnych w tych różnych sytuacjach w sprawach karnych jest dopuszczalne, i przedstawia propozycje dalszych działań w tej dziedzinie³⁵¹.

Konkludując należy stwierdzić, iż Europejska Konwencja Praw Człowieka zapewnia skuteczną ochronę praw jednostki w procesie karnym, również w zakresie prawa do obrony. Państwa członkowskie musiały podjąć wysiłek dostosowania swego prawa do postanowień EKPC wszędzie tam, gdzie pozostawało ono w kolizji z

³⁴⁹ Zob. M. Biral, *The Right to Examine or Have Examined Witnesses as a Minimum Right for a Fair Trial: Pitfalls and Trends*, « European Journal of Crime, Criminal Law, and Criminal Justice, 2014, nr 4, s. 331.

³⁵⁰ Por. A. Lach, M. Klubińska, R. Badowiec, *Conflicting interests of witnesses and defendants in a fair criminal trial*, « Revista Brasileira de Direito Processual Penal » 2022, nr 3.

³⁵¹ Zob. V.C. Ramos, A. Anagnostakis, A. Barletta, J. Tehver, N. Conestrini, A. Pivaty, A. Beazley, *European Criminal Bar Association statement of principles on the use of video-conferencing in criminal cases in a Post-Covid-19 World*, « New Journal of European Criminal Law » 2021, nr 3, s. 476.

postanowieniami Konwencji³⁵². Należy jednak pamiętać, że kontrola przestrzegania Konwencji musi przede wszystkim odbywać się w poszczególnych państwach członkowskich Rady Europy³⁵³. System strasburski ma bowiem charakter subsydiarny i nie może jej zastąpić³⁵⁴. Dodać należy, iż Europejska Konwencja Praw Człowieka jest jedyną konwencją, która w drodze sądowej, z uwagi na działalność Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu, mimo pojawiających się zagrożeń oraz wyzwań związanych z aktualną sytuacją polityczną, gospodarczo-społeczną Europy, gwarantuje skuteczność chronionych przez nią praw. Z tego powodu nie bez przyczyny bywa określana jako „perła w koronie” systemu konwencyjnego Rady Europy³⁵⁵.

2.2.2. Unia Europejska

Unia Europejska stopniowo ewoluowała w kierunku ochrony praw człowieka³⁵⁶. We wczesnych latach Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej (EWG) nie istniały żadne przepisy dotyczące praw człowieka, ponieważ celem Wspólnoty było stworzenie wspólnego rynku³⁵⁷, a zarazem Wspólnota uznawała rolę Rady Europy w tym zakresie i znaczenie jej podstawowego instrumentu w postaci Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. W latach 60. XX w. Europejski Trybunał Sprawiedliwości (ETS, obecnie Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej, TS), ustalił, że prawo UE powinno być zgodne z prawami podstawowymi³⁵⁸. UE uczyniła z praw człowieka istotny element swej polityki zagranicznej, co znalazło wyraz w oczekiwaniach formułowanych w stosunku do państw zabiegających o członkostwo w niej³⁵⁹. Unia Europejska podjęła

³⁵² Zob. W.E.C.A. Valkenburg, *Some standards of art. 6 Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the Dutch criminal procedure*, « Tilburg Foreign Law Review » 1993, nr 1, s. 21.

³⁵³ Zob. V.C. Ramos, *The Rights of the Defence According to the ECtHR: An Illustration in the Light of A.T. V. Luxembourg and the Right to Legal Assistance*, « New Journal of the European Criminal Law » 2016, nr 4, s. 414.

³⁵⁴ Zob. M.A. Nowicki, *Europejska Konwencja ...*, s. 18-19.

³⁵⁵ Zob. J. Jaskiernia, *Prawo Rady Europy...*, s. 256.

³⁵⁶ Zob. K. Bagan-Kurluta, *Ochrona praw człowieka*, [w:] *Integracja europejska*, red. M. Perkowski, Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2002, s. 339-353.

³⁵⁷ Zob. W. Wierzbicki, *Wspólny rynek, unia celna czy strefa wolnego handlu*, „Zeszyty Naukowe Zeszyty Naukowe UJ Przegląd Prawniczy” 1973, nr 58, s. 69-76.

³⁵⁸ Zob. Z. Warso, *Ochrona praw podstawowych Unii Europejskiej*, [w:] *Podręcznik prawa Unii Europejskiej. Instytucje i porządek prawny, prawo materialne*, red. A. Zawidzka-Łojek, A. Łazowski, EuroPrawo, Warszawa 2017, s. 61-73.

³⁵⁹ Zob. K. Lampe, *Human rights in the context of EU foreign policy and enlargement*, Nomos, Baden-Baden 2007, s. 42.

zadanie tworzenia własnych instrumentów, które byłyby skutecznym zabezpieczeniem przed łamaniem praw człowieka³⁶⁰. Jednak dopiero w 2000 r. promulgowano Kartę Praw Podstawowych Unii Europejskiej (KPP)³⁶¹, prawnie wiążącą po Traktacie z Lizbońskim³⁶². W wyniku tego powstał system ochrony praw człowieka UE, niezależny od systemu ochrony praw człowieka Rady Europy, ale z systemem tym ściśle powiązany³⁶³. Podejmowane są też wysiłki, by UE „mówiła jednym głosem” w sprawach ochrony praw człowieka na forum instytucji ochrony praw człowieka Narodów Zjednoczonych³⁶⁴.

Dziś UE opiera się nie tylko na interesach gospodarczych, ale także na zagwarantowaniu i promowaniu praw podstawowych zarówno w swoich granicach, jak i poza nimi³⁶⁵.

Wejście w życie Karty Praw Podstawowych UE rozpoczęło nowy etap rozwoju praw podstawowych w Unii Europejskiej³⁶⁶. Ponadto po raz pierwszy zostało sformalizowane prawo do rzetelnego procesu sądowego³⁶⁷. Miało to istotne znaczenie dla kształtowania się standardów UE w zakresie prawa i postępowania karnego³⁶⁸. Obejmują one wszystkie stadia postępowania, m.in. prawa podejrzanych i oskarżonych przebywających w aresztach tymczasowych³⁶⁹, a także zapewnienia podejrzanym i

³⁶⁰ Zob. A.E. Antoniadis, *Remedies for Human Rights Violations by the European Union*, Boom Uitgevers, The Hague 2022, s. 47.

³⁶¹ Zob. H. Machińska, *Karta Praw Podstawowych – jej istota i znaczenie w umacnianiu praw i wolności obywateli Europy*, [w:] *Ochrona praw człowieka w systemie prawa europejskiego*, red. H. Machińska, Biuletyn Informacyjny Rady Europy, 2003, nr 3, s. 122-139.

³⁶² Zob. L. Bielecki, *Systematyka praw podstawowych w Unii Europejskiej po Traktacie z Lizbony. Zarys zagadnienia*, [w:] *Wpływ standardów międzynarodowych na rozwój demokracji i ochronę praw człowieka*, red. J. Jaskiernia, t. II, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2013, s. 289-294.

³⁶³ Zob. J. Wouters, M. Nowak, A.L. Chané, N. Hachez, *The European Union and Human Rights: Law and Policy*, Oxford University Press, Oxford 2020, s. 44.

³⁶⁴ Zob. K.E. Smith, *Speaking with one voice?: European Union co-ordination on human rights issues at the United Nations*, « Journal of Common Market Studies » 2006, nr 1, s. 116.

³⁶⁵ Por. S. Biernat, *Czy Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej obowiązującego w Polsce?*, [w:] *Państwo prawa i prawo karne. Księga Jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, red. P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel, Wolters Kluwer, Warszawa 2012, s. 59-77.

³⁶⁶ Zob. K. Cymerys, *Wpływ Karty praw podstawowych na promocję praw człowieka w państwach Unii Europejskiej*, [w:] *Uniwersalny i regionalny wymiar ochrony praw człowieka. Nowe wyzwania – nowe rozwiązania*, red. J. Jaskiernia, t. 1, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2014, s. 603-612.

³⁶⁷ Zob. M. Górski, *Prawo do skutecznego środka prawnego w art. 47 Karty Praw Podstawowych UE – znaczenie i deficyty*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2016, nr 8, s. 37-44.

³⁶⁸ Zob. *European Union instruments in the field of criminal law and related texts*, Publication Office, Luxembourg 2019, s. 7.

³⁶⁹ Zob. *Rights of suspects and accused persons who are in pre-trial detention (exploratory study): final report*, Publications Office, Luxembourg 2022, s. 7.

oskarżonym prawa do tłumaczenia i informacji³⁷⁰. UE dąży do zapewnienia minimalnych gwarancji procesowych w zakresie prawa do obrony w postępowaniach karnych³⁷¹, a w tym domniemania niewinności³⁷². Dostrzega przy tym specyfikę prawa do obrony dzieci podejrzanych i oskarżonych, gdzie powinny być zastosowane odpowiednie zabezpieczenia proceduralne³⁷³. Precyzuje też prawo do obrony w sytuacji sformułowania nakazu aresztowania³⁷⁴. Dąży do rozwiązywania konfliktów jurysdykcyjnych w prawie karnym UE³⁷⁵.

Jednolita europejska przestrzeń wolności, bezpieczeństwa i sprawiedliwości wymaga wprowadzenia nowych modeli współpracy wymiarów sprawiedliwości w sprawach karnych w celu skutecznego zwalczania międzynarodowej przestępczości zorganizowanej. Nie należy tego jednak robić z pominięciem ochrony indywidualnych praw podejrzanego i oskarżonego: ponadnarodowe postępowanie karne nie powinno pociągać za sobą obniżenia gwarancji proceduralnych wskazanych przez Europejski Trybunał Praw Człowieka. Napięcie pomiędzy sprawnością współpracy a potrzebą ochrony podstawowych praw oskarżonego jest szczególnie widoczne w sprawach ponadnarodowego gromadzenia dowodów, ich przekazywania oraz dopuszczalności jako dowodu przeciwko oskarżonemu³⁷⁶.

Przyjęcie zasady wzajemnego uznawania w obszarze wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych ograniczyło do minimum prawa do obrony podejrzanych i oskarżonych. W ramach planu działania w zakresie praw procesowych z 2009 r. przyjęto trzy dyrektywy, które mają na celu stopniowe zaradzenie temu brakowi strukturalnemu. Tymczasem Komisja przedstawiła nowy pakiet dyrektyw i zaleceń w tym zakresie. W tym kontekście wskazywano na cztery obszary budzące obawy z punktu widzenia prawa do obrony: wybór sądu w przypadku zbieżnych jurysdykcji;

³⁷⁰ Zob. *Rights of suspected and accused persons across the EU translation, interpretation and information*, Publication Office, Luxembourg 2016, s. 9.

³⁷¹ Zob. L. van Puyenbroeck, G. Vermuelen, *Towards minimum procedural guarantees for the defence in criminal proceedings in the EU*, « International and Comparative Law Quarterly » 2011, nr 4, s. 1036.

³⁷² Zob. *Presumption of innocence and related rights: professional perspectives*, Publications Office, Luxembourg 2021, s. 6.

³⁷³ Zob. *Children as suspects or accused persons in criminal proceedings procedural safeguards*, Publication Office, Luxembourg 2022, s. 5.

³⁷⁴ Zob. *Rights in practice: access to a lawyer and procedural rights in criminal and European arrest warrant proceedings*, Publications Office, Luxembourg 2019, s. 7.

³⁷⁵ Zob. K. Ligeti, J. Vervaele, A. Klip, G. Robinson, *Preventing and resolving conflicts of jurisdiction in EU criminal law*, Oxford University Press, Oxford 2018, s. 34.

³⁷⁶ Zob. L. Bachmaier Winter, *Transnational Criminal Proceedings, Witness Evidence and Confrontation: Lessons from the ECtHR's Case Law*, « Utrecht Law Review » 2013, nr 4, s. 127.

obrona w ramach europejskiego nakazu aresztowania i innych procedur pomocy sądowej; ochrona praw podstawowych w ramach instrumentów wzajemnego uznawania oraz transgraniczne gromadzenie i wykorzystywanie dowodów. Podkreślano, że osoby, których to dotyczy, muszą mieć uczciwą szansę aktywnego udziału w odpowiednim postępowaniu na jak najwcześniejszym etapie oraz korzystania z pomocy adwokata we wszystkich zaangażowanych jurysdykcjach, podczas gdy sądy muszą gwarantować ochronę praw podstawowych takich jak rzetelność i jakość dowodów zarówno w państwie wydającym, jak i wykonującym³⁷⁷.

Zgodnie z art. 47 KPP, każdy ma prawo do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia jego sprawy w rozsądnym terminie przez niezawisły i bezstronny sąd ustanowiony uprzednio na mocy ustawy³⁷⁸. Karta zapewnia pomoc ze strony obrońcy – „każdy ma możliwość uzyskania porady prawnej, skorzystania z pomocy obrońcy i przedstawiciela; pomoc prawna jest udzielana osobom, które nie posiadają wystarczających środków, w zakresie w jakim jest ona konieczna dla zapewnienia skutecznego dostępu do wymiaru sprawiedliwości”. Przepis dotyczący prawa do obrony, zawarty w art. 48 KPP, przewidujący domniemanie niewinności i prawo do obrony, stanowi: „każdego oskarżonego uważa się za niewinnego, dopóki jego wina nie zostanie stwierdzona zgodnie z prawem – każdemu oskarżonemu gwarantuje się poszanowanie prawa do obrony”.

Należy podkreślić, że chociaż prawo do obrony jest powszechnie uznawane za jeden z podstawowych elementów gwarantujących rzetelność postępowania karnego³⁷⁹, to jednak w zakresie warunków, na jakich podejrzany może skontaktować się z adwokatem, występują różnice pomiędzy państwami członkowskimi UE (np. co do możliwości kontaktu z adwokatem podczas przesłuchania przez policję³⁸⁰ czy

³⁷⁷ Zob. I. Anagnostopoulos, *Criminal justice cooperation in the European Union after the first few “steps”: a defence view*, « ERA Forum » 2014, nr 1, s. 22.

³⁷⁸ Por. *Article 47 of the EU charter and effective judicial protection. Volume 1, The Court of Justice's perspective*, red. G. Gentile, M. Bonelli, Hart Publishing, Oxford 2022.

³⁷⁹ Zob. M. Jeż-Ludwichowska, *Prawo do obrony jako wyznacznik rzetelnego procesu – zagadnienia wybrane*, [w:] *Praworządność i jej gwarancje*, red. D. Kala, Wolters Kluwer, Warszawa 2009, s. 68-82; E. Skrętowicz, *Z problematyki rzetelnego procesu karnego*, [w:] *Rzetelny proces karny. Księga jubileuszowa Profesor Zofii Świdy*, red. J. Skorupka, Wolters Kluwer, Warszawa 2009, s. 21-27; T. Tomaszewski, *Prawo do obrony jako gwarancja rzetelnego procesu karnego*, „Prokuratura i Prawo” 2020, nr 6, s. 117-139.

³⁸⁰ Por. A. Novokmet, Z. Vinković, *Police interrogation of the suspect in Croatia after the Implementation of the Directive 2013/48/EU – State of play and open questions*, “EU and Comparative Law Issues and Challenges Series” 2018, s/ 418-448.

charakteru dowodu z wyjaśnień podejrzanego uzyskanych bez obecności adwokata). Dlatego też UE dąży do harmonizacji przepisów regulujących tę materię³⁸¹.

Rada UE w swojej Rezolucji z dnia 30 listopada 2009 r., dotyczącej harmonogramu działań mających na celu umocnienie praw procesowych osób podejrzanych lub oskarżonych w postępowaniu karnym³⁸² wezwała Komisję Europejską do przygotowania serii wniosków legislacyjnych odnoszących się do środków w nim wymienionych. W Rezolucji tej Rada wymienia sześć środków, które należy podjąć na szczeblu UE, by umocnić prawa procesowe podejrzanych i oskarżonych w postępowaniu karnym, są nimi:

- 1) tłumaczenie pisemne i ustne (środek A);
- 2) informowanie o prawach i zarzutach (środek B);
- 3) porada prawna i pomoc prawna (środek C);
- 4) kontakt z krewnymi, pracodawcami i organami konsularnymi (środek D);
- 5) specjalne zabezpieczenia dla osób podejrzanych lub oskarżonych wymagających szczególnego traktowania (środek E);
- 6) zielona księga w sprawie tymczasowego aresztowania (środek F).

Pierwszym środkiem przyjętym zgodnie z Rezolucją z dnia 30 listopada 2009 r. była Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2010/64/UE z dnia 20 października 2010 r. w sprawie prawa do tłumaczenia ustnego i pisemnego w postępowaniu karnym³⁸³. Dyrektywą 2010/64/UE Unia Europejska zainaugurowała nowy sezon uświadamiania o prawach podstawowych oskarżonych. Wyznacza pierwszeństwo prawa podstawowego w porównaniu z jakimkolwiek innym subiektywnym stanowiskiem. Dyrektywa podlegała transpozycji do prawa państw członkowskich. Nie wszystkie jednak państwa dokonały tego w oczekiwany sposób. Na przykład Włochy wdrożyły go niekompletnym manewrem, który jest szczególnie niezadowolający, jeśli chodzi o usługi tłumaczenia ustnego i pisemnego: z jednej strony nie ma gwarancji profesjonalizacji „ekspertów”

³⁸¹ Zob. A. Gajda, *Umocnienie praw jednostki w postępowaniu karnym w Unii Europejskiej a Dyrektywa w sprawie dostępu do adwokata*, „Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego. Studia i Prace” 2014, nr 1, s. 11-34.

³⁸² Zob. Rezolucja Rady z 30 listopada 2009 r. dotycząca harmonogramu działań mających na celu umocnienie praw procesowych osób podejrzanych lub oskarżonych w postępowaniu karnym (2009/C 295/01).

³⁸³ Zob. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2010/64/UE z dnia 20 października 2010 r. w sprawie prawa do tłumaczenia ustnego i tłumaczenia pisemnego w postępowaniu karnym, Dz.Urz.UE 26.10.2010, L 280/1.

językowych; z drugiej strony nie wprowadzono skutecznych środków odwoławczych w postępowaniu karnym. W rezultacie twierdzi się, że włoskie sądownictwo nie uznało znaczenia reformy, kontynuując restrykcyjną interpretację prawa do pomocy językowej³⁸⁴.

Jako drugi z serii środków przyjęto 22 maja 2012 r. Dyrektywę Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/13/UE w sprawie prawa do informacji w postępowaniu karnym³⁸⁵.

Natomiast Dyrektywa z dnia 22 października 2013 r. odpowiada trzeciemu środkowi przewidzianemu w Rezolucji z dnia 30 listopada 2009 r. Celem Dyrektywy jest ustanowienie norm minimalnych: regulujących prawa osób podejrzanych i oskarżonych oraz osób, w stosunku do których wydano europejski nakaz aresztowania, do dostępu do adwokata w postępowaniu karnym oraz do poinformowania osoby trzeciej o pozbawieniu wolności i prawa porozumiewania się z osobami trzecimi i organami konsularnymi w czasie pozbawienia wolności.

Szczególnym rozwinięciem praw zagwarantowanych w Karcie jest dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie dostępu do adwokata 2013/48/UE³⁸⁶, która jest trzecim spośród szeregu środków mających na celu wprowadzenie wspólnych norm unijnych w sprawach karnych³⁸⁷. Dyrektywa ta jest wyrazem zaangażowania UE w zagwarantowanie minimalnych standardów, które powinny być przestrzegane w postępowaniu karnym wobec osoby podejrzanej³⁸⁸. Jednocześnie zapisano, że pomimo wprowadzenia standardów minimalnych każdemu państwu członkowskiemu UE przysługuje możliwość zapewnienia w swoich porządkach prawnych wyższego stopnia ochrony. W związku z tym określono pięć obszarów, w których wspólne standardy można zastosować w pierwszej kolejności. Należało do nich: prawo dostępu do

³⁸⁴ Zob. M. Gialuz, *The Implementation of the Directive on Linguistic Assistance in Italy, Between Changes to the Code of Criminal Procedure and Case-Law Resistance*, « EU Criminal Justice » 2018, s. 40.

³⁸⁵ Zob. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/13/UE z dnia 22 maja 2012 r. w sprawie prawa do informacji w postępowaniu karnym, Dz.Urz.UE 1.6.2012, L 142/1.

³⁸⁶ Zob. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2013/48/UE z dnia 22 października 2013 r. w sprawie dostępu do adwokata w postępowaniu karnym i w postępowaniu dotyczącym europejskiego nakazu aresztowania oraz w sprawie poinformowania osoby trzeciej o pozbawieniu wolności i prawa do porozumiewania się z osobami trzecimi i organami konsularnymi w czasie pozbawienia wolności (Dz.Urz. UE 2013 K. 294/1).

³⁸⁷ Zob. K. Mróz, *Wpływ nieimplementowanych do systemu prawnego Rzeczypospolitej Polskiej dyrektyw unijnych na gwarancje procesowe*, „Studia Prawnicze” 2017, z. 4, s. 39.

³⁸⁸ Por. T. Markiewicz, *Access to a Lawyer for Suspects at the Police Station and During Detention Proceedings*, „Review of European and Comparative Law” 2020, No. 2, s. 129-151.

zastępstwa prawnego, prawo do tłumacza, prawo do szczególnej uwagi, prawo do porozumiewania się z osobami bliskimi i władzami konsularnymi oraz prawo do uzyskania pouczenia o przysługujących uprawnieniach procesowych³⁸⁹.

Dyrektywa dość wyraźnie określa minimalne standardy dostępu do prawnika. Zdanie 1 art. 3 wskazuje, że podejrzany i oskarżony mają prawo dostępu do adwokata bez zbędnej zwłoki. Wyrażenie „bez zbędnej zwłoki” pojawia się jako synonim słowa „niezwłocznie”. Poprzez interpretację możemy dojść do znaczenia: „jak najszybciej”. Niewątpliwie brzmienie zdania pierwszego w art. 3 wspomnianej dyrektywy sugeruje, że z prawa do obrony można było skorzystać na jak najwcześniejszym etapie postępowania karnego. Jednak sam przepis o niezwłocznym wykonywaniu takiego prawa jest niewystarczający do uznania za obowiązującą normę ze względu na niejasność sformułowania. Z tego powodu ustawodawca doprecyzowuje, jak należy rozumieć zwrot „bez zbędnej zwłoki” w rozumieniu art. 3 dyrektywy 2013/48/EU podając katalog konkretnych sporów. Lista zawiera również, że dostęp do prawnika powinien być możliwy niezwłocznie po pozbawieniu danej osoby wolności.

Analiza przepisów dyrektywy 2013/48/UE musi skutkować zidentyfikowaniem kwestii kluczowej z punktu widzenia spełnienia normy minimalnej określonej w dyrektywie, tj. jej podmiotowego zakresu stosowania, gdyż zasadniczy problem polega na ustaleniu, czy dyrektywa ma zastosowanie tylko do osób posiadających status podejrzanego, czy formalnie oskarżonych, czy też zakres jej stosowania jest szerszy. Należy zauważyć, że problem był rzeczywiście jedną z głównych przyczyn niezgodności podczas negocjacji nad ostatecznym brzmieniem dyrektywy³⁹⁰.

Zgodnie z art. 2 ust. 1 dyrektywy ma ona zastosowanie „*do podejrzanych lub oskarżonych w postępowaniu karnym od chwili poinformowania ich przez właściwe organy państwa członkowskiego, za pomocą oficjalnego powiadomienia lub w inny sposób, o tym, że są podejrzani lub oskarżeni o popełnienie przestępstwa, niezależnie od tego, czy zostali pozbawieni wolności*”³⁹¹. Oczywiście bezsporne jest to, że powinno ono dotyczyć osób, którym formalnie postawiono zarzuty. Jednak formalne

³⁸⁹ Zob. A. Gajda, *Umocnienie praw jednostki w postępowaniu karnym w Unii Europejskiej a dyrektywa w sprawie dostępu do adwokata*, „Studia i Prace” 2014, nr 1, s. 13.

³⁹⁰ Zob. A. Klamczyńska, T. Ostropolski, *Prawo do adwokata w dyrektywie 2013/48/UE – tło europejskie i implikacje dla polskiego ustawodawcy*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2015, Vol. 14, s. 147-149.

³⁹¹ Dz.Urz. UE L 294/1, .11.2013, www.eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=celex%3A32013L0048, data dostępu: 27.10.2022.

potraktowanie sprawy jest niewystarczające. Mając na uwadze motyw (53³⁹²), szczególną uwagę należy zwrócić na spójną interpretację przepisów tejże dyrektywy z regulacjami ETPCz i orzecznictwem strasburskim. Stanowiska formułowane w tych organach nie pozostawiają wątpliwości, że prawo do obrony przysługuje również podejrzanemu, podmiotowi, w stosunku do którego istnieją uzasadnione podstawy do podejrzenia, że mógł popełnić przestępstwo³⁹³, a którego sytuację określa działanie podjęte przez administrację sądową³⁹⁴.

Biorąc powyższe pod uwagę, należy zauważyć, że minimalny standard wynikający z dyrektywy o prawie dostępu do adwokata dotyczy także podmiotu, w stosunku do którego podjęto czynności ścigania z powodu popełnienia przestępstwa, w tym, m.in. czynności wymienione w art. 3 dyrektywy 2013/48/UE, które mogą być prowadzone przed pierwszym przesłuchaniem, w trakcie prowadzenia czynności dochodzeniowych i aresztowaniem (pozbawieniem wolności)³⁹⁵.

Dyrektywa wyraźnie stwierdza, że z prawa dostępu do adwokata można skorzystać „niezwłocznie po pozbawieniu wolności”³⁹⁶. Użycie niejasnego określenia „niezwłocznie” może budzić wątpliwości co do jego interpretacji. W literaturze przedmiotu podkreśla się, że sformułowanie użyte w dyrektywie może pozostawiać organom ścigania nadmierny margines swobody³⁹⁷. Dopiero interpretacja funkcjonalna dyrektywy, a zwłaszcza jej uwzględnienie *ratio legis*, a więc zapewnienie prawa do adwokata na jak najwcześniejszym etapie postępowania karnego, może prowadzić do wniosku, że takie prawo przysługuje natychmiast po zatrzymaniu³⁹⁸.

Warto podkreślić, że dyrektywa jedynie zastrzega prawo podejrzanego do adwokata, nie tworząc żadnego obowiązku w tym zakresie. Kładąc szczególny nacisk na status osoby pozbawionej wolności, Dyrektywa 2013/48/UE bardzo mocno

³⁹² Państwa członkowskie powinny zapewnić, by przepisy niniejszej dyrektywy, w zakresie, w jakim odpowiadają prawom gwarantowanym przez EKPCz, były wykonywane w sposób spójny z przepisami EKPCz i zgodny z orzecznictwem Europejskiego Trybunału Praw Człowieka.

³⁹³ Zob. Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 1 października 2013 r. w sprawie *Banđeletov przeciwko Ukrainie*, skarga nr 23180/06, par. 56.

³⁹⁴ Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 2 maja 2017 r. w sprawie *Simenovi przeciwko Bułgarii*, skarga nr 21980/04, par. 110.

³⁹⁵ Zob. A. Podolska, *Dostęp do adwokata w postępowaniu karnym. O standardach i kontekście europejskim*, „Palestra” 2017, nr 9, s. 13-14.

³⁹⁶ Por. A. Pivaty, *Criminal Defence at Police Stations: A Comparative and Empirical Study*, Routledge 2020.

³⁹⁷ Zob. T. Markiewicz, *Access to a Lawyer...*, s. 333.

³⁹⁸ Zob. M. Wąsek-Wiaderek, *Dostęp do adwokata na wczesnym etapie postępowania karnego w prawie Unii Europejskiej*, „Europejski Przegląd Sądowy”, 2019, nr 1, s. 17-18.

precyzuje konieczność zapewnienia aresztowanej osobie obrońcy³⁹⁹. Jednak należy także wskazać zastrzeżenie mówiące o tym, iż osoba może nie skorzystać z pomocy prawnika zrzekając się tego prawa (art. 3 (4)). Jest to możliwe i skuteczne tylko wtedy gdy podejrzany zostanie poinformowany o możliwości i konsekwencjach zrzeczenia się, dobrowolnie i wyraźnie zrzeka się swojego prawa, a informacja o zrzeczeniu jest odnotowana w protokole. Należy przy tym zauważyć, że przesłanki opierają się na możliwości takiego odstąpienia przewidzianego w orzecznictwie strasburskim⁴⁰⁰.

Inną ważną kwestią jest to, że pomimo dość stanowczych oświadczeń o dostępie do adwokata dla osoby aresztowanej (ogólnie osoby pozbawionej wolności), w tym twierdzenia, że takiej osobie należy zapewnić dostęp do adwokata, dyrektywa 2013/48/UE nie reguluje kwestii dostępu do obrońcy z urzędu. Kwestia ta została uregulowana samodzielnie w dyrektywie 2016/9 o pomocy prawnej⁴⁰¹.

Z analizy przepisów dyrektywy o dostępie do adwokata dla osób pozbawionych wolności można wysunąć wniosek, że jest to sytuacja szczególna. Widać to także z uwagi na istnienie przepisu wyjątkowego w stosunku do przepisów ogólnych, który dotyczy ewentualnego odstępstwa od prawa do adwokata. Należy podkreślić, że może się to zdarzyć tylko w trakcie postępowania przygotowawczego i tylko w wyjątkowych okolicznościach. Tymczasowe odstępstwa od prawa dostępu do adwokata są możliwe, jeżeli geograficzne oddalenie podejrzanego uniemożliwia zapewnienia prawa dostępu do adwokata bez zbędnej zwłoki po pozbawieniu wolności. Dotyczy to na przykład aresztowań na terytoriach zamorskich. Tymczasowe odstępstwo od prawa dostępu do adwokata powinno oznaczać powstrzymanie się organów ścigania od dalszych działań w stosunku do osoby pozbawionej wolności. Jeżeli natychmiastowy dostęp do adwokata jest niemożliwy, podejrzanemu należy zapewnić możliwość porozumiewania się z adwokatem przez telefon lub wideokonferencję.

Wydaje się, że w praktyce takie odstępstwo będzie stosowane w niezwykle rzadkich przypadkach. Po pierwsze, podlega ogólnym ograniczeniom dotyczącym

³⁹⁹ Por. A. Demenko, *Prawo oskarżonego do korzystania z pomocy obrońcy w świetle Dyrektywy nr 2013/48/UE – wybrane zagadnienia*, „Palestra” 2018, nr 12.

⁴⁰⁰ Zob. K.W. Ujazdowski, *Dyrektywa o dostępie do pomocy adwokackiej i prawie do poinformowania osoby trzeciej o zatrzymaniu – w świetle art. 6 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, „FP” 2015, nr 52, s. 55.

⁴⁰¹ Zob. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/1919 z dnia 26 października 2016 r. w sprawie pomocy prawnej z urzędu dla podejrzanych i oskarżonych w postępowaniu karnym oraz dla osób, których dotyczy wnioski w postępowaniu dotyczącym europejskiego nakazu aresztowania, Dz.Urz. UE 4.11.2016, L 297/1.

odstępstw, tj. musi być proporcjonalny, ograniczony w czasie, niezależny od rodzaju i wagi przestępstwa, a prawo do rzetelnego procesu sądowego powinno pozostać nienaruszone. Po drugie, należy zauważyć, że brzmienie art. 3 ust. 5 dyrektywy może być rozumiane w ten sposób, że ma on zastosowanie jedynie w sytuacji, gdy oddalenie geograficzne „uniemożliwia” dostęp do adwokata. Przepis nie ma zastosowania, gdy wykonywanie prawa było utrudnione, nawet w znacznym stopniu.

Ponadto dyrektywa w art. 4 stanowi, że poufność komunikacji z adwokatem jest zasadniczą częścią tego prawa. W literaturze przedmiotu konsekwentnie podkreśla się bezwzględny charakter poufności komunikacji podejrzanego z jego adwokatem⁴⁰². Treść normatywna dyrektywy o prawie dostępu do adwokata wyznacza wyższy standard w tej materii niż ten wypracowany przez orzecznictwo strasburskie⁴⁰³. Obejmuje ona komunikację z obrońcą przy korzystaniu z prawa dostępu do adwokata przewidzianego w dyrektywie, w tym spotkania, korespondencję, rozmowy telefoniczne i inne środki komunikacji dozwolone na mocy prawa krajowego⁴⁰⁴.

Chociaż w preambule dyrektywy wspomniano o konieczności poszanowania poufności komunikacji „bez wyjątków”, istnieją sytuacje, w których dopuszczalna jest ingerencja w tę poufność. Nie mają jednak statusu wyjątku normatywnego od zasady bezwzględnej poufności⁴⁰⁵. W tym miejscu warto wspomnieć, że nie narusza zasady poufności komunikacji między podejrzanym a jego adwokatem, jeśli istnieje jakiegokolwiek uzasadnione podejrzenie, że adwokat bierze udział w zarzucanym podejrzanemu przestępstwu, a także w przypadku prac prowadzonych przez organy odpowiedzialne za bezpieczeństwo narodowe oraz utrzymanie porządku publicznego.

Dyrektywa po raz kolejny kładzie nacisk na sytuację osób pozbawionych wolności, czyli osoby zatrzymanej. W takim przypadku należy podjąć odpowiednie środki, aby rozwiązania komunikacyjne szanowały i chroniły poufność. Wprawdzie pozostaje to bez uszczerbku dla istniejących w ośrodkach detencyjnych, środków ostrożności, mających na celu zapobieganie wysyłaniu nielegalnych przedmiotów do

⁴⁰² Zob. P. Nowak, *Zasady porozumienia się zatrzymanego z adwokatem oraz tymczasowo aresztowanego z obrońcą w Kodeksie postępowania karnego w aspekcie konstytucyjnym oraz prawnomiędzynarodowym*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2013, z. 1, z. 91.

⁴⁰³ Zob. Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 1 stycznia 2002 r. w sprawie *Lenz przeciwko Austrii*, skarga nr 24430/94.

⁴⁰⁴ Por. A. Novokmet, *The Europeanization of the Criminal Proceedings in the Republic of Croatia through the Implementation of the Directive 2013/48/EU*, „European Journal of Crime, Criminal Law, and Criminal Justice” 2019, vol. 2, s. 97-125.

⁴⁰⁵ Zob. A. Klamczyńska, T. Ostropolski, *Prawo do adwokata...*, s. 153.

osób pozbawionych wolności. Dyrektywa pozwala więc na kontrolę korespondencji, ale tylko pod warunkiem, że takie środki ostrożności nie pozwolą właściwym organom na zapoznanie się z treścią wiadomości wymienianych między podejrzanym a adwokatem.

Dyrektywy 2013/48/UE wraz z Rozporządzeniem 2016/1919 w sprawie pomocy prawnej dla podejrzanych i oskarżonych w postępowaniu karnym oraz osób, których dotyczy wnioski w postępowaniu dotyczącym europejskiego nakazu aresztowania, regulują dwie strony tej samej rzeczywistości lub, innymi słowy, dwie właściwe ze sobą powiązane elementy (pomoc prawna i czysta obrona), mimo że są ucieleśnione w dwóch różnych instrumentach. Przewidywalna złożoność negocjacji, która ma zostać zastosowana w pierwszej z cytowanych dyrektyw – prawo do pomocy prawnej – a także kwestia jej nieodpłatności, wiąże się z kosztami, jakie nowe przepisy pociągałyby za sobą⁴⁰⁶.

Dyrektywy UE przewidujące szereg środków ochrony proceduralnej dla podejrzanych i oskarżonych, wykraczających poza szerzej sformułowane standardy określone w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka przyjęto z zadowoleniem. Wskazywano jednak, że ich wdrożenie stawia przed państwami członkowskimi szereg wyzwań. Dotyczy to m.in. prawa do pomocy prawnej podczas zatrzymania policyjnego. Chodzi jednak o to, by prawo było „praktyczne i skuteczne”, a nie tylko „teoretyczne i iluzoryczne”. Państwa członkowskie nie mają wspólnej tradycji proceduralnej i oprócz zapewnienia wystarczających zasobów finansowych i ludzkich skuteczne wdrożenie będzie wymagało zmian w kulturze prawnej i zawodowej policji, prokuratorów i adwokatury.

Przepisy państw członkowskich tylko częściowo odzwierciedlają przepisy dyrektywy z 2013 r. w sprawie gwarancji procesowych dla osób wymagających szczególnego traktowania podejrzanych lub oskarżonych w postępowaniu karnym⁴⁰⁷. Nie ma bowiem wspólnej definicji osób dorosłych wymagających szczególnej troski, a definicje stosowane w odniesieniu do konkretnych gwarancji proceduralnych różnią się w poszczególnych państwach członkowskich. Identyfikacja słabych punktów na wczesnych etapach postępowania karnego nie jest zapewniona w sposób systematyczny

⁴⁰⁶ Zob. C. Arangüena Fanego, M. de Hoyos Sancho, A. Hernández, *Access to a Lawyer and Legal Aid (Directives 2013/48 and 2016/1919)*, [w:] *Procedural Safeguards for Suspects and Accused Persons in Criminal Proceedings*, Springer International Publishing, Cham 2020, s. 39.

⁴⁰⁷ Zob. A. Klip, *Violations of Defence Rights' Directives*, »European Journal of Crime, Criminal Law, and Criminal Justice » 2018, nr 4, s. 278.

i odpowiedni. Dorosli znajdujący się w trudnej sytuacji często nie są skutecznie reprezentowani i wspierani. Zabezpieczenia proceduralne nie mają zastosowania systematycznie ani na tym samym poziomie na każdym etapie procedury. Te rozbieżności mają wpływ na transgraniczną współpracę sądową i wzajemne zaufanie. Wśród różnych opcji strategicznych, które mogłyby rozwiązać te problemy, najbardziej obiecujące byłoby połączenie przyjęcia konkretnego instrumentu prawnego, tj. dyrektywy, w celu wprowadzenia wzmocnionych gwarancji proceduralnych dla praw ze szczególnymi zabezpieczeniami dla osób dorosłych wymagających szczególnej troski oraz środków nielegislacyjnych⁴⁰⁸.

Chociaż przestrzeganie prawa do obrony jest uznawane za ogólną zasadę prawa UE, nie wszystkie państwa członkowskie UE przyjęły ją w jej unijnym kształcie. W Holandii istnieją dwa główne powody, dla których Holendrzy obawiają się prawa do obrony w prawie administracyjnym. Prawo holenderskie postrzega prawo do obrony jako ściśle związane z prawami gwarantowanymi w przypadku „oskarżenia karnego”. Prawo do obrony w swojej unijnej formie nie pasuje do ustawy o ogólnym prawie administracyjnym (GALA), holenderskiej kodyfikacji prawa administracyjnego, która określa prawo do wysłuchania jako narzędzie podejmowania decyzji. Wiąże się to z „instrumentalistycznym” podejściem prawa holenderskiego do prawa do obrony, prowadzącym do stosowania tego prawa jako użytecznego narzędzia decyzyjnego dla administracji. Inne państwa członkowskie pozostawiają miejsce na podejście bardziej „esencjalistyczne”, które prowadzi do konceptualizacji tych praw jako praw podstawowych indywidualnych obywateli. Ze względu na rosnący wpływ prawa UE i prawa dotyczącego praw człowieka, Holendrzy muszą ponownie przemyśleć zastosowanie i zakres prawa do obrony poza sprawami karnymi. Prawo porównawcze i pojęcia wywodzące się z prawa UE mogą im w tym pomóc⁴⁰⁹.

Nowym wyzwaniem w zakresie zapewnienia prawa do obrony w Unii Europejskiej jest rozpoczęcie działalności przez Prokuratora Europejskiego (*European Public Prosecutor Office* – EPPO), który musi przestrzegać reguł wypracowanych w UE w zakresie prawidłowości zapewnienia sprawiedliwości w obszarze

⁴⁰⁸ Zob. C. Borett, A. Csont, C. Dupont, E. Psaila, *Procedural safeguards for vulnerable adults who are suspects or accused persons in criminal proceedings (exploratory study) final report*, Publications Office, Luxembourg 2023, s. 3.

⁴⁰⁹ Zob. A.J.C. de Moor-Van Vought, *The ghost of the "criminal charge": the EU rights of the defense in Dutch administrative law*, « Revue of European Administrative Law » 2012, nr 2, s. 8.

ponadnarodowych procedur prawnych⁴¹⁰. Chodzi o zapewnienie zasady równości broni w postępowaniach przed EPPO. Należy ją postrzegać jako nakaz maksymalizacji, a nie tylko jako wymóg spełnienia pewnych minimalnych standardów. W perspektywie krótkoterminowej, 1) sama Prokuratura Europejska musi postawić sobie wysoko poprzeczkę i zharmonizować praktyki i procedury w sposób maksymalizujący poszanowanie zasady równości broni, wzmacniając i harmonizując prawa do obrony; w perspektywie średnioterminowej 2) stworzenie silnego i zharmonizowanego zestawu gwarancji proceduralnych, które zaradzą wadom systemowym i fragmentarycznej ochronie prawnej, w tym prawa do skutecznej kontroli sądowej i materialnych środków odwoławczych, ale także gwarancji dotyczących natrętnych działań polegających na gromadzeniu dowodów, zajęcie i zatrzymanie; oraz 3) określenie dróg bezpośredniego dostępu oskarżonych do Trybunału Sprawiedliwości UE w odniesieniu do prawa UE w postępowaniach EPPO⁴¹¹.

W związku z wprowadzeniem EPPO kraje członkowskie musiały odpowiednio dostosować swe procedury. Rozporządzenie (UE) 2017/1939 z dnia 12 października 2017 r. wdrażające wzmocnioną współpracę w zakresie ustanowienia Prokuratury Europejskiej nie określa szczegółowo praw do obrony, lecz pozostawia tę kwestię prawu krajowemu, które musi być zgodne z Kartą praw podstawowych Unii Europejskiej oraz z przyjętymi dyrektywami w sprawie praw procesowych podejrzanych i oskarżonych. Zgodnie z brzmieniem art. 41 i 42 rozporządzenia, które odnoszą się do gwarancji proceduralnych w postępowaniach EPPO, w piśmiennictwie naukowym dokonano przeglądu praw procesowych zagwarantowanych w dyrektywach dotyczących praw procesowych, ich transpozycji do prawa postępowania karnego **Republiki Chorwacji** oraz wskazano niedociągnięcia i potencjalne przeszkody, które mogą się pojawić w postępowaniach EPPO. Analiza dotyczyła: prawa do tłumaczenia ustnego i pisemnego, prawa do informacji, prawa dostępu do adwokata i pomocy prawnej, prawa do odmowy składania wyjaśnień i domniemania niewinności, a także prawa do zbierania dowodów. Zbadana też została kontrola sądowa czynności

⁴¹⁰ Por. *EU criminal justice: fundamental rights, transnational proceedings and the European Public Prosecutor's Office*, red. T. Rafaraci, R. Belfiore, Springer, Cham 2019.

⁴¹¹ Zob. V.C. Ramos, G. Theodorakou, K. Ligeti, *The EPPO and the equality of arms between the prosecutor and the defence*, « New Journal of European Criminal Law » 2023, nr 1, s. 43.

proceduralnych Prokuratury Europejskiej na podstawie chorwackiego prawa postępowania karnego⁴¹².

2.2.3. Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie

Istotnym segmentem europejskiego systemu ochrony praw człowieka jest Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (OBWE).

Analiza dowodzi, że szereg działań tejże organizacji sprawia, że kwestia odpowiedniej ochrony praw człowieka, również przed sądami, odgrywa kluczową rolę w jej działalności.

Prawo do obrony w postępowaniu sądowym jest istotnym elementem systemu wartości promowanego przez OBWE.

Zdaniem OBWE państwa uczestniczące w dalszym ciągu potrzebują pomocy w rozwijaniu systemów wymiaru sprawiedliwości, które gwarantują poszanowanie podstawowych praw i wolności każdego człowieka w sprawiedliwy i niezależny sposób⁴¹³.

OBWE odgrywa ważną rolę w monitorowaniu i ocenie przestrzegania standardów praw człowieka w państwach członkowskich, w tym w zakresie prawa do obrony. Kilka dokumentów opracowanych przez OBWE zawiera wytyczne dotyczące zapewnienia uczciwości procesu i ochrony praw strony tj.

- *Kodeks Postępowania Kryminalnego*⁴¹⁴: zawiera zbiór zasad i standardów, które mają na celu zapewnienie uczciwości procesu karnego. Dotyczy to także praw strony do obrony, takich jak prawo do korzystania z pomocy prawnej, prawo do konfrontacji z oskarżycielem i świadkami oraz prawo do wypowiedzenia się.

Należy zauważyć, że *Kodeks* nie istnieje jako jednolity dokument regulujący postępowanie kryminalne we wszystkich państwach członkowskich tej organizacji. OBWE jest międzynarodową organizacją, której celem jest wspieranie demokracji,

⁴¹² Zob. M. Pleić, *Procedural rights of suspects and accused persons in Croatian criminal proceedings in the light of the EPPO regulation*, « Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu » 2020, nr 1, s. 32.

⁴¹³ Zob. *Rule of law*, www.osce.org, data dostępu: 28.10.2022.

⁴¹⁴ Zob. *The Criminal Procedure Code*. OSCDE, 26 April 2007, www.osce.org, data dostępu: 24.05.2023.

praw człowieka i rządów prawa, a nie stanowienie konkretnych kodeksów czy regulacji prawa karnego.

- *Zasady dotyczące niezawisłości sędziów*⁴¹⁵: OBWE opracowała również zasady dotyczące niezawisłości sędziów, które są istotne dla zapewnienia uczciwości procesu sądowego. Niezawisłość sędziów jest kluczowa dla ochrony praw strony i zapewnienia, że decyzje sądowe są wynikiem niezależnego i bezstronnego rozważenia dowodów.

OBWE nie posiada jednolitego konkretnego dokumentu, w którym zawarty zostały szczegółowe zasady dotyczące niezawisłości sędziów. Jednak jest ona ważnym elementem wartości i zasad OBWE, które zostały zawarte w różnych dokumentach tej organizacji tj.:

- Karta Paryska dla Nowej Europy (1999)⁴¹⁶: dokument ten stanowił ważny krok w procesie przemian politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej po zakończeniu zimnej. Podkreślała ona znaczenie niezawisłości sądów i sędziów jako fundamentu państwa prawa.

- *Zasady dotyczące niezawisłości sędziów* (1994)⁴¹⁷: Dokument ten stanowi zbiór zasad i wytycznych dotyczących niezawisłości sędziów, a także kwestii związanych z procesem nominacji, awansu, etyki zawodowej i odpowiedzialności sędziów.

- Dokument końcowy spotkania „Helsinki II” (1992)⁴¹⁸: W dokumencie podkreślono znaczenie poszanowania praw człowieka, w tym niezawisłości sędziów, jako jednego z fundamentalnych elementów demokratycznego państwa prawa.

- Dokument końcowy spotkania Rady Ministerialnej, Madryt 29-30 listopada 2007⁴¹⁹: W dokumencie podkreślono znaczenie niezawisłości sądów i sędziów jako fundamentalnej zasady demokracji i państwa prawa. Zobowiązał on państwa członkowskie do zapewnienia niezawisłości i niezależności sędziów w swoich systemach prawnych.

⁴¹⁵ Zob. *Human Dimension Seminar „Promoting effective and integral justice systems: how to ensure the Independence and quality of the judiciary”, 21 November 2016 – 23 November 2016, Warsaw*, www.osce.org, data dostępu: 24.05.2023.

⁴¹⁶ Zob. *Paryska Karta Nowej Europy*, „Sprawy Międzynarodowe” 1991, nr 2, s. 99-110.

⁴¹⁷ Zob. *Legal Analysis – OSCE*, www.osce.org, data dostępu: 24.05.2023.

⁴¹⁸ Zob. *CSCOE Helsinki Document 1992 the Challenges of Change*, www.osce.org, data dostępu: 24.05.2023.

⁴¹⁹ Zob. *Final Document of the Fifteen Meeting of the Ministerial Council, Madrid, 29-30 November 2007*, OSCE 30 November 2007, www.osce.org, data dostępu: 24.05.2023.

Warto jednak zauważyć, że konkretna implementacja i ochrona niezawisłości sędziów pozostaje w gestii poszczególnych państw członkowskich OBWE, które są odpowiedzialne za tworzenie i egzekwowanie odpowiednich przepisów prawa w swoich systemach prawnych. Dlatego też, niezawisłość sędziów może być uregulowana w krajowych konstytucjach, ustawach lub innych instrumentach prawnych.

- *Monitoring i ocena*: OBWE prowadzi monitoring i ocenę przestrzegania praw człowieka, w tym prawa do obrony w państwach członkowskich. Opiera się to na przeprowadzaniu wizyt i ocenie stanu praw człowieka, w tym działalności sądów i zapewnieniu uczciwości procesu.

W ramach OBWE działa Biuro Instytucji Demokratycznych i Praw Człowieka (ODIHR) z siedzibą w Warszawie. Co prawda jest ono ekspertem w obserwowaniu wyborów⁴²⁰, jednakże wspiera także reformy sądownictwa⁴²¹ i ustawodawstwa w celu zapewnienia, że sądy działają bez nieuzasadnionych wpływów. ODIHR promuje także reformy instytucjonalne, aby lepiej umożliwić kluczowym podmiotom wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych wykonywanie ich obowiązków w sposób przejrzysty i zgodny z zobowiązaniami w zakresie praw człowieka⁴²². ODIHR monitoruje procesy, aby ocenić gwarancje rzetelnego procesu⁴²³ i promować reformy oparte na zasadach praworządności w obszarze wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych, cywilnych⁴²⁴ i administracyjnych⁴²⁵.

Szereg operacji terenowych OBWE angażuje w obszarze praworządności, w szczególności w następujących działaniach:

- reforma ustawodawcza i sądownicza;
- wzmocnienie niezależności sądownictwa;

⁴²⁰ Szerzej: K. Spryszak, *Międzynarodowe obserwowanie wyborów jako instrument ochrony praw i wolności człowieka w systemie aksjologicznym OBWE*, [w:] *Efektywność europejskiego systemu ochrony praw człowieka: efektywność mechanizmów ochrony praw człowieka Rady Europy, Unii Europejskiej i OBWE*, red. J. Jaskiernia, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2012, s. 679-693.

⁴²¹ Zob. *Independence of Prosecutors in Central Europe: ODIHR Webinar Report*, OSCE/ODIHR, 2 February 2022, www.osce.org, data dostępu: 28.10.2022.

⁴²² Zob. *Criminal – Justice Systems in the OSCE Area*, www.osce.org, data dostępu: 28.10.2022.

⁴²³ Zob. *Fair Trial Rights and Public Health Emergencies*, OSCE/ODIHR 2021, www.osce.org, data dostępu: 28.10.2022.

⁴²⁴ Zob. *Legal Digest of International Fair Trial Rights*, OSCE/ODIHR, 26 September 2021, www.osce.org, data dostępu: 28.10.2022.

⁴²⁵ Zob. *Handbook for Monitoring Administrative Justice*, OSCE/ODIHR, 23 June 2015, www.osce.org, data dostępu: 28.10.2022.

- wzmocnienie administracji publicznej;
- przegląd i pomoc we wdrażaniu ustawodawstwa dotyczącego praw człowieka;
- monitorowanie pracy wymiaru sprawiedliwości, w tym prokuratury i adwokatów, w celu zapewnienia zgodności z międzynarodowymi standardami praw człowieka i praworządności;
- monitorowanie procesu cywilnego;
- szkolenie w zakresie budowania potencjału dla urzędników wymiaru sprawiedliwości;
- monitoring procesowy spraw związanych ze zbrodniami wojennymi, przestępstwami z nienawiści i handlem ludźmi;
- zgłaszanie przestępstw z nienawiści;
- szkolenie dla sędziów, prokuratorów, obrońców i policjantów, organów obywatelskich i rządowych,
- pomoc instytucjom antykorupcyjnymi w ulepszaniu mechanizmów odpowiedzialności publicznej;
- promowanie udziału społeczności etnicznych w życiu publicznym;
- pomoc w zapewnieniu właściwego kierowania skarg dotyczących naruszeń praw człowieka; oraz
- przyczynianie się do rozwoju krajowych systemów pomocy prawnej⁴²⁶.

OBWE/ODIHR nie formułuje nowych zaleceń czy też wytycznych dotyczących prawa do obrony, jednakże w swoich publikacjach, jak np. w „Przeglądzie prawnym międzynarodowych praw procesowych” z 26 września 2012 r., przywołuje zarówno standardy uniwersalne w tym zakresie tj. art. 14 ust. 3 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych oraz regionalne w postaci art. 6 ust. 3 lit. b i c Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka⁴²⁷.

ODIHR analizuje w ten sposób standardy uczciwego procesu, prawo dostępu do wymiaru sprawiedliwości, prawo do wysłuchania przez kompetentny, niezależny i bezstronny sąd ustanowiony ustawą, prawo do wysłuchania publicznego, prawo do domniemania niewinności i przywilej przeciwko samooskarżeniu, równość broni i prawo do sprawiedliwego przesłuchania, uczestnictwo i ochronę ofiar i świadków,

⁴²⁶ Zob. *Rule of law...*, j.w.

⁴²⁷ Zob. *Legal Digest of International Fair Trial Rights*, www.osce.org, data dostępu: 28.10.2022.

skazanie lub uniewinnienie w procesie karnym, prawo do publicznego, uzasadnionego i terminowego wyroku oraz prawo do odwołania⁴²⁸.

ODIHR organizuje także seminaria i konferencje poświęcone ochronie prawnej obywateli. Dla przykładu w dniu 5 października 2022 r. eksperci z zakresu wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych i technologii omawiali wyzwania dla praworządności wynikające z pandemii Covid-19 wraz z przedstawicielami społeczeństwa obywatelskiego podczas wydarzenia zorganizowanego przez ODIHR w ramach Warszawskiej Konferencji Wymiaru Ludzkiego⁴²⁹.

Uczestnicy zauważyli, iż „podczas gdy pandemia jest obecnie w dużej mierze pod kontrolą, państwa uczestniczące w OBWE wciąż stoją przed wyzwaniami związanymi z zapewnieniem prawa do sprawiedliwego procesu”⁴³⁰.

Przedstawicielka ODIHR, Karine Simonsen wskazała, iż „ciągłe korzystanie z przesłuchań online w sytuacjach, w których nie można zagwarantować prawa do rzetelnego procesu sądowego, powinno się skończyć”⁴³¹.

Ekspertzi podkreślili dobre praktyki zawarte w dokumencie politycznym ODIHR „Prawa uczciwego procesu sądowego a zagrożenia zdrowia publicznego”⁴³² opracowanym w następstwie pandemii. Zapewnia to dostosowane zalecenia dla decydentów i sądownictwa dotyczące poszanowania prawa do rzetelnego procesu sądowego i administrowania wymiarem sprawiedliwości w sytuacjach zagrożenia zdrowia publicznego. W szczególności zwraca uwagę na znaczenie poufnej komunikacji adwokat-klient podczas przesłuchań oraz dostępnych technologii zdalnych dla ofiar i świadków.

W centrum zainteresowania OBWE znajdują się także sprawy mniejszości narodowych. W tym celu utworzono instytucję wspierającą te działania w postaci Wysokiego Komisarza OBWE ds. Mniejszości Narodowych⁴³³.

⁴²⁸ Tamże.

⁴²⁹ Zob. *Ensuring fair trial rights in the aftermath of the Covid-19 pandemic the focus of ODIHR event*, 6 October 2022. www.osce.org, data dostępu: 28.10.2022.

⁴³⁰ Tamże.

⁴³¹ Tamże.

⁴³² Zob. *Fair Trial Rights and Public Health Emergencies*, OSCE/ODIHR 24 May 2021, www.osce.org, data dostępu: 28.10.2022.

⁴³³ Zob. M. Heinze, *Wysoki Komisarz OBWE do spraw Mniejszości Narodowych jako instytucja regionalnej ochrony praw człowieka w Europie Środkowej i Wschodniej*, [w:] *Europejski system ochrony praw człowieka. Aksjologia – instytucje – efektywność*, red. J. Jaskiernia, t. III, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2015, s. 293; E. Godlewska, *Ochrona mniejszości narodowych w ramach Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie – działalność Wysokiego Komisarza OBWE ds. Mniejszości*

W ramach tzw. cichej dyplomacji Wysoki Komisarz wspiera działania na rzecz zapewnienia odpowiedniego dostępu mniejszości narodowych do wymiaru sprawiedliwości, czego skutkiem są liczne zalecenia formułowane do rządów państw członkowskich w tym zakresie⁴³⁴.

Warto podkreślić, iż dostęp do wymiaru sprawiedliwości dla mniejszości narodowych dotyczy nie tylko korzystania przez mniejszości z praw, ale ma również znaczenie dla zapobiegania konfliktom w obrębie państw i między nimi. Zdaniem OBWE, jeśli państwa odmawiają, ograniczają lub nie zapewniają dostępu do wymiaru sprawiedliwości, wówczas mniejszości narodowe mogą stać się wyobcowane, co podważa spójność społeczną oraz zwiększa ryzyko napięć międzyetnicznych. Społeczności mniejszościowe mogą również szukać wsparcia w państwach „pokrewnych”, co może prowadzić do napięć między państwami⁴³⁵. Dlatego Wysoki Komisarz udziela wskazówek⁴³⁶ i zaleceń dla państw w zakresie relacji między dostępem do wymiaru sprawiedliwości a mniejszościami narodowymi, uzupełniając prace innych podmiotów międzynarodowych, które w szczególności koncentrują się na dostępie do wymiaru sprawiedliwości.

Na szczególną uwagę zasługują zalecenia z Grazu⁴³⁷. W ich świetle pojęcie dostępu do wymiaru sprawiedliwości jest rozumiane jako zobowiązanie ze strony państwa. Państwo musi bez dyskryminacji zagwarantować każdej osobie prawo do skutecznego dochodzenia roszczeń, jeżeli jej prawa zostały naruszone lub istnieje potrzeba wyegzekwowania tych praw.

Jak zauważa R. Wojda, dostęp do sprawiedliwości dla mniejszości narodowych opiera się na idei, że sprawiedliwość nie polega jedynie na korzystaniu z praw przez

Narodowych, [w:] *Problemy penologii i praw człowieka na początku XXI stulecia. Księga poświęcona pamięci Profesora Zbigniewa Hołdy*, red. B. Stańdo-Kawecka, K. Krajewski, Wolters Kluwer, Warszawa 2011, s. 587-596; K. Pękalska, *Miejsce Wysokiego Komisarza OBWE ds. Mniejszości Narodowych w systemie instytucjonalnym Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie*, [w:] *Nowe wyzwania i rozwiązania w europejskim systemie ochrony praw człowieka*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2018, s. 431-440.

⁴³⁴ Zob. L. Hadrica, *Access to Justice for National Minorities – A Recurrent Theme in the Work of the OSCE High Commissioner on National Minorities*, “International Journal on Minorities and Group Rights” 2017, nr 2, s. 176.

⁴³⁵ Zob. *Access to justice and national minorities*, www.osce.org, data dostępu: 28.10.2022.

⁴³⁶ Zob. *The Ljubljana Guidelines on Integration of Diverse Societies*, Organization for Security and Co-operation in Europe, OSCE/HCNM, 7 November 2012, www.osce.org, data dostępu: 28.10.2022.

⁴³⁷ Zob. *The Graz Recommendations on Access to Justice and National Minorities*, OSCE/HCNM, 14 November 2017, www.osce.org, data dostępu: 28.10.2022.

osoby należące do mniejszości narodowych, ale jest również ściśle związana z zapobieganiem konfliktom międzyetnicznym⁴³⁸.

Co warto podkreślić, dostęp do wymiaru sprawiedliwości dla mniejszości narodowych jest wpisany w koncepcję reguły państwa prawa. Oznacza to, że wszystkie podmioty, zarówno publiczne jak i prywatne, jednakowo podlegają prawu i ponoszą odpowiedzialności za swoje czyny na jednakowych zasadach.

Procedury uchwalania i egzekwowania prawa powinny być demokratyczne, sprawiedliwe, przejrzyste i przewidywalne. Uchwalanie akty prawne powinny chronić prawa człowieka, w tym prawa osób należących do mniejszości narodowych i powinny zostać opracowane w konsultacji z nimi.

Co ważne, uchwalane prawa powinny być egzekwowane przez niezależne i bezstronne sądy, które również powinny być uprawnione do kontroli aktów administracyjnych.

Prawa powinny być stosowane bez żadnej dyskryminacji osób należących do mniejszości narodowych. Wyroki sądowe dotyczące mniejszości narodowych powinny być wykonywane bezstronnie, rzetelnie i bez zbędnej zwłoki⁴³⁹. Z kolei prawo do wniesienia skargi i do sprawiedliwego rozpatrzenia sprawy będzie urzeczywistnione tylko wtedy, gdy osoby zaangażowane w postępowanie karne, cywilne lub administracyjne, będą uprawnione do pomocy prawnej, która ułatwi im przedstawienie i obronę swojej sprawy.

W związku z powyższym w celu umożliwienia obywatelom należącym do mniejszości narodowych obrony swoich praw w postępowaniach sądowych, należy zapewnić im dostęp do usług prawnych.

Zgodnie z zaleceniami z Grazu usługi te powinny: być świadczone w języku, który rozumieją mniejszości, a najlepiej w ich języku; obejmować bezpłatną pomoc prawną, ale także inne formy pomocy, takie jak dostęp do biura wspierającego odizolowane społeczności mniejszościowe, sądów mobilnych, sądu online, edukacji prawniczej, dostęp do informacji prawnych i innych usług, które mogą zapewnić

⁴³⁸ Zob. R. Wojda, *Dostęp mniejszości narodowych do wymiaru sprawiedliwości w świetle rekomendacji z Grazu Wysokiego Komisarza OBWE do spraw Mniejszości Narodowych*, [w:] *Regionalne systemy ochrony praw człowieka 70 lat po proklamowaniu Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka: osiągnięcia, bariery, nowe wyzwania i rozwiązania*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, t. II, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2019, s. 511.

⁴³⁹ Zob. Preambuła Konwencji ramowej o ochronie mniejszości narodowych sporządzonej w Strasburgu dnia 1 lutego 1995 r. Dz.U. 2002, nr 22, poz. 209.

krajowe instytucje zajmujące się prawami człowieka. Ponadto osoby należące do mniejszości nie powinny być niesprawiedliwie wykluczane z pomocy prawnej za pomocą środków służących do określenia uprawnień do pomocy finansowej. Prawnicy i inni pracownicy zaangażowani w świadczenie usług prawnych powinni zostać poddani szkoleniu w celu uwrażliwienia ich na potrzeby osób należących do mniejszości narodowych, w tym kobiet.

Państwa powinny także udostępniać mniejszościom narodowym pomoc prawną w sposób, który usuwa przeszkody, na jakie napotykają w dostępie do wymiaru sprawiedliwości.

Osoby należące do mniejszości narodowych, które mogą być zmarginalizowane pod względem społeczno-gospodarczym lub mają ograniczoną znajomość języków urzędowych, wymagają pomocy ponieważ mogą nie znać swoich praw, procedury prawnej lub języka sądu. Osoby należące do mniejszości narodowych, w szczególności kobiety, mogą nie mieć wystarczających środków finansowych na pokrycie kosztów sądowych lub kosztów zastępstwa prawnego.

Przedstawiciele mniejszości mogą żyć z dala od instytucji sądowniczych, co znacznie może utrudniać im dostępność do drogi sądowej. Mniejszości bez uzyskania pomocy prawnej mogą postrzegać sądownictwo jako nieosiągalne, obce lub nawet stronnicze wobec nich. Taka percepcja może sprawić, że mniejszość będzie czuć się dyskryminowana jako społeczność. Negatywny stosunek mniejszości w stosunku do państwa i jego instytucji potencjalnie zwiększa napięcia z większością.

Jak zauważa M.A. Nowicki, pomoc prawna musi być zorganizowana strategicznie, aby pokonać przeszkody, przed którymi stoją mniejszości narodowe w zakresie dostępu do wymiaru sprawiedliwości⁴⁴⁰.

Nie ulega zatem wątpliwości, iż to państwa powinny opracować takie strategie we współpracy z kluczowymi podmiotami zainteresowanymi w tym temacie, to jest z sądownictwem, organami ścigania, krajowymi instytucjami zajmującymi się prawami człowieka, stowarzyszeniami adwokackimi, pomiotami świadczącymi pomoc prawną, innymi organizacjami społeczeństwa obywatelskiego i przedstawicielami mniejszości narodowych. Ważnym pierwszym krokiem jest ustalenie, po konsultacjach z osobami

⁴⁴⁰ Zob. M.A. Nowicki, *Podstawowe Zasady Narodów Zjednoczonych Dotyczące Roli Adwokatów: VIII Kongres Narodów Zjednoczonych na temat Zapobiegania Przemocy oraz Traktowania Przemoców* (Hawana, Kuba, 27 sierpnia – 7 września 1990 r.), „Palestra” 1992, nr 36, s. 80.

należącymi do mniejszości narodowych, ram prawnych i regulacyjnych pomocy prawnej, uwzględniającej potrzeby mniejszości i kobiet należących do mniejszości.

Zgodnie z zaleceniami z Grazu, w procesie przygotowywania strategii należy wziąć pod uwagę, że osoby należące do mniejszości powinny mieć dostęp do usług prawnych w języku, który rozumieją, a najlepiej w ich języku (w tym tłumacza) na każdym etapie postępowania sądowego w sprawach karnych, cywilnych i administracyjnych a także w przypadku gdy osoby te odbywają karę więzienia.

Zalecenia z Grazu stanowią praktyczne opracowanie, zorientowane na stworzenie konkretnej polityki w zakresie problemu dostępu mniejszości narodowych do wymiaru sprawiedliwości. Przedmiotowe zalecenia czerpią z obszernego doświadczenia Wysokiego Komisarza OBWE w kwestiach dotyczących mniejszości narodowych i zapobiegania konfliktom z ich udziałem, w tym w sprawach dostępu do sprawiedliwości dla osób należących do mniejszości narodowych. Ten dokument nie wyczerpuje zagadnienia dostępu mniejszości do wymiaru sprawiedliwości. Nie oferuje gotowych rozwiązań, wzorów, schematów polityki w tym zakresie. Raczej uznaje on, że podczas gdy ogólne standardy dotyczące praw człowieka mają zastosowanie do wszystkich, to nie wszystkie dobre praktyki, standardy i opcje polityk przedstawione w niniejszych zaleceniach mają być stosowane w każdej sytuacji w ten sam sposób. Niniejsze zalecenia mają na celu zachęcenie państw do wdrożenia polityki w przedmiocie dostępu do wymiaru sprawiedliwości, która złagodzi napięcia związane z mniejszościami narodowymi, tym samym służąc głównemu celowi Wysokiego Komisarza OBWE w zakresie zapobiegania konfliktom⁴⁴¹.

W systemie OBWE zasadniczą rolę odgrywają także działania na rzecz wsparcia obrońców praw człowieka. ODIHR pomaga władzom krajowym w wypełnianiu ich zobowiązań w zakresie ochrony obrońców praw człowieka poprzez monitorowanie ich zdolności do działania i prowadzenie rzecznictwa oraz poprzez budowanie ich zdolności poprzez edukację i szkolenia w zakresie praw człowieka⁴⁴².

Dokument Szczytu Kopenhaskiego z 1990 r. wskazuje, że państwa uczestniczące OBWE uznały prawo każdej osoby do poznania i działania zgodnie ze swoimi prawami i obowiązkami oraz do szukania i otrzymywania pomocy lub pomocy innym w obronie praw człowieka i podstawowych wolności. W Deklaracji szczytu w

⁴⁴¹ Zob. R. Wojda, *Dostęp mniejszości narodowych do wymiaru sprawiedliwości...*, s. 523.

⁴⁴² Zob. *Human rights defenders*, www.osce.org, data dostępu: 28.10.2022.

Budapeszcie „W kierunku prawdziwego partnerstwa w nowej erze” z 1994 r. podkreślono natomiast potrzebę ochrony obrońców praw człowieka⁴⁴³.

Zdaniem OBWE swobodne korzystanie z praw zmniejsza ryzyko eskalacji konfliktów i stwarza możliwość dialogu i partnerstwa. Zwraca jednak też uwagę, że obrońcy praw człowieka, w tym ci należący do grup szczególnie wrażliwych, takich jak kobiety lub mniejszości często stają się celem poważnych nadużyć w wyniku swojej pracy na rzecz praw człowieka. Stoją tym samym w obliczu różnego rodzaju ataków, nękania sądowego, arbitralnych aresztowań i zatrzymań, złego traktowania w areszcie, stygmatyzacji i naruszeń szeregu praw, takich jak wolność zgromadzeń i przemieszczania się. ODIHR śledzi sytuację zatrzymanych obrońców praw człowieka, regularnie wnosząc swoje sprawy do władz krajowych i odwiedzając ich ośrodki detencyjne⁴⁴⁴.

⁴⁴³ Tamże.

⁴⁴⁴ Zob. *The Situation of Human Rights Defender in Selected OSCE Participating States*, OSCE/ODIHR, 28 July 2021, www.osce.org, data dostępu: 28.10.2022.

Rozdział 3: Prawo do obrony jako prawo człowieka w świetle aksjologii Konstytucji RP i ustawodawstwa

3.1. Konstytucja RP

Konstytucja stanowi akt normatywny o najwyższej mocy w systemie prawnym danego państwa. Zawiera przepisy prawne (jej jednostki zadaniowe), które służą do konstruowania norm prawnych⁴⁴⁵.

Konstytucja z 2 kwietnia 1997 r. przyznaje szczególne miejsce prawu do obrony w systemie wartości Rzeczypospolitej Polskiej⁴⁴⁶, opisanym w jej drugim, jednym z najbardziej obszernych rozdziałów zatytułowanym, „Wolności, prawa i obowiązki człowieka i obywatela”, stanowiąc w art. 42 ust. 2, że *„Każdy przeciw komu prowadzone jest postępowanie karne, ma prawo do obrony we wszystkich stadiach postępowania. Może on w szczególności wybrać obrońcę lub na zasadach określonych w ustawie korzystać z obrońcy z urzędu”*⁴⁴⁷.

Ujęcie, i to stosunkowo szerokie, systemu praw i wolności, w tym prawa do obrony, w przepisach konstytucyjnych, a więc nadanie im rangi konstytucyjnych praw podstawowych, pociąga za sobą doniosłe konsekwencje dla realizacji, ochrony tych praw i wolności⁴⁴⁸. Prawo do obrony postrzegane jest jako publiczne prawo

⁴⁴⁵ Zob. J. Jaskiernia, *Funkcje Konstytucji RP w dobie integracji europejskiej i radykalnych przemian politycznych*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2020, s. 117.

⁴⁴⁶ Por. S. Paruch, *Konstytucyjne prawo do obrony...*, s. 643; nr 1, s. 113-122; Z. Czeszejko-Sochacki, *Adwokatura i prawo do obrony (zakres ujęcia i miejsce w systematyce konstytucyjnej)*, [w:] *Studia Konstytucyjne, T. 5. Organy ochrony prawa. Regulacja w nowej konstytucji*, red. L. Garlicki, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1989, s. 144-151; S. Steinborn, *Status osoby podejrzanego w procesie karnym z perspektywy Konstytucji RP (uwagi de lege lata i de lege ferenda)*, [w:] *Państwo i prawo karne. Księga Jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, red. P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel, t. 2, Wolters Kluwer, Warszawa 2012, s. 1782; A. Patyk, *Konstytucyjna zasada prawa do obrony oskarżonego w procesie karnym*, [w:] *Wybrane zasady prawa konstytucyjnego w państwach współczesnych*, red. M. Witek, AT Group, Kraków 2011, s. 63-72; W. Wróbel, *Konstytucyjne prawo do obrony w perspektywie prawa karnego materialnego*, [w:] *Węzłowe problemy prawa karnego, kryminologii i polityki kryminalnej. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Andrzejowi Markowi*, red. V. Konarska-Wrzošek, J. Lachowski, J. Wójcikiewicz, Wolters Kluwer, Warszawa 2010, s. 215-229; P. Nowak, *Definicja podejrzanego i oskarżonego a konstytucyjne prawo do obrony*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2016, z. 4, s. 63-64.

⁴⁴⁷ Dz.U. 1997 nr 78 poz. 483.

⁴⁴⁸ Zob. L. Garlicki, *Polskie prawo...*, s. 115.

podmiotowe⁴⁴⁹. Co więcej, przywołane unormowanie nie wprowadza ograniczeń w zakresie stosowania prawa do obrony, nie uzależnia jego stosowania np. od wydania postanowienia o przedstawieniu zarzutów, gdy dane uzasadniają dostatecznie podejrzenie, że czyn popełniła określona osoba⁴⁵⁰.

Istotne znaczenie ma pytanie: w którym momencie zaczyna obowiązywać prawo do obrony? Za miarodajne uznaje się następujące sytuacje: 1) chwila popełnienia przez sprawcę czynu zabronionego; 2) podjęcie jakichkolwiek czynności o charakterze operacyjno-rozpoznawczym, przez organy ścigania względem faktycznego sprawcy, nawet w przypadku ich niewiedzy o tejże okoliczności; 3) podjęcie działań przez prokuraturę względem tzw. faktycznego podejrzanego, tj. osoby względem której zgromadzony materiał dowodowy uzasadnia uzyskanie przez nią statusu podejrzanego poprzez postawienie jej zarzutów bądź też przesłuchanie w charakterze podejrzanego, tj. osoby, względem której zgromadzony materiał dowodowy uzasadnia uzyskanie przez nią statusu podejrzanego, jednak go nieposiadającej z powodu – celowych albo niecelowych – zaniechań tychże organów; 4) formalne przedstawienie podejrzanemu zarzutów albo przesłuchanie osoby podejrzanego w charakterze podejrzanego⁴⁵¹.

Konstytucyjne prawo do obrony znajduje więc zastosowanie w stosunku do każdej osoby, przeciwko której ukierunkowano postępowanie karne – zarówno do oskarżonego jak też do osoby podejrzanego⁴⁵². Dlatego interesującym jest tu sformułowanie „we wszystkich stadiach postępowania”, które wskazuje że należy odnosić także do tego stadium postępowania, które poprzedza postawienie zarzutów zatrzymanemu, a więc stadium, w którym występuje uzasadnione przypuszczeniem że dana osoba mogła dopuścić się przestępstwa. Dlatego uznać należy, iż prawo do obrony, o którym mowa w art. 42 ust. 2 Konstytucji odnosi się także do tej fazy

⁴⁴⁹ Zob. J. Kil, *Prawo do obrony jako publiczne prawo podmiotowe*, „Zeszyty Prawnicze” 2022, z. 1, s. 195.

⁴⁵⁰ Zob. J. Żylińska, *Zdalne posiedzenie aresztowe w kontekście prawa do obrony*, [w:] *System ochrony praw człowieka w Polsce w czasie wyzwań pandemicznych*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, t. III, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2022, s. 757.

⁴⁵¹ Zob. P. Nowak, *Definicja podejrzanego i oskarżonego a konstytucyjne prawo do obrony*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2016, z. 4, s. 64-65. Por. A. Lach, *Współczesne tendencje w zakresie ograniczenia prawa do milczenia w procesie karnym*, [w:] *Współczesne tendencje w zakresie procesu karnego i jego efektywności. Księga pamiątkowa prof. A. Bulsiewicza*, red. A. Marek, TNOiK, Toruń 2004, s. 236; A. Kątnik-Mania, *Tymczasowe aresztowanie a prawo do obrony*, [w:] *Tymczasowe aresztowanie - środek zapobiegawczy czy środek represji?*, SSP IUSTITIA, Warszawa 2021, s. 121.

⁴⁵² Zob. J. Skorupka (red.), *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, Warszawa 2018, Legali komentarz do art. 6 k.p.k.; M. Klejnowska, *Osoba podejrzana w procesie karnym*, „Prokurator” 2003, nr 2, s. 39.

postępowania, która poprzedza formalne postawienie zarzutów danej osobie⁴⁵³. Do jego istoty nie należy jednak występujący w prawie karnym zakaz *reformatio in peius*⁴⁵⁴.

W Konstytucji RP brak jest jednak określeń dopełniających krąg uprawnionych do korzystania z tego prawa, takich jak „osoba podejrzana”, „podejrzany” lub „oskarżony”. Tak więc występowanie w którejkolwiek z tych ról procesowych nie stanowi relewantnego kryterium zróżnicowania wolności i praw jednostki w przypadku prawa do obrony⁴⁵⁵. Przyjęcie stanowiska, że moment początkowy obowiązywania prawa do obrony byłby związany z uzyskaniem określonego statusu procesowego, prowadziłyby do wniosków trudnych do zaakceptowania ze względu na zdefiniowane w art. 32 ust. 1 Konstytucji RP prawo do równego traktowania podmiotów posiadających tę samą, relewantną prawnie cechę w postaci prowadzenia postępowania przeciwko zdefiniowanemu podmiotowi. Zasadnicze wątpliwości budzi bowiem to, iż takowe zróżnicowanie uzasadnione byłoby jedynie subiektywną świadomością organu o skierowaniu ścigania wobec określonej osoby, czy też tym bardziej uzależnione byłoby *de facto* wyłącznie od jego arbitralnej decyzji, determinowanej w konkretnym stanie faktycznym albo też błędnie abstrahującej od oceny zgromadzonego w sprawie materiału dowodowego, objawiającej się w formie postawienia zarzutów lub też przesłuchania w charakterze podejrzanego. Pomimo więc zadeklarowanej równości podmiotów występujących w postępowaniu przygotowawczym przyznanie uprawnień i przywilejów jednej stronie byłoby uwarunkowane tylko decyzją drugiej strony, występującej w roli przeciwnika procesowego, przyjmując jednocześnie optykę patrzenia na fakt „toczenia się postępowania” jednej z nich (prokuratury, policji), bez uwzględnienia punktu widzenia drugiej (faktycznego sprawcy)⁴⁵⁶

Jak zauważa P. Sarnecki, obywatel ma prawo kształtować, a także mieć wpływ na toczące się postępowanie dowodowe, jak również podejmować określone czynności procesowe⁴⁵⁷. Dlatego ważne jest, że w trakcie trwania postępowania, osoba przeciwko

⁴⁵³ Zob. M. Kornak, *Prawo zatrzymanego do obrony w świetle standardów krajowych i europejskich*, [w:] *Międzynarodowe standardy ochrony praw człowieka a doświadczenia Polski*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, t. IV, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2016, s. 489.

⁴⁵⁴ Zob. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 28 kwietnia 2009 r., P 22/07.

⁴⁵⁵ Zob. D. Dudek, *Konstytucyjna wolność człowieka a tymczasowe aresztowanie*, Lubelskie Wydawnictwo Prawnicze, Lublin 2000, s. 153.

⁴⁵⁶ Zob. P. Nowak, *Definicja podejrzanego...*, s. 66.

⁴⁵⁷ Zob. P. Sarnecki, *Komentarz do art. 42*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. 3, red. K. Działocha, L. Garlicki, P. Sarnecki, W. Sokolewicz, J. Trzeciński, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2003, s. 86.

której prowadzone jest postępowanie, ma uprawnienie do podejmowania zgodnych z prawem działań, których celem jest odparcie oskarżenia przed stawianymi zarzutami i grożącymi z tego tytułu konsekwencjami prawnymi, a także możliwość wyboru obrońcy na zasadach określonych w ustawie⁴⁵⁸.

Oskarżony może sobie przybrać obrońcę w każdym momencie procesu, ustawa nie przewiduje tu bowiem żadnego ograniczenia czasowego czy też terminu⁴⁵⁹. Jeżeli obrona ma charakter fakultatywny, nie można też oskarżonego zmusić do posiadania obrońcy. O dostępie oskarżonego do pomocy obrońcy już na etapie postępowania przygotowawczego od dawna wskazuje się w literaturze przedmiotu⁴⁶⁰, jak i w orzecznictwie strasburskim⁴⁶¹.

Gwarancja korzystania w procesie karnym z obrońcy jest bardzo istotnym ułatwieniem podejmowania działań obronnych⁴⁶², co jest określane jako formalny wymiar prawa do obrony⁴⁶³. W ten sposób po stronie oskarżonego pojawia się fachowiec⁴⁶⁴, który może dysponować odpowiednią wiedzą prawną, podważać argumenty przeciwników procesowych swojego klienta⁴⁶⁵. Warto też zauważyć, że Konstytucja RP podtrzymuje tradycyjne rozwiązanie, przewidujące funkcjonowanie obrońców z wyboru oraz obrońcy z urzędu⁴⁶⁶. Są to określenia o tak już zastanym rozumieniu, że nie muszą być one przez konstytucję wyjaśnione. Twórca konstytucji tradycyjnie uznał, że w procesach karnych, w których zagrożone są najcenniejsze dla

⁴⁵⁸ Por. P. Lewczyk, *Nabywanie prawa do posiadania obrońcy a instytucja przedstawienia zarzutów*, „Palestra” 2011, nr 3, s. 68-77.

⁴⁵⁹ Por. Wyrok Sądu Najwyższego z 21 listopada 2008 r., III KK 199/08, OSN, „Prokuratura i Prawo”, 2009, nr 4, poz. 13.

⁴⁶⁰ Zob. P. Kruszyński, *Stanowisko prawne obrońcy w procesie karnym*, Dział Wydawnictw Filii UW w Białymstoku, Białystok 1991, s. 136.

⁴⁶¹ Zob. Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 2 marca 2010 r. w sprawie *Adamkiewicz przeciwko Polsce*, skarga nr 54729/00.

⁴⁶² Zob. A. Malicka, *O granicach działań obrońcy w procesie karnym*, [w:] *Współczesna adwokatura wobec innych zawodów prawniczych*, red. J. Giezek, Wolters Kluwer, Warszawa 2011, s. 151-162.

⁴⁶³ Zob. C. Kulesza, *Jakość obrony formalnej jako warunek rzetelnego procesu (refleksje prawnoporównawcze)*, [w:] *Rzetelny proces karny. Księga jubileuszowa Profesora Zofii Swidy*, red. J. Skorupka, Wolters Kluwer, Warszawa 2009, s. 145-167; K. Witkowska, *Strony procesowe i ich reprezentanci w postępowaniu przygotowawczym*, „Prokuratura i Prawo” 2012, nr 9, s. 109; wyrok SN 1 grudnia 1997, III KKN 168/97, LEX nr 32407.

⁴⁶⁴ Por. M. Andrzejewska, *Rzetelny obrońca w ferworze wykonywania prawa do obrony*, [w:] *Prawo do obrony. Teoria a rzeczywistość*, red. A. Świątłowski, AT Wydawnictwo, Kraków 2012, s. 11-22.

⁴⁶⁵ Zob. G. Skowronek, *Ograniczenia w realizacji konstytucyjnego prawa do obrony i prawa do sądu w postępowaniu w stosunku do nieobecnych*, [w:] *Ustroje – prawa człowieka – bezpieczeństwo – integracja europejska. Księga jubileuszowa z okazji 70. urodzin Profesora Jerzego Jaskierni*, red. R.M. Czarny, Ł. Baratyński, P. Ramiączek, K. Spryszak, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2020, s. 630.

⁴⁶⁶ Zob. J. Matan, *Zasada prawa do obrony...*, s. 99-106; W. Jankowski, *Nowe spojrzenie na obronę z urzędu*, „Przegląd Sądowy” 2013, nr 1, s. 25-33.

człowieka dobra osobiste, należy potwierdzić możliwość powoływania pełnomocników procesowych⁴⁶⁷, a w pewnych sytuacjach tacy pełnomocnicy muszą działać nawet bez względu na wolę tudzież możliwości finansowe podejrzanego⁴⁶⁸. Sytuacje tego rodzaju powinny określać ustawy⁴⁶⁹.

Stanowisko obu rodzajów obrońców w procesie jest identyczne; żaden z nich nie jest powołany do ustalania rzeczywistego przebiegu zdarzenia czy stopnia lub charakteru winy podejrzanego, lecz działania w jego interesie, w wyjaśnionym powyżej znaczeniu. Również funkcjonowanie konkretnego obrońcy powinno być uzależnione jedynie od woli podejrzanego⁴⁷⁰. Niestaranność w wykonywaniu funkcji obrońcy może z kolei uzasadniać roszczenia odszkodowawcze, także w wypadku obrońcy z urzędu⁴⁷¹.

Jak zauważa P.K. Sowiński, „obrońca w sprawach karnych, choć działa w granicach wyznaczonych przez przepisy ustawowe, jest zarazem instytucją mocno zakorzenioną w art. 42 ust. 2 Konstytucji RP, a samo prawo do pomocy obrońcy zasadnie jest rozpatrywane w doktrynie oraz judykaturze w kontekście prawa do obrony. Takie ujęcie prawa do pomocy obrońcy jest oczywiście poprawne, wydaje się wszak, iż możliwe jest jego postrzeganie również przez pryzmat innej norm konstytucyjnej, a mianowicie art. 45 ust. 1 ustawy zasadniczej i zadekretowanego tam prawa do sądu. (...). Rozpatrzenie sprawy nie będzie sprawiedliwe, jeśli miało się odbywać w warunkach nierównoprawnego traktowania stron, to zaś wymaga zrównoważenia przewag tej strony, która wykazuje instytucjonalną wyższość oraz lepszą orientację w zawiłościach prawnych tej sprawy. Obrońca – w przeciwieństwie do innych środków prawnych służących obronie oskarżonego - działa niejako prewencyjnie, ma zapobiegać wydawaniu przez sąd orzeczeń niesprawiedliwych”⁴⁷².

⁴⁶⁷ Por. A. Malicka-Ochtera, *Ograniczenie działań obrońcy w procesie karnym*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2021.

⁴⁶⁸ Por. W. Daszkiewicz, *Kumulacja ról obrońcy i pełnomocnika w procesie karnym*, „Palestra” 1968, nr 12, s. 46 – 61.

⁴⁶⁹ Zob. P. Sarnecki, *Artykuł 42...*, s. 229.

⁴⁷⁰ Por. A. Nowotny, *Prawo do pomocy prawnej z urzędu*, [w:] *Dostęp do obrońcy w postępowaniu karnym: standardy krajowe i europejskie*, red. M. Kusiak, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2020, s. 126.

⁴⁷¹ Por. T. Grzegorzcyk, *Obrońca z urzędu w polskim procesie karnym (wybrane zagadnienia)*, [w:] *Funkcje procesu karnego. Księga jubileuszowa Profesora Janusza Tylmana*, red. T. Grzegorzcyk, Wolters Kluwer, Warszawa 2011, s. 297-316.

⁴⁷² P.K. Sowiński, *Prawo oskarżonego do obrony w procesie karnym. Obrona formalna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2022, s. 16.

Co więcej, w trakcie toczącego się postępowania istnieje możliwość zmiany obrońcy⁴⁷³ oraz ustanowienia kilku obrońców, którzy będą reprezentować daną osobę w toczącej się sprawie⁴⁷⁴. Jednakże należy mieć na uwadze, iż przepisy Kodeksu postępowania karnego wyraźnie wskazują na ograniczenie w postaci „do trzech obrońców” (art. 77)⁴⁷⁵. Z kolei Kodeks karny skarbowi stanowi, iż w sprawach o wykroczenia skarbowe można korzystać z pomocy jednego obrońcy (art. 122a § 1)⁴⁷⁶, o czym szerzej w kolejnym punkcie.

Szerokie ujęcie prawa do obrony jest aprobowane przez Trybunał Konstytucyjny, który uznaje to prawo nie tylko za fundamentalną zasadę procesu karnego⁴⁷⁷, ale też zasadniczy standard demokratycznego państwa prawnego⁴⁷⁸. Prawo to przysługuje każdemu od chwili wszczęcia przeciwko niemu postępowania karnego, aż do wydania prawomocnego wyroku, obejmuje także etap postępowania wykonawczego⁴⁷⁹.

Jak zauważa W. Hermeliński: „zakorzenienie prawa do obrony w konstytucyjnej zasadzie demokratycznego państwa prawnego powoduje, że odnosi się ono nie tylko do postępowania karnego, ale także do innych postępowań toczących się w przedmiocie

⁴⁷³ Zob. M. Kościelniak – Marszał, *Sprzecznność interesów oskarżonych a swoboda wyboru obrońcy*, „Prawo w Działaniu” 2022, nr 51, s. 79 – 95; Por. R. Rynkun-Werner, *Zmiana obrońcy z urzędu w toku procesu karnego – fikcja czy rzeczywistość?*, „Palestra” 2017, nr 6, s. 28-36; B. Czechowicz, *Zmiana obrońcy w toku procesu w przypadku obrony obligatoryjnej (uwagi do art. 378 k.p.k.)*, „Palestra” 2001, nr 7, s. 7-17; L. Paprzycki, *Zmiana obrońcy w toku rozprawy na podstawie art. 337 § 1 k.p.k.*, [w:] *Współczesny polski proces karny. Księga ofiarowana Profesorowi Tadeuszowi Nowakowi*, red. S. Stachowiak, UAM, Poznań 2002, s. 301-311.

⁴⁷⁴ Zob. M. Świercz, *Realizacja założeń zawartych w art. 42 ust. 2 i art. 45 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej w postępowaniu w stosunku do nieobecnych na gruncie Kodeksu karnego skarbowego*, [w:] *Konstytucyjne podstawy ochrony środowiska*, red. R. Koper, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2017, s. 263; Por. H. Paluszkiewicz, *Uczestnicy procesu karnego: kilka uwag o zmianach w Kodeksie postępowania karnego w latach 2016 i 2017*, [w:] *Zmiany w prawie karnym materialnym i procesowym w latach 2013-2017: zagadnienia wybrane*, red. H. Paluszkiewicz, t. 2, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra 2019, s. 69-87; D. Wysocki, *Przepraszam, rozmyśliłem się. Kodeks postępowania karnego. Zmiana obrońcy*, „Rzeczpospolita” 2000, nr 120.

⁴⁷⁵ Dz.U.1997, nr 89, poz. 555 ze zm.

⁴⁷⁶ Dz.U. 1999, nr 83 poz. 930 ze zm.

⁴⁷⁷ Zob. A. Bojańczyk, *W kwestii zawiązania się konstytucyjnej gwarancji prawa do obrony w czasie – uwagi na marginesie wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 1 grudnia 2009 r.*, [w:] *Funkcje procesu karnego. Księga jubileuszowa Profesora Janusza Tyłmana*, red. T. Grzegorzczak, Wolters Kluwer, Warszawa 2011, s. 363-373.

⁴⁷⁸ Zob. L. Jamróż, *Konstytucyjne prawo do obrony...*, s. 265; W. Hermeliński, *Adwokatura i prawo do obrony w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, [w:] *Adwokatura gwarantem prawa do obrony*, red. J. Giezek, Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa 2009, s. 31; Por. wyroki TK z dnia 6 grudnia 2004 r., SK 29/04, OTK-A 2004, nr 11, poz. 114, oraz z dnia 19 marca 2007 r., K 47/05, OTK-A 2007, nr 3, poz. 27.

⁴⁷⁹ Zob. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 17 lutego 2004 r., SK 39/02, OTK-A 2004, nr 2, poz. 7.

odpowiedzialności o charakterze represyjnym, w tym postępowania dyscyplinarnego”⁴⁸⁰.

Pogląd, iż analizowane prawo przysługuje już od pierwszych chwil postępowania karnego również formułuje Sąd Najwyższy, który w wyroku z 9 lutego 2004 r. podkreślił, że „ustawa procesowa w rozdziale 27 nadaje zatrzymanemu szereg uprawnień mieszczących się w pojęciu prawa do obrony, wręcz typowych dla jego istoty, a realizowanych w sytuacji uzasadnionego przypuszczenia, wysuwanego przez organ dokonujący zatrzymania, że popełnił on przestępstwo. Tak więc nie formalne przedstawienie zarzutu popełnienia przestępstwa, lecz już pierwsza czynność organów procesowych skierowana na ściganie określonej osoby czyni ją podmiotem prawa do obrony”⁴⁸¹.

Konstytucyjnie określony przywilej prawa do obrony stanowi „immanentne uprawnienie nie tylko sprawcy czynu karalnego, ale także każdego podmiotu, wobec którego toczy się postępowanie karne, od momentu podjęcia jakichkolwiek działań organów ścigania wobec danej jednostki, przy czym nie jest istotna wiedza tych organów o okoliczności popełnienia przez tę jednostkę przestępstwa czy też wykroczenia (a więc np. podczas przeprowadzania nieformalnego rozpytania). Wystarczające do skorzystania z tego prawa jest oceniane *ex post* uprawnienie do jego realizacji”⁴⁸².

Prawo do obrony jest także zagwarantowane proceduralnie⁴⁸³, Przy czym, normujący je przepis art. 6 k.p.k.⁴⁸⁴ jest wprawdzie zbliżony do ujęcia konstytucyjnego prawa do obrony, niemniej mniej precyzyjny, poprzestaje bowiem na ogólnym określeniu „oskarżonemu przysługuje prawo do obrony”, podczas gdy art. 42 ust. 2 Konstytucji RP dopuszcza korzystanie z prawa do obrony we wszystkich stadiach postępowania⁴⁸⁵. Dotyczy więc m.in. sytuacji procesowej osoby podejrzanej⁴⁸⁶.

⁴⁸⁰ W. Hermeliński, *Adwokatura i prawo do obrony...*, s. 31.

⁴⁸¹ Wyrok Sądu Najwyższego z 9 lutego 2004 r. V KK 194/03, „Prokuratura i Prawo” 2004, nr 7-8, poz. 11.

⁴⁸² P. Nowak, *Definicja podejrzanego...*, s. 72.

⁴⁸³ Zob. G. Artymiak, *Prawo do obrony a ciężar dowodu: zagadnienia wybrane*, Rzeszowskie Zeszyty Naukowe Prawo Ekonomia 2001, t. 30, s. 296.

⁴⁸⁴ Zob. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego, t.j. Dz.U. 2022, poz. 1375, 1855, 2582, 2600.

⁴⁸⁵ Zob. A. Sakowicz (red.), *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2016, Legali komentarz do art. 6 k.p.k.

Istotne wzmocnienie prawa do obrony stanowi zasada domniemania niewinności oskarżonego⁴⁸⁷, co oznacza zwolnienie oskarżonego z obowiązku dostarczania dowodów w swej sprawie, zagwarantowanie prawa odmowy zeznań i składania wyjaśnień⁴⁸⁸. Skazany zaś ma prawo odwołania się od wyroku⁴⁸⁹.

Zasada domniemania niewinności daje oskarżonemu prawo do uznawania go za niewinnego dopóki nie zostanie mu udowodniona wina w sposób przewidziany przez prawo karne formalne (procesowe).

Jak zauważa L. Jamróz: „Ustrojodawca nieprzypadkowo w jednym artykule ustanowił zasadę prawa do obrony i zasadę domniemania niewinności. Obie te zasady w sposób szczególny określają tryb postępowania karnego, uzupełniając wzajemnie się. Odnoszą się one do postępowania karnego, gdyż ma ono charakter wyjątkowy: w następstwie jego przeprowadzenia może zostać wydane orzeczenie, którego skutkiem najczęściej jest ograniczenie określonych wolności lub praw osoby, wobec której postępowanie było prowadzone. Można powiedzieć, że ochronę praw człowieka w postępowaniu karnym gwarantuje przede wszystkim istnienie - a ściślej: rzeczywista realizacja zasad: prawa do obrony i domniemania niewinności”⁴⁹⁰.

Zasada domniemania niewinności zmusza organy procesowe do powściągliwości w stosowaniu wszelkich środków przymusu, w tym przede wszystkim tymczasowego aresztowania. Zaczyna ona obowiązywać z chwilą skierowania postępowania przeciwko określonej osobie jako podejrzanemu, obejmuje także osobę podejrzaną. Konsekwencje tej zasady mają swój aspekt procesowy i pozaprocessowy. W aspekcie procesowym jej działanie rozciąga się na postępowanie przygotowawcze i jurysdykcyjne, wiąże ona wszystkie organy procesowe w tym sąd, prokuraturę, Policję

⁴⁸⁶ Zob. J. Karaźniewicz, *Prawo do obrony a sytuacja procesowa osoby podejranej*, [w:] *Ewolucja polskiego wymiaru sprawiedliwości w latach 2013-2018 w świetle standardów rzetelnego procesu*, red. C. Kulesza, A. Sakowicz, Wydawnictwo Temida 2, Białystok 2020, s. 495.

⁴⁸⁷ Zob. M. Jabłoński, J. Węgrzyn, *Prawo do obrony i domniemanie niewinności*, www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/52918/PDF/07_M_Jablonski_J_Wegrzyn.pdf, data dostępu: 26.02.2023.

⁴⁸⁸ Zob. E. Smardz, *Rozumienie zasady domniemania niewinności w prawie karnym procesowym*, [w:] *Polski system ochrony praw człowieka 70 lat po proklamowaniu Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka: osiągnięcia, bariery, nowe wyzwania i rozwiązania*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2019, s. 314-329; Por. K. Wiśniewska, *Symboliczna dyrektywa wzmocni prawo do obrony. [Dot. Zasady domniemania niewinności]*, „Rzeczpospolita” 2014, nr 129.

⁴⁸⁹ Zob. W. Skrzydło, *Ustrój polityczny RP w świetle Konstytucji z 1997 roku*, Zakamycze 2000, s. 234.

⁴⁹⁰ L. Jamróz, *Konstytucyjne prawo do obrony przed sądem w RP*, [w:] *Konstytucyjno-zakonodotelné noie regulirovanie obščestvennych otnošenij v Republice Polša i Republice Belarus' = Konstytucyjno – ustawowa regulacja stosunków społecznych w Rzeczypospolitej Polskiej i Republice Białoruś*, red. J. Matwiejuk, Wydawnictwo Temida 2, Białystok 2009, s. 264.

oraz inne organy prowadzące postępowanie przygotowawcze. W aspekcie pozaprosesowym adresatem zasady domniemania niewinności jest całe społeczeństwo, a w szczególności osoby fizyczne, organy administracji i władzy oraz organy kierujące przedsiębiorstwami, instytucjami i organizacjami, prasa, radio, telewizja.

Dlatego też nikt nie może nazwać oskarżonego sprawcą, czy też przestępcą przed wydaniem prawomocnego wyroku skazującego. Oskarżony jest wolny od przedwczesnej stygmatyzacji, ma prawo do dobrego imienia, czci oraz godności, gdyż jako obywatel bez względu na posiadany przezeń w postępowaniu karnym status prawny w pełni korzysta z ochrony dóbr osobistych. Gwarantem tego jest m.in. art. 47 Konstytucji RP.

Jednak jak trafnie zauważa A. Tęcza – Paciorek, w sytuacji, gdy oskarżony poprzez swoje działanie zmierza do fałszowania materiału dowodowego, nie może tego usprawiedliwiać prawem do obrony, „również zasada domniemania niewinności nie może chronić w przedstawionej powyżej sytuacji oskarżonego, gdyż domniemanie niewinności ma za zadanie uchronić oskarżonego przed przypisywaniem mu popełnienia zarzucanego przestępstwa przed wydaniem prawomocnego wyroku, ale nie upoważnia jednocześnie do czynienia w procesie karnym wszystkiego, w szczególności podjęcia obrony niezgodnej z prawem tj. przez popełnienie czynu z art. 234 k.k. Ustawodawca musi zapewnić ochronę przed takimi bezprawnymi zabiegami ze strony oskarżonego innym uczestnikom procesu, ponieważ nawet prawo do obrony powinno mieć swoje granice, które powinny być zakreślone prawnie”⁴⁹¹.

Co więcej, prawo do obrony może być realizowane również w postępowaniach dyscyplinarnych, zwłaszcza jeżeli chodzi o takie zawody jak np. adwokat⁴⁹², notariusz⁴⁹³, pracownik naukowy⁴⁹⁴ regulacje zawarte zostały w odpowiednim ustawodawstwie. Trybunał Konstytucyjny w swym wyroku z 19 marca 2007 r. wskazał na podobieństwo procedur dyscyplinarnej i karnej, formułując pogląd, że „wszystkie gwarancje ustanowione w rozdziale II Konstytucji RP znajdują zastosowanie także

⁴⁹¹ A. Tęcza-Paciorek, *Zasada domniemania niewinności w Polskim procesie karnym*, Lex a Wolters Kluwer business, Warszawa 2012, s. 198.

⁴⁹² Zob. Ł. Chojniak, *Prawo do obrony w dochodzeniu dyscyplinarnym adwokatów – wybrane zagadnienia z uwzględnieniem ostatniej nowelizacji prawa o adwokaturze*, „Palestra” 2015, nr 3, s. 95-106.

⁴⁹³ Zob. B. Smuk, *Wybrane aspekty odpowiedzialności dyscyplinarnej notariusza w świetle ustawy z dnia 14 lutego 1991 r. – Prawo o notariacie*, „Studia Prawnicze. Rozprawy i Materiały” 2020, nr 2, s. 233.

⁴⁹⁴ Zob. B. Baran, *Z problematyki prawa do obrony w sprawach dyscyplinarnych nauczycieli akademickich*, „Roczniki Administracji i Prawa” 2021, z. 4, s. 117-130.

wówczas, gdy mamy do czynienia z postępowaniem dyscyplinarnym”⁴⁹⁵. Odnoszą się tym samym do wszelkich postępowań służących poddaniu obywatela karze lub określonej sankcji⁴⁹⁶.

Za wątpliwą uznaje się, przynajmniej bezpośrednio, stosowanie prawa do obrony także w postępowaniach nierepresyjnych, tj. administracyjnym i cywilnym⁴⁹⁷. Wskazuje się bowiem, że Konstytucja nie przewiduje wprost możliwości korzystania z tego prawa w przypadku tych postępowań⁴⁹⁸. Formułowany jest natomiast postulat *de lege ferenda* w sprawie możliwości rozciągnięcia prawa do obrony także na postępowania o charakterze nierepresyjnym albo nadania osobie przesłuchiwanej w toku postępowania represyjnego uprawnienia do odwołania wcześniej złożonych zeznań w ramach postępowań o charakterze nierepresyjnym z równoczesnym zagwarantowaniem wyłączenia możliwości korzystania z tychże materiałów jako podstaw do ustalania karalności⁴⁹⁹.

Nie ulega zatem wątpliwości, że konstytucyjne prawo do obrony jest jednym z najważniejszych praw jednostki⁵⁰⁰. Ukształtowane w procesie kształtowania praw człowieka, znalazło swój głęboki wyraz w wielu płaszczyznach, zarówno aksjologicznych, jak i normatywnych, zarówno w porządkach prawnych krajowych, jak i międzynarodowych⁵⁰¹. Jest niewątpliwie zaliczane do podstawowych elementów tworzących podwaliny demokratycznego państwa prawa. Wywarło wpływ na różne gałęzie prawa. Stało się również oczywiste, że dla jego prawidłowego funkcjonowania musiał zostać wytworzony mechanizm, procedury, skutecznie gwarantujące jego przestrzeganie. Nie oznacza to jednak, że zawsze skutecznie opiera się zjawiskom związanym z procesami wewnątrzpaństwowymi, globalizacyjnymi, prowadząc do dyskusji czy zawsze należy się ono bezwzględnie, bez żadnych ograniczeń. Niejednokrotnie

⁴⁹⁵ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 19 marca 2007 r., K 47/05, OTK-A 2007/3, poz. 27.

⁴⁹⁶ Zob. B. Baran, *Postępowania dyscyplinarne w sprawach funkcjonariuszy formacji policyjnych. Modele i zasady*, Wolters Kluwer, Warszawa 2021, s. 181.

⁴⁹⁷ Zob. M. Bielski, *Wyłączenie przestępności składania fałszywych zeznań w związku z przysługującym sprawcy czynu zabronionego prawem do obrony*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2011, z. 3, s. 81.

⁴⁹⁸ Zob. J. Duda, *Granice prawa do obrony w procesie karnym*, [w:] *Kluczowe problemy procesu karnego*, red. P. Hofmański, Wolters Kluwer, Warszawa 2011, s. 301.

⁴⁹⁹ Zob. P. Nowak, *Definicja podejrzanego...*, s. 70.

⁵⁰⁰ Zob. E. Żywucka-Kozłowska, *Prawo do obrony jako instrument ochrony jednostki*, [w:] *Karnomaterialne i procesowe instrumenty ochrony jednostki przed nadużyciami władzy państwowej*, red. J. Karaźniewicz, T. Kuczur, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2015, s. 160.

⁵⁰¹ Zob. M. Kornak, *Prawo zatrzymanego do obrony...*, s. 488-501.

powstają pytania o granice, o wyznaczenie równowagi w zderzeniu prawa człowieka do obrony, interesem jednostki, z interesem publicznym⁵⁰².

Warto podkreślić, że szczególną rolę w ochronie konstytucyjnego prawa do obrony odgrywa Rzecznik Praw Obywatelskich⁵⁰³.

3.2. Ustawodawstwo

Zasada prawa do obrony została ujęta w sposób bezpośredni w art. 6 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego⁵⁰⁴, na mocy którego oskarżonemu przysługuje prawo do obrony, w tym prawo do korzystania z pomocy obrońcy, o czym należy go pouczyć⁵⁰⁵. Przepis ten wyraża istotę zasady, uznać należy jednak, iż nie wyraża on w pełni jej zakresu. Wyrażona wprost w art. 6 k.p.k. zasada, rozwinięta jest w kilkunastu przepisach procedury karnej⁵⁰⁶. Urzeczywistnienie prawa do obrony w znaczeniu materialnym odbywa się poprzez odpieranie stawianych oskarżonemu zarzutów⁵⁰⁷. Polegać ono powinno przede wszystkim na podnoszeniu merytorycznych argumentów przeciwko tezom oskarżenia. Oczywistym jest przy tym, że rzeczowa polemika z zasadnością stawianych oskarżonemu zarzutów realizować się może przede wszystkim na podstawie analizy dowodów, które świadczyć mają przeciwko oskarżonemu, i przedstawiania dowodów przeciwnych⁵⁰⁸.

Zgodnie z art. 6 k.p.k. prawo do obrony daje oskarżonemu możliwość faktycznej obrony jego interesów w toku postępowania, dlatego też na to prawo składa się szereg konkretnych przysługujących mu uprawnień. Po pierwsze, podejrzany musi zostać poinformowany, że staje się osobą pociągniętą do odpowiedzialności karnej oraz jaka

⁵⁰² Por. Sz. Michór, *Realizacja prawa do obrony w postępowaniu wykroczeniowym a art. 78 ust. 4 ustawy Prawo o ruchu drogowym*, „Palestra” 2009, nr 1-2, s. 103.

⁵⁰³ Zob. M. Kolendowska-Matejczuk, *Konstytucyjne prawo do obrony w działalności Rzecznika Praw Obywatelskich*, Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa 2013, s. 34.

⁵⁰⁴ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego, Dz.U. 2022 poz. 1375, 1855, 2582, 2600.

⁵⁰⁵ Zob. S. Maciejewska, *Nowe gwarancje prawa do obrony przyznane podejrzanemu w kodeksie postępowania karnego z 1997 roku*, [w:] *Nowa kodyfikacja prawa karnego*, red. L. Bogunia, t. 5, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2000, s. 113-129.

⁵⁰⁶ Zob. K. Kopciuch, *Prawo do obrony...*, s. 385.

⁵⁰⁷ Zob. T. Gardocka, *Materialne granice prawa do obrony w procesie karnym*, [w:] *Prawo do obrony w postępowaniu penalnym. Wybrane aspekty*, red. I. Lipowicz, Biuro RPO, Warszawa 2014, s. 33 – 36.

⁵⁰⁸ Zob. J. Wałęcki, *Wybrane problemy jawności akt postępowania przygotowawczego*, [w:] *Adwokatura gwarantem prawa do obrony*, red. J. Giezek, t. 2, Wydawnictwo Wolters Kluwer, Warszawa 2009, s. 31.

jest treść zarzutów, które mu w związku z tym się stawia⁵⁰⁹. Ma on prawo do składania wyjaśnień, do odmowy ich składania, a – obecny przy czynnościach dowodowych – ma prawo do składania wyjaśnień co do każdego z przeprowadzonego dowodu⁵¹⁰.

Zarówno oskarżony jak i podejrzany mogą korzystać z pomocy obrońcy (art. 71 § 3 k.p.k.). Może ona przybierać charakter fakultatywny lub obligatoryjny⁵¹¹. Z obroną obligatoryjną będziemy mieli do czynienia, gdy oskarżony jest nieletni, głuchy, niemy lub niewidomy lub zachodzi uzasadniona wątpliwość co do jego poczytalności (art. 79 § 1 pkt 1-3 k.p.k.)⁵¹²; jeżeli w toku postępowania biegli lekarze psychiatrzy stwierdzą, że poczytalność oskarżonego zarówno w chwili popełnienia zarzucanego mu czynu, jak i w czasie postępowania nie budzi wątpliwości, udział obrońcy w dalszym postępowaniu nie jest obowiązkowy⁵¹³. Prezes sądu, a na rozprawie sąd, może wówczas cofnąć wyznaczenie obrońcy (art. 79 § 4 k.p.k.). W przypadku, gdy rozprawa toczy się przed sądem okręgowym jako sądem pierwszej instancji, a oskarżonemu zarzucono zbrodnię lub jest pozbawiony wolności (art. 80 k.p.k.), wówczas zachodzi kolejny przypadek ustanowienia obrońcy obligatoryjnego dla oskarżonego.

Naruszenie prawa do obrony w sensie formalnym stanowi bezwzględną przyczynę odwoławczą uchylenia orzeczenia w razie braku obrony, w wypadkach określonych w art. 79 § 1 i 2 oraz w art. 80, bądź gdy obrońca nie brał udziału w czynnościach, w których jego udział był obowiązkowy (art. 439 § 1 pkt. 10)⁵¹⁴.

Obrona formalna jest ponadto obowiązkowa w postępowaniu wznowionym na korzyść oskarżonego, a prowadzonym po jego śmierci lub gdy w postępowaniu takim zachodzi przyczyna do zawieszenia procesu (art. 548 k.p.k.).

⁵⁰⁹ Por. A. Baj, *Czy osoba podejrzana jest stroną postępowania przygotowawczego?*, „Prokuratura i Prawo” 2016, nr 10, s. 94.

⁵¹⁰ Zob. A. Sakowicz, *Komentarz do art. 6 kpk*, [w:] *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, red. K.T. Boratyńska, A. Górski, A. Sakowicz, A. Ważny, Warszawa 2014.

⁵¹¹ Zob. K. Burdziak, *Art. 79 § 1 pkt 1 k.p.k., czyli kilka uwag na temat obrony obligatoryjnej w postępowaniu karnym*, [w:] *Współczesne problemy procesu karnego*, red. M. Wielec, G. Ociecek, B. Oręziak, J. Repeć, K. Łuniewska, t. 1, Wydawnictwo Episteme, Lublin 2021, s. 181-192.

⁵¹² Szerzej: K.J. Pawelec, *Obrona obligatoryjna w nowym Kodeksie postępowania karnego. Zagadnienia wybrane*, „Radca Prawny” 2013, nr 144, s. 2-5.

⁵¹³ Zob. O. Sharvan, *Prawo do obrony, czy obowiązek. Rozważania prawoporównawcze*, [w:] *Prawo do obrony. Teoria a rzeczywistość*, red. A. Światłowski, AT Wydawnictwo, Kraków 2012, s. 293.

⁵¹⁴ Por. C. Kulesza, *Od obrony formalnej do obrony realnej? Nowa rola obrońcy w projekcie reformy procedury karnej*, [w:] *Problemy wymiaru sprawiedliwości karnej. Księga Jubileuszowa Profesora Jana Skupińskiego*, red. A. Błachnio-Parzych, J. Jakubowska-Hara, J. Kosonoga, H. Kuczyńska, Wolters Kluwer, Warszawa 2013, s. 462.

W przypadku obrony fakultatywnej zgodnie z przepisami k.p.k., oskarżony sam podejmuje suwerenną decyzję w przedmiocie korzystania z pomocy obrońcy. Stosownie do treści art. 83 § 1 k.p.k. oskarżonemu przysługuje prawo do ustanowienia obrońcy z wyboru. Do czasu ustanowienia obrońcy przez oskarżonego pozbawionego wolności obrońcą może ustanowić inna osoba, o czym niezwłocznie należy zawiadomić oskarżonego. Taki obrońca może być wyjątkowo ustanowiony przez prezesa sądu z urzędu, gdy oskarżony wykaże w sposób należyty, że nie jest w stanie ponieść kosztów obrony bez uszczerbku dla niezbędnego utrzymania siebie i rodziny (art. 81 w zw. z art. 78 k.p.k.); oraz w razie obrony obowiązkowej oskarżony nie ma obrońcy z urzędu (art. 81 w zw. z art. 79 § 1 i 2 oraz art. 80 k.p.k.). Prawo wyboru obrońcy jest wówczas po stronie oskarżonego i nie jest niczym ograniczone, gdyż oskarżony samodzielnie – a więc niezależnie podejmuje decyzje o powołaniu bądź rezygnacji z powołaniem konkretnej osoby obrońcy, a żaden organ procesowy nie ma możliwości narzucania mu swojej woli. Jak słusznie wskazał Sąd Najwyższy „przepis art. 6 k.p.k. ogólnie gwarantuje oskarżonemu prawo do korzystania z pomocy obrońcy, lecz nie wprowadza zasady, iż na żądanie oskarżonego nie można przeprowadzać czynności procesowych bez udziału obrońcy”⁵¹⁵.

Warta zauważyć, iż tyle razy ile oskarżony będzie osobiście podejmował czynności, które zmierzają do wykazania okoliczności łagodzących, bądź zmierzających do całkowitego lub częściowego obalenia oskarżenia, tylekroć działania te nazywać się będą obroną materialną⁵¹⁶.

Obrona materialna może być realizowana poprzez korzystanie z uprawnień procesowych, w jakie k.p.k. wyposażył oskarżonego, m.in. w zakresie składania wniosków o dokonanie czynności również tych, które organ może lub ma obowiązek podejmować z urzędu (art. 9 § 2 k.p.k.), wszelkich oświadczeń (art. 116 k.p.k.), wniosków dowodowych (art. 167, 315 § 1, 338 § 1 k.p.k.), odpowiedzi na akt oskarżenia (art. 338 § 2 k.p.k.) oraz odpowiedzi na środek odwoławczy oskarżyciela (art. 428 § 2 k.p.k.), udziału w czynnościach procesowych (art. 270 § 2, 315 § 2, 316 §

⁵¹⁵ Postanowienie Sądu Najwyższego z 13.4.2006 rr., IV KK 33/06, OSNwSK 2006 nr 1, poz. 844; Por. P. Nowak, *Prawo do obrony w świetle orzecznictwa SN*, [w:] *Prawo do obrony. Teoria a rzeczywistość*, red. A. Świątłowski, AT Wydawnictwo, Kraków 2012, s. 273-278.

⁵¹⁶ Zob. P. Wiliński, *Obrona materialna i formalna w procesie karnym*, [w:] *Problemy prawa i procesu karnego. Księga poświęcona pamięci Profesora Alfreda Kaftala*, red. G. Rejman, B.T. Bieńkowska, Z. Jędrzejewski, P. Mierzejewski, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2008, s. 342.

1, 317 § 1, 318, 339 § 5, 341 § 1, 343 § 2, 374 § 1, 451 § 1 i 2, 464 § 1, 2, 3 k.p.k.), składania wyjaśnień (art. 175 § 1 i 2, 176, 453 § 2 k.p.k.), wglądu w akta sprawy (art. 156, 321 § 1 k.p.k.), zadawania pytań osobom przesłuchiwanym przez sąd (art. 171 § 2, 370 § 1 k.p.k.), zadawania pytań osobom przesłuchiwanym przez sąd (art. 171 § 2, 370 § 1 k.p.k.), wypowiedzania się w każdej kwestii (art. 175 § 2, 367 § 2, 453 § 3 k.p.k.), w tym i w głosach końcowych (art. 406 k.p.k.) oraz zaskarżania orzeczeń (art. 425 § 1, 444 k.p.k.).

Odnośnie do liczby obrońców biorących udział w postępowaniu wskazać należy że oskarżony może mieć najwyżej trzech obrońców (art. 77 k.p.k.). Jeden obrońca może natomiast bronić kilku oskarżonych, jeżeli ich interesy nie pozostają w sprzeczności (art. 85 § 1 k.p.k.).

Kodeks postępowania karnego z 1969 r. nie precyzował, kto i w jakim trybie stwierdzać miał ową sprzeczność interesów⁵¹⁷. Obecny k.p.k., stanowi, iż stwierdzając sprzeczność interesów sąd wydaje postanowienie, zakreślając oskarżonym termin do ustanowienia nowych obrońców. W wypadku obrony z urzędu sąd wyznacza innego obrońcę. Na postanowienie przysługuje zażalenie⁵¹⁸. W postępowaniu przygotowawczym uprawnienia sądu określone w § 2 przysługują prezesowi sądu właściwego do rozpoznania sprawy (art. 85 § 3 k.p.k.).

Ustawodawca dokonał trafnego wyboru, upoważniając sąd, a nie organy samorządu adwokackiego do rozstrzygania, czy pomiędzy klientami tego samego obrońcy nie zachodzi sprzeczność interesów. Sąd bowiem, kierując się zasadą prawdy materialnej, odpowiada za zgodny z ową zasadą wynik sprawy. Prawidłowe wyrokowanie mogłoby zostać niezmiernie utrudnione, gdyby obrońca bronił oskarżonych o przeciwstawnych interesach – podnoszenie okoliczności korzystnych dla jednego oskarżonego wiązałoby się bowiem najczęściej z obciążeniem drugiego oskarżonego (i na odwrót).

Ustalenie strategii obrony przez oskarżonych i ich obrońców jest zasadniczo wewnętrzną sprawą tych uczestników procesu. Mogą oni np. zdecydować o budowaniu wspólnego frontu obrony przed całością zarzutów lub wybrać wariant indywidualny, w którym każdy z oskarżonych będzie bronił swoich racji. Jednakże ogólna samodzielność przy podejmowaniu decyzji o przyjęciu danej strategii obrończej

⁵¹⁷ Zob. Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. Kodeks postępowania karnego (Dz.U. 1969 nr 13 poz. 96).

⁵¹⁸ Dz.U. 1997 nr 89 poz. 555.

nie powinna być torpedowana przez fakt, iż z uwagi na konflikt interesów pomiędzy oskarżonymi obrońca nie angażowałby się w pełne reprezentowanie interesów swojego jednego klienta, gdyż nie chciałby tym samym pogarszać sytuacji procesowej drugiego oskarżonego.

P. Kruszyński, zwraca uwagę, iż nie jest prawdą, że obrońcy nie przysługuje w procesie więcej praw niż samemu oskarżonemu. Jak zauważa, obrońca może, wbrew woli oskarżonego kwestionować jego przyznanie się do winy, zgłosić dowód przeciwko któremu oskarżony oponuje itp.; ma on w procesie stanowisko samoistne i nie jest związany bezwzględnie wolą oskarżonego⁵¹⁹. Wyłączną granicę działania obrońcy w procesie wyznacza art. 86 § 1 k.p.k. – wolno mu przedsięwziąć czynności jedynie na korzyść oskarżonego, zaś czynności dlań niekorzystne nie mają żadnej mocy prawnej.

Jeżeli w sprawie działa w imieniu oskarżonego obrońca, nie oznacza to, iżby oskarżony był w jakikolwiek sposób skrupowany podejmowanymi przezeń czynnościami lub nie mógł przedsięwziąć *suo nomine* kroków obrończych, albowiem zgodnie z treścią art. 86 § 2. k.p.k. udział obrońcy w postępowaniu nie wyłącza osobistego działania weń oskarżonego. Na tę okoliczność Sąd Najwyższy wyjaśnił, iż z przepisu 86 § 2 k.p.k. wynika, że udział obrońcy w postępowaniu nie wyłącza osobistego udziału w nim oskarżonego, przez co należy rozumieć poza stawiennictwem samodzielne podejmowanie przez oskarżonego czynności, do których jest uprawniony⁵²⁰. Zatem naruszeniem art. 86 § 2 k.p.k. będzie jakakolwiek próba ograniczenia oskarżonego w jego wypowiedziach lub jego obecności podczas czynności, dlatego że obrońca jest obecny (np. w postępowaniu incydentalnym dotyczącym tymczasowego aresztowania) lub ograniczenie jego wypowiedzi z powodu zabrania głosu na ten temat już przez obrońcę. Zdarza się bowiem, że przewodniczący rozprawy po wysłuchaniu przemówienia obrońcy zezwala oskarżonemu tylko na przedstawienie krótkiego wniosku o rodzaj rozstrzygnięcia, np. „proszę o uniewinnienie”, „proszę o łagodny wymiar kary”. Jednakże działanie takie uznaje się to za elementarne naruszenie kultury procesu⁵²¹.

⁵¹⁹ P. Kruszyński, *Obrońcy i pełnomocnicy*, [w:] *Wykład prawa karnego procesowego*, red. P. Kruszyński, Wydawnictwo Temida 2, Białystok 2012, s. 199.

⁵²⁰ Zob. Wyrok SN z 18 września 1973 r., V KRN 355/73, OSNÓW 1974, z. 1, poz. 17.

⁵²¹ Zob. A. Murzynowski, *Istota i zasady procesu karnego*, PWN, Warszawa 1994, s. 139.

Na tle art. 86 § 2 k.p.k. wypowiedział się również Sąd Najwyższy w związku z posiadaną przez oskarżonego legitymacją do wnoszenia samodzielnego środka odwoławczego od orzeczenia wydanego w sądzie pierwszej instancji. SN skonstatował, iż z treści przepisu art. 86 § 2 k.p.k. wynika w sposób nie budzący żadnej wątpliwości, że udział obrońcy w postępowaniu nie wyłącza osobistego udziału oskarżonego jako strony procesowej. Oskarżony może więc podejmować samodzielnie czynności procesowe, do których zgodnie z przepisami procesowymi jest uprawniony, czyli może także wnieść samodzielną apelację od wyroku sądu rejonowego i apelacja ta podlega rozpoznaniu przez sąd okręgowy w postępowaniu apelacyjnym⁵²². SN uznaje za nieodzowne uchylenie wyroków apelacyjnych z tego powodu, że sąd okręgowy ograniczył się do rozpoznania apelacji wniesionych przez obrońców, apelacje zaś wniesione osobiście przez oskarżonych potraktował *per non est*⁵²³. W świetle art. 425 § 1 w zw. z 86 § 2 k.p.k. uprawnienie do wniesienia apelacji przysługuje oskarżonemu osobiście także wtedy, gdy apelację wnosi jego obrońca. Jednak samodzielnej apelacji od wyroku sądu okręgowego, jako sądu pierwszej instancji, nie może wnieść oskarżony, bowiem ta objęta jest tzw. przymusem adwokackim⁵²⁴.

Dlatego uznać należy, iż tam gdzie ustawa nie zabrania oskarżonemu samodzielnego działania, tylekroć oskarżony ma prawo przedsięwziąć wszelkie czynności w celu obrony swoich interesów.

Oskarżony może swoje prawo do obrony realizować przez składanie wyjaśnień, nieumotywowane odmówienie odpowiedzi na poszczególne pytania lub odmówienie składania wyjaśnień, o czym – w myśl art. 175 § 1 zd. 2 k.p.k. – powinien zostać pouczone⁵²⁵. Prawo do odmowy odpowiedzi na poszczególne pytania lub odmowy składania wyjaśnień bez podania powodów stanowi konsekwencję obowiązywania zasady domniemania niewinności (art. 5 k.p.k.) i wynikającej z niej reguły *nemo se ipsum accusare tenetur*, tj. zakaz zmuszania kogokolwiek do aktywności w zakresie dostarczania dowodów przeciwko samemu sobie (art. 74 § 1 k.p.k.), jak również

⁵²² Zob. Wyrok SN z 1 września 1982 r., V KRN 229/82, OSNPG 1982, z. 12, poz. 163.

⁵²³ Zob. W. Depa, *Prawa oskarżonego...*, s. 41.

⁵²⁴ Zob. K. Woźniowski, *Z problematyki przymusu adwokackiego*, „Przegląd Sądowy” 1994, nr 11, s. 64-73; M.E. Laroslavskaja, *Bezwzględny przymus adwokacko-radcowsko-rzecznikowski a prawo do sądu*, [w:] *Konstytucyjne aspekty procesu cywilnego*, red. A. Orzeł-Jakubowska, T. Zembruski, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2022, s. 99 – 101.

⁵²⁵ Zob. *Glosa do wyroku SA w Białymstoku z 24.6.2003 r., II AKA 146/03*, „Palestra” 2005, nr 7-8, s. 308-313.

aktywnego współdziałania z organami procesowymi przy gromadzeniu materiału dowodowego przeciwko niemu⁵²⁶.

Oskarżony ma prawo stosować bierną obronę. Skorzystanie z tego prawa nie może być poczytane za okoliczność obciążającą, tzn. nie może być uznana ani za okoliczność skutkującą negatywną oceną postawy oskarżonego, ani za okoliczność obciążającą w zakresie dowodowym lub przy wymiarze kary. Nie można – co oczywiste – przyjąć winy osoby oskarżonej tylko na tej podstawie, że osoba ta realizuje swoje prawo do milczenia. Milczenie oskarżonego powinno pozostać bez wpływu na intelektualny proces myślowy, jakim jest ocena dowodów przez sąd⁵²⁷. Nie może ono także mieć wpływu na ukształtowanie sędziowskiej oceny co do wiarygodności dowodów lub poszlak już istniejących w sprawie⁵²⁸. Odmiennie wygląda sytuacja, gdy nastąpi przyznanie się do popełnienia zarzucanego czynu czy też winy. Ten fakt może stanowić okoliczność łagodzącą wymiar kary⁵²⁹.

Przepisy Kodeksu postępowania karnego wskazują także na prawo do uzyskania informacji o przyczynach zatrzymania oraz przysługujących mu prawach, a także prawo do wysłuchania (art. 244 § 2 k.p.k.)⁵³⁰, prawo do kontaktu z adwokatem (art. 245 § 1 k.p.k.)⁵³¹, prawo do zawiadomienia osoby najbliższej o zatrzymaniu (art. 245 § 2 k.p.k.), prawo do zażalenia do sądu (art. 246 § 1 k.p.k.)⁵³².

W nawiązaniu do art. 245 § 1 k.p.k. warto wskazać, iż wolą ustawodawcy konstruującego wskazane rozwiązanie kodeksowe było zapewne podkreślenie niezwykle trudnej sytuacji w jakiej znalazł się zatrzymany, która winna mu gwarantować możliwość uzyskania bezpośredniej porady prawnej udzielonej mu przez adwokata, czemu niewątpliwie służyć ma realna możliwość kontakt i rozmowa⁵³³.

Prawo do obrony powinno mieć charakter realny, czyli oskarżony powinien mieć czas na przygotowanie się do obrony, w tym na uzgodnienie linii obrony z obrońcą oraz możliwość bronięcia się osobiście przed sądem I i II instancji. Prawo do

⁵²⁶ K. Kopciuch, *Prawo do obrony...*, s. 386.

⁵²⁷ Por. A. Sakowicz, *Prawo do milczenia w polskim procesie karnym*, Temid 2, Białystok 2019.

⁵²⁸ Zob. J. Chankowska, *O prawie oskarżonego do milczenia słów kilka*, „Palestra” 2005, nr 5, s. 125-135.

⁵²⁹ A. Sakowicz, *Komentarz do art. 6...*, op.cit.

⁵³⁰ Por. A. Trela, *Prawo do wysłuchania*, „Edukacja Prawnicza” 2010, nr 5, s. 34-37.

⁵³¹ Por. E. Kruk, *Ochrona prawa oskarżonego pozbawionego wolności do kontaktu z obrońcą w postępowaniu karnym*, „Teki Komisji Prawniczej PAN Oddział w Lublinie” 2018, nr 2, s. 183-203.

⁵³² Por. P. Czarnecki, *Zakres przedmiotowy i podmiotowy zażalenia w polskim procesie karnym*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2018, nr 1, s. 33-45.

⁵³³ Zob. P. Bachmat, *Kontakt zatrzymanego z pełnomocnikiem (art. 245 § 1 Kodeksu postępowania karnego)*, „Zeszyty Prawnicze Biura Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu” 2017, nr 4, s. 99-114.

obrony materialnej przejawia się ponadto w składaniu wniosków dowodowych (art. 167 k.p.k., 315 k.p.k., 321 § 5 k.p.k., art. 338 § 1 k.p.k.) oraz zadawaniu pytań świadkom i biegłym (art. 171 § 2 k.p.k. i art. 370 k.p.k.). Poza tym na rodzaj obrony składa się także: składanie wyjaśnień (art. 175 § 1 k.p.k. i art. 176 k.p.k.), wypowiedanie się co do każdego dowodu (art. 175 § 2 k.p.k.) oraz branie udziału w głosach końcowych (art. 460 k.p.k.), a także zaskarżanie orzeczeń (art. 425 k.p.k.). Realność skorzystania z prawa do obrony skorelowana jest – w przypadku osoby niewładnej w sposób dostateczny językiem polskim – z prawem do uzyskania dostępu tłumacza. Pozbawienie oskarżonego pomocy tłumacza będzie stanowić nie tylko naruszenie normy gwarancyjnej sformułowanej w art. 204 § 1 pkt. 2 k.p.k., ale także ograniczenie prawa do obrony (art. 6 k.p.k.).

Naruszenie obowiązku zapewnienia oskarżonemu możliwości osobistego uczestniczenia w rozprawie głównej i obrony na niej swoich praw i interesów trzeba ocenić jako uchybienie o charakterze rażącym. Zważywszy, że strona oskarżana nie była w ogóle reprezentowana w fazie procesu sądowego bez możliwości wyrażenia swej woli w tym zakresie, uchybienie powyższe mogło wywrzeć istotny wpływ na treść wyroku⁵³⁴. Trzeba też pamiętać, że przepisy zezwalające na rozpoznanie sprawy pod nieobecność oskarżonego mają charakter wyjątkowy, a więc mogą znaleźć zastosowanie tylko wówczas gdy z okoliczności sprawy wynika, że nieobecność ani nie ogranicza prawa do obrony oskarżonego, ani w inny sposób nie wpłynie ujemnie na prawidłowość wyrokowania⁵³⁵. Choć zatem sąd ma prawo przeprowadzić postępowanie pod nieobecność oskarżonego, to prawo to może zostać zrealizowane jedynie pod warunkiem starannego rozważenia, czy okoliczności danej sprawy uzasadniają skorzystanie z wyjątku od przepisów gwarantujących oskarżonemu prawo do działania w procesie osobiście lub za pośrednictwem obrońcy⁵³⁶.

Interesujące problemy niesie problematyka stosowania przesłuchania dorosłego pokrzywdzonego w sprawach o przestępstwa przeciwko jego wolności seksualnej, których czynność dowodową reguluje art. 185 k.p.k. Przepis ten musi godzić dwie przeciwstawne racje – ochronę pokrzywdzonego i uniknięcie podwójnej wiktyimizacji oraz zapewnienie oskarżonemu gwarancji jego interesów, w szczególności

⁵³⁴ Por. Wyrok Sądu Najwyższego z 18 maja 2011 r., IV KK 119/11, Legalis.

⁵³⁵ Zob. G. Skowronek, *Ograniczenia w realizacji konstytucyjnego prawa do obrony...*, s. 628.

⁵³⁶ K. Kociuch, *Prawo do obrony...*, s. 387.

prawa obrońcy do udziału w przesłuchaniu. Ważny z tego punktu widzenia jest wyrok Sądu Najwyższego z dnia 29 czerwca 2022 r. w sprawie III KK 202/21, który został wydany po rozpoznaniu skargi kasacyjnej obrońcy praw oskarżonego. W sprawie tej Sąd Najwyższy, ważąc zarzuty kasacyjne, uznał, że oddalenie przez sąd apelacyjny wniosku o ponowne przesłuchanie pokrzywdzonego, w sytuacji, gdy jego przesłuchanie w toku postępowania przygotowawczego odbyło się nie tylko pod nieobecność oskarżonego, ale także pod nieobecność jego obrońcy, stanowi istotne naruszenie prawa oskarżonego do obrony. Ponieważ oskarżony nie ma możliwości zaskarżenia w tym trybie, zeznania należy zweryfikować pod kątem ich wiarygodności. Wyrok Sądu Najwyższego uznawany jest za trafny, zwłaszcza że został osiągnięty w zakresie rozszerzenia prawa do korzystania z pomocy obrońcy także w stosunku do osoby, co do której nie postawiono jeszcze zarzutów, a zarazem istnieją uzasadnione przesłanki, że w wyniku przesłuchania stanie się podejrzanym⁵³⁷.

Dla efektywności prawa do obrony znaczenie ma również uzasadnienie orzeczeń sądowych⁵³⁸. Istotne wyzwania dla prawa do obrony niesie też rozprawa „odmiejscowiona”⁵³⁹.

Analizując ustawodawstwo zawierające zagadnienie prawa do obrony warto podkreślić także jego regulacje zawarte w przepisach ustawy z 24 sierpnia 2001 r. Kodeks postępowania w sprawach o wykroczenia⁵⁴⁰, ustawy z 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich⁵⁴¹, ustawy z 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny wykonawczy⁵⁴², ustawy z 10 września 1999 r. Kodeks karny skarbowy⁵⁴³.

W Kodeksie postępowania w sprawach o wykroczenia jest to art. 4 wskazujący, iż „§ 1. Obwinionemu przysługuje prawo do obrony, w tym do korzystania z pomocy jednego obrońcy, o czym należy go pouczyć. § 2. Prawo, o którym mowa w § 1, przysługuje również osobie określonej w art. 54 *czynności wyjaśniające* § 6 z chwilą

⁵³⁷ Zob. M. Skwarcow, *Hearing a Witness Pursuant to Art. 185 of the CCP and an Assurance of Defendant's Rights of Defense. Comments on the Verdict of the Supreme Court of June 29, 2022, III KK 202/21*, « Ius Novum » 2022, nr 4, s. 73.

⁵³⁸ Zob. C. Kulesza, R. Starzyńska, *Obowiązek uzasadnienia orzeczeń sądowych a prawo do obrony*, „Prokuratura i Prawo” 2010, nr 5, s. 15.

⁵³⁹ Zob. A. Taracha, *Rozprawa „odmiejscowiona” a prawo do obrony*, [w:] *Ewolucja polskiego wymiaru sprawiedliwości w latach 2013-2018 w świetle standardów rzetelnego procesu*, red. C. Kulesza, A. Sakowicz, Wydawnictwo Temida 2, Białystok 2020, s. 347.

⁵⁴⁰ Dz.U. 2001 nr 106 poz. 1148.

⁵⁴¹ Dz.U. 1982 nr 35 poz. 228.

⁵⁴² Dz.U. 1997 nr 90 poz. 557.

⁵⁴³ Dz.U. nr 83 poz. 930 z późn. zm.

przystąpienia do przesłuchania po powiadomieniu jej o treści zarzutów albo z chwilą wezwania jej do złożenia pisemnych wyjaśnień. Osobę tę należy pouczyć o przysługującym jej prawie. Przepisy art. 21-24 stosuje się odpowiednio. § 3. Pouczenie, o którym mowa w § 2, następuje przed przesłuchaniem albo wraz z wezwaniem do złożenia pisemnych wyjaśnień. Jeżeli pouczenie następuje wraz z wezwaniem do złożenia pisemnych wyjaśnień, wzmiankę o pouczeniu zamieszcza się w notatce urzędowej, o której mowa w art. 54 *czynności wyjaśniające* § 7⁵⁴⁴”.

Warto zauważyć, iż do momentu wejścia w życie ustawy z dnia 15 maja 2015 r. o zmianie ustawy - Kodeks postępowania w sprawach o wykroczeniach, czyli do 1 sierpnia 2015 r. obwiniony miał prawo do obrony, w tym także prawo do obrońcy (jednego), o czym należało go pouczyć. Jednakże zwracano uwagę, że brzmienie tego przepisu niesło skutek w postaci tego, że osoba w stosunku do której toczyło się postępowanie wyjaśniające wskazane w art. 54 § 1, 3-4 i 6, nie posiadała prawa do korzystania z obrońcy na tym etapie postępowania. Zauważono, że, „Komentowany przepis stanowił, że to obwinionemu przysługiwało prawo do obrony, a obwinionym – w rozumieniu art. 20 § 1 k.p.w. – jest osoba, przeciwko, której wniesiono wniosek o ukaranie w sprawie o wykroczenia. Osoba taka nie występuje więc w toku tzw. czynności wyjaśniających, a co za tym idzie w razie przesłuchiwania osoby, co do której istnieje uzasadniona podstawa do sporządzenia przeciwko niej wniosku o ukaranie, osoba ta nie ma prawa do obrony, a zatem i do posiadania obrońcy”⁵⁴⁵.

Zagadnienie to wzbudziło szereg wątpliwości zarówno w doktrynie jak i orzecznictwie. Ostatecznie w dniu 3 czerwca 2014 r. Trybunał Konstytucyjny orzekł, że „art. 4 w zakresie w jakim pomija prawo osoby, wobec której istnieje uzasadniona podstawa do sporządzenia przeciwko niej wniosku o ukaranie, do korzystania z obrońcy na etapie czynności wyjaśniających, o których mowa w art. 54 § 1, jest niezgodny z art. 2 i art. 42 ust. 2 w zw. z art. 31 ust. 3 Konstytucji RP”⁵⁴⁶.

Orzeczenie to miało zasadniczy wpływ na kształt aktualnie obowiązującego art. 4 k.p.w. Wyrok TK uwzględnił międzynarodowe standardy ochrony praw człowieka, w

⁵⁴⁴ Dz.U. 2022.0.1124.

⁵⁴⁵ B. Adamaszek-Byba, *Prawo do obrony w sprawach o wykroczenia*, www.kancelaria-adamaszek.pl/prawo-karne/prawo-obrony-sprawach-o-wykroczenia, data dostępu: 22.02.2023.

⁵⁴⁶ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 3 czerwca 2014 r., K. 19/2011.

szczególności zapewniając realizację zasady rzetelnego procesu oraz prawa do obrony⁵⁴⁷.

Ważnym zagadnieniem jest realizacja prawa do obrony w stosunku do nieletnich⁵⁴⁸. Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich w art. 18a wskazywała: „Nieletniemu przysługują: 1) prawo do obrony, w tym prawo do korzystania z pomocy obrońcy”⁵⁴⁹. Z kolei art. 32c § 1. stanowił, że „Jeżeli interesy nieletniego i jego rodziców albo opiekuna pozostają w sprzeczności, a nieletni nie ma obrońcy, prezes sądu wyznacza mu obrońcę z urzędu”⁵⁵⁰.

W 2020 r. Rzecznik Praw Obywatelskich Adam Bodnar poprosił przewodniczącego senackiej Komisji Ustawodawczej Krzysztofa Kwiatkowskiego o zainicjowanie odpowiedniej nowelizacji ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, wskazując, iż nowe przepisy powinny „wskazywać, że prawo do obrony – w tym prawo do korzystania z pomocy obrońcy, a gdy nie ma obrońcy, prawo do korzystania z pomocy obrońcy wyznaczonego z urzędu – winno nieletniemu przysługiwać jeszcze przed wszczęciem postępowania oraz bez względu na podstawę jego wszczęcia i w każdym jego stadium”⁵⁵¹.

Uznając, konieczność odświeżenia przepisów i dostosowania do aktualnego systemu społecznego oraz standardów prawa międzynarodowego, w dniu 9 czerwca 2022 r. przyjęto ustawę o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich⁵⁵². W art. 36.1. wskazano, iż nieletniemu przysługuje „ 1) prawo do obrony, w tym, prawo do korzystania z pomocy obrońcy oraz prawo złożenia wniosku o wyznaczenie obrońcy z urzędu w przypadku, o którym mowa w art. 38 ust. 3.”⁵⁵³. Ponadto art. 37 stanowi, iż „Nieletni może działać osobiście lub przez obrońcę. 2 Obrońcą może być jedynie osoba uprawniona do obrony według przepisów ustawy z dnia 26 maja 1982 r. – Prawo o adwokaturze (Dz.U. z 2022 r. poz. 1184) lub ustawy z dnia 6 lipca 1982 r. o radcach prawnych (Dz.U. z 2022 r. poz. 1166). 3. Do czasu ustanowienia obrońcy przez

⁵⁴⁷ Zob. M. Kozłowska, M. Gutowska, *Podejrzany o popełnienie wykroczenia też ma prawo do obrońcy*, www.codozasady.pl/podejrzany-o-popolnienie-wykroczenia-tez-ma-prawo-do-obroncy, data dostępu: 23.02.2022.

⁵⁴⁸ Zob. M. Marszałek, *Obrońca w postępowaniu w sprawach nieletnich*, „Palestra” 2014, nr 5, s. 42-51.

⁵⁴⁹ Dz.U. 1982 Nr 35 poz. 228.

⁵⁵⁰ Tamże.

⁵⁵¹ *Zagwarantować prawo do obrony każdemu nieletniemu. Rzecznik prosi Senat o zmianę prawa*, www.bip.brpo.gov.pl/pl/content/rpo-zagwarantowac-realne-prawo-do-obrony-kazdemu-nieletniemu, data dostępu: 23.02.2023.

⁵⁵² Ustawa z dnia 9 czerwca 2022 r. o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich, Dz.U.2022 poz. 1700.

⁵⁵³ Tamże.

nieletniego pozbawionego wolności, obrońcę może ustanowić inna osoba, o czym niezwłocznie zawiadamia się nieletniego. 4. Nieletni może mieć jednocześnie nie więcej niż trzech obrońców. 5. Ustanowienie obrońcy uprawnia go do podejmowania czynności procesowych do prawomocnego zakończenia postępowania wykonawczego. 6. Obrońca nieletniego może przedsięwziąć czynności procesowe jedynie na korzyść nieletniego”⁵⁵⁴.

W przedmiotowej ustawie wprowadzono przepis dający podstawę do nowego środka wychowawczego w postaci umieszczenia nieletniego w okręgowym ośrodku wychowawczym⁵⁵⁵. Treść uzasadnienia wskazuje, że „wprowadzenie tego rodzaju środka, jako alternatywy wobec w praktyce jedyne go środka wychowawczego o charakterze izolacyjnym i najsurowszego, adresowanego do najcięższych przypadków środka poprawczego od dawna jest postulowane przez praktyków, dostrzegających lukę w katalogu środków najsurowszych”⁵⁵⁶.

Prawo do obrony przysługuje także podatnikowi w każdym stadium postępowania karno-skarbowego⁵⁵⁷. Dlatego przepisy dot. realizacji tego prawa należy wywodzić z ustawy z 10 września 1999 r. Kodeks karny skarbowy⁵⁵⁸. Art. 176 § k.k.s. wskazuje iż „Prezes lub referendarz sądowy sądu właściwego do rozpoznania sprawy wyznacza nieobecnemu oskarżonemu obrońcę z urzędu. Udział obrońcy jest obowiązkowy także w postępowaniu odwoławczym”⁵⁵⁹.

Zatem zgodnie z powyższym ustanowiony obrońca ma obowiązek uczestnictwa w czynnościach procesowych także na etapie postępowania przygotowawczego. Dlatego zgodzić należy się z M. Świerczem, który wskazuje, iż „ustawodawca – mając świadomość pewnej „niekompletności” prawa do obrony spowodowanej *notabene* wyjątkowym charakterem postępowania *in absentia* – obwarował to postępowanie ścisłymi proceduralnymi warunkami”⁵⁶⁰ których spełnienie „stwarza należyłą gwarancję zachowania tej części prawa do obrony, która jest możliwa do urzeczywistnienia w

⁵⁵⁴ Tamże.

⁵⁵⁵ Zob. P. Pawluczuk-Bućko, *Ustawa o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich – kilka uwag o kierunku zmian legislacyjnych*, „Studia Prawnoustrojowe” 2022, nr 58, s. 374.

⁵⁵⁶ Uzasadnienie do rządowego projektu ustawy z dnia 9 czerwca 2022 r. o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich, www.rcl.gov.pl, data dostępu: 23.02.2023.

⁵⁵⁷ Zob. M. Błońska, E. Gładysz, *Jak się bronić w postępowaniu karno-skarbowym*, www.rp.pl/podatki/art2044241-jak-sie-bronic-w-postepowaniu-karno-skarbowym, data dostępu: 23.02.2023.

⁵⁵⁸ Dz.U. z 1999 r. nr 83 poz. 930.

⁵⁵⁹ Tamże.

⁵⁶⁰ M. Świercz, *Realizacja założeń zawartych w art. 42 ust 2...*, s. 269.

wyjątkowej sytuacji nieobecności oskarżonego. Sytuacja ta zaś może w każdym czasie, zależnym tylko od samego oskarżonego, ulec zmianie. Wówczas pełne prawo do obrony, gwarantowane mu przez procedurę karną skarbową, zostaje w pełni urzeczywistnione⁵⁶¹.

Warto ponadto zauważyć, iż k.k.s. zawiera pewne odrębności dotyczące funkcjonowania obrońcy, bowiem w sprawach o wykroczenia skarbowe oskarżony może korzystać z pomocy wyłącznie jednego obrońcy przy czym obrońcą w sprawie o wykroczenie skarbowe może być również radca prawny⁵⁶². W sprawach o przestępstwa skarbowe, tak samo jak w sprawach o przestępstwa pospolite obrońcą może być jedynie adwokat⁵⁶³.

Przełomowym krokiem w postępowaniu przed sądem było wprowadzenie instytucji rozprawy on-line tzw. rozprawy zdalnej⁵⁶⁴. Podstawą przeprowadzania rozpraw zdalnych w czasie pandemii stała się ustawa z 2 marca 2020 r. o szczegółowych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych⁵⁶⁵. Postulat, prowadzenia rozpraw w trybie zdalnym, z wykorzystaniem urządzeń technicznych przeprowadzania ich na odległość, wydawał się racjonalny oraz dostosowany do wielu innych obostrzeń obowiązujących w środowisku gospodarczym i społecznym. Ideą było zatem zminimalizowanie ryzyka zakażeń, a równolegle przyspieszenie spraw⁵⁶⁶.

Także ustawa z 19 czerwca 2020 r. o dopłatach do oprocentowania kredytów bankowych udzielanych przedsiębiorcom dotkniętym skutkami COVID-19 oraz o uproszczonym postępowaniu o zatwierdzenie układu w związku z wystąpieniem

⁵⁶¹ Tamże, s. 269-270.

⁵⁶² Zob. P. Piotrowski, *Realizacja zasady prawa oskarżonego do obrony w postępowaniu karnym skarbowym*, [w:] *Z problematyki funkcji procesu karnego*, red. T. Grzegorzczak, J. Izydorczyk, R. Olszewski, Wolters Kluwer, Warszawa 2013, s. 463-470.

⁵⁶³ Zob. P. Rorbach, *Obrońca w postępowaniu karnym skarbowym*, www.infor.pl/prawo-karne/przestepstwa-skarbowe/304771,Obrońca-w-postepowaniu-karnym-skarbowym.html, data dostępu: 23.02.2023.

⁵⁶⁴ Zob. W. Marzecka, *Niestawiennictwo w sądzie na wezwanie a usprawiedliwienie w czasie pandemii*, [w:] *System ochrony praw człowieka w Polsce w czasie wyzwań pandemicznych*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, t. III, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2022, s. 836.

⁵⁶⁵ Ustawa z dnia 2 marca 2020 r. o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych, Dz.U. 2020, poz. 374.

⁵⁶⁶ W. Marzecka, *Niestawiennictwo w sądzie...*, j.w., s. 836.

COVID-19⁵⁶⁷ (art. 39 ust. 5) wprowadziła istotne zmiany w przepisach art. 250 k.p.k., w którym po § 3a, dodano § 3b – 3h, umożliwiając odbywanie posiedzeń w przedmiocie zastosowania tymczasowego aresztowania poza siedzibą sądu w trybie zdalnym, tj. z wykorzystaniem urządzeń technicznych umożliwiających przeprowadzenie czynności na odległość, z jednoczesnym bezpośrednim przekazem obrazu i dźwięku. Zmiana ta, już na etapie prac legislacyjnych związanych z jej wprowadzeniem, stanowiła przedmiot dyskusji. Przede wszystkim formułowano opinie, że projektowane rozwiązanie budzi zastrzeżenia, jako godzące w przysługujące oskarżonemu prawo do obrony⁵⁶⁸.

Jak zauważa J. Żylińska, wprowadzone przez ustawodawcę unormowania w sposób istotny wpłynęły na sposób uczestnictwa oskarżonych (podejrzanych) w posiedzeniach aresztowych, oddziałując na przysługujące im gwarancje procesowe. Co więcej, znalazły zastosowanie nie tylko w związku z zapobieganiem i zwalczaniem epidemii koronawirusa, ale także po jego ustąpieniu⁵⁶⁹.

Zagadnienie to podejmuję również J. Skorupka, wskazując, że przepisy nie określają – oprócz zapewnienia udziału przy użyciu urządzeń technicznych, umożliwiających przeprowadzenie tego posiedzenia na odległość z jednoczesnym bezpośrednim przekazem obrazu sądu, jak choćby związanych z epidemią COVID-19, a zwłaszcza zarażenia podejrzanego wymienionym wirusem. W konsekwencji wprowadzone rozwiązania nie są ograniczone temporalnie do epidemii COVID-19⁵⁷⁰.

Nowe przepisy uregulowały m.in. zasady udziału obrońcy w posiedzeniu zdalnym, stanowiąc że bierze on udział w posiedzeniu w miejscu przebywania oskarżonego, chyba, że stawi się w tym celu w sądzie lub sąd zobowiąże go do udziału w posiedzeniu w budynku sądu, z uwagi na konieczność uchylenia ryzyka nierozstrzygnięcia wniosku w przedmiocie zastosowania tymczasowego aresztowania przed upływem dopuszczalnego czasu zatrzymania oskarżonego (art. 279 § 3d k.p.k.). W przypadku, gdy obrońca bierze udział w posiedzeniu, przebywając w innym miejscu niż oskarżony, sąd na wniosek oskarżonego lub obrońcy może zarządzić przerwę na

⁵⁶⁷ Zob. Ustawa z 19 czerwca 2020 r. o dopłatach do oprocentowania kredytów bankowych udzielanych przedsiębiorcom dotkniętym skutkami COVID-19 oraz o uproszczonym postępowaniu o zatwierdzenie układu w związku z wystąpieniem COVID-19, t.j. Dz.U. 2021, poz. 1972 z późn. zm.

⁵⁶⁸ Zob. J. Żylińska, *Zdalne posiedzenie aresztowe...*, s. 759.

⁵⁶⁹ Tamże.

⁵⁷⁰ J. Skorupka (red.), *Kodeks postępowania karnego, Komentarz*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2020.

czas oznaczony, chyba że uwzględnienie wniosku może zakłócić prawidłowy przebieg posiedzenia lub stwarza ryzyko rozstrzygnięcia wniosku w przedmiocie zastosowania tymczasowego aresztowania przed upływem dopuszczalnego czasu zatrzymania oskarżonego (§ 3e).

Z analizowanej formy udziału oskarżonego w posiedzeniu poświęconemu stosowaniu aresztu, wyłączone zostają przypadki uzasadniające obronę obligatoryjną, wskazane w art. 79 § 1 pkt. 2, a więc wystąpienie całkowitego defektu słuchu, wzroku lub mowy oskarżonego. Chodzi o takie anomalie w funkcjonowaniu u oskarżonego zmysłów słuchu, wzroku bądź wzroku zdolności mowy, że korzystanie z nich jest zupełnie zniesione, przez co samodzielne prowadzenie obrony przez oskarżonego nie jest możliwe⁵⁷¹.

Sama idea informatyzacji, sytuacji intensywnego wpływu technologii informatycznych praktycznie na wszystkie obszary życia, która znajduje także odzwierciedlenie w funkcjonowaniu wymiaru sprawiedliwości i prawników sądowych, zwłaszcza w czasie epidemii, nie jest postrzegana jednoznacznie negatywnie. Epidemia wirusa SARS – CoV – 2 wymusiła niejako zmianę form kontaktów w praktyce karno-procesowej, ograniczając bezpośrednie czynności, na rzecz rozmowy telefonicznej, e-maila czy wirtualnych spotkań. Klasyczne akta wyparła elektroniczna dokumentacja. Także obieg korespondencji procesowej w znacznej części dokonuje się przez internetową sieć⁵⁷².

W momencie wydania przez sąd ostatecznego, a zarazem prawomocnego wyroku skazującego następuje wszczęcie postępowania wykonawczego, po to aby któraś z kar, wskazana w kodeksie karnym, na którą został skazany oskarżony, została prawidłowo wykonana⁵⁷³.

Wszelkie reguły obejmujące egzekwowanie kar zostały zawarte w Kodeksie Karnym Wykonawczym⁵⁷⁴. Zgodnie z art. 4 § 1 „Kary, środki karne, środki

⁵⁷¹ Zob. Postanowienie Sądu Najwyższego – Izba Karna z dnia 9 stycznia 2013 r., III KK 330/12, Legali nr 615886.

⁵⁷² Zob. M. Gutowski, P. Kardas, *Epidemia a digitalizacja działalności prawniczej – czyli o korzyściach i szkodach przyspieszonej cyfryzacji polskiego wymiaru sprawiedliwości*, „e-Palestra”, 4..06.2020.

⁵⁷³ Zob. *Etapy postępowania karnego. Postępowanie wykonawcze*, www.karne.pl/kary.html, data dostępu: 03.03.2023.

⁵⁷⁴ Por. R. Godyla, *Podstawowe środki oddziaływania penitencjarnego w kodeksie karnym wykonawczym z 1997 r.*, [w:] *Nowa kodyfikacja prawa karnego*, red. L. Bogunia, T. 3, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 1998, s. 187-196; J. Sliwowski, *Kodeks karny wykonawczy. Wykonanie kary pozbawienia wolności*, ZPP, Warszawa 1970.

kompensacyjne, przepadek, środki zabezpieczające i środki zapobiegawcze wykonuje się w sposób humanitarny, z poszanowaniem godności ludzkiej skazanego. Zakazuje się stosowania tortur lub niehumanitarnego albo poniżającego traktowania i karania skazanego”. Co więcej zgodnie z § 2. „Skazany zachowuje prawa i wolności obywatelskie. Ich ograniczenie może wynikać jedynie z ustawy oraz z wydanego na jej podstawie prawomocnego orzeczenia”⁵⁷⁵.

Postępowanie wykonawcze toczyć się może przed wieloma różnymi organami tj. sąd pierwszej instancji lub sąd równorzędny, sąd penitencjarny, referendarz sądowy, prezes sądu lub upoważniony sędzia, sędzia penitencjarny, dyrektor zakładu karnego, aresztu śledczego, jak również dyrektor okręgowy oraz Dyrektor Generalny Służby Więziennej albo osoba kierująca innym zakładem przewidzianym w przepisach prawa karnego wykonawczego i Komisja penitencjarna, sądowy kurator zawodowy oraz kierownik zespołu kuratorskiego służb sądowej, sądowy lub administracyjny organ egzekucyjny, naczelnik urzędu skarbowego, odpowiedni terenowy organ administracji rządowej lub samorządu terytorialnego, inny organ uprawniony przez ustawę do wykonywania orzeczeń (art. 2 pkt. 1 – 10 k.k.w.).

Można zatem postawić pytanie, któremu z tych organów pełnomocnictwo nie zawierające jakichkolwiek ograniczeń powinno być przedstawione. Warto brać tu pod uwagę pogląd, iż „generalne pełnomocnictwo dla całego postępowania wykonawczego powinno być złożone w sądzie, który orzekał w pierwszej instancji; sąd ten natomiast powinien zawiadomić wszystkie inne organy, do których kieruje orzeczenie do wykonania. Natomiast pełnomocnictwo ograniczone może być złożone organowi, który prowadzi dane postępowanie wykonawcze lub incydentalne”⁵⁷⁶.

Z. Hołda, twierdzi, iż „z uwagi na to, że organem wykonującym orzeczenia jest przede wszystkim sąd, który wydał orzeczenie w pierwszej instancji, to właśnie przed tym organem pełnomocnictwo powinno zostać złożone. Sąd pierwszej instancji ma w dalszej kolejności obowiązek powiadomienia o tym zdarzeniu wszystkich kolejnych organów, do których skierowane jest orzeczenie do wykonania”⁵⁷⁷.

⁵⁷⁵ Dz.U. 1997 nr 90 poz. 557.

⁵⁷⁶ K. Postulski, *Status skazanego w postępowaniu przed sądem*, „Prokuratura i Prawo” 2010, nr 1-2, s. 216.

⁵⁷⁷ Z. Hołda [w:] *Kodeks Karny Wykonawczy. Komentarz*, red. Z. Hołda, K. Postulski, Wydawnictwo Info-Trade, Gdańsk 1998, s. 44 – 45.

Z kolei K. Dąbkiewicz wskazuje, że „w sytuacji gdy obrońca został ustanowiony dopiero na etapie postępowania przed sądem penitencjarnym, nie ma żadnych przeszkód aby pełnomocnictwo zostało złożone przed tym sądem. Podobnie gdy pełnomocnictwo zostało udzielone przez skazanego obrońcy w celu dokonania określonej czynności (pełnomocnictwo ograniczone), może ono zostać złożone przed organem, który podejmuje decyzję w tej kwestii”⁵⁷⁸.

W postępowaniu wykonawczym skazany stanowi także podmiot praw i obowiązków, (art. 5 § 1 k.k.w.), jak również jest stroną w postępowaniu przed sądem (art. 6 § 1 k.k.w.).

Powyższe jednoznacznie wynika z art. 6 k.p.k. przewidującego prawo do obrony oskarżonego, który ma pełne zastosowanie w postępowaniu wykonawczym (art. 1 § 2 k.k.w.).

Jak zauważa S. Paweła, „w zakresie prawa do obrony - kodeks karny wykonawczy zrównał uprawnienia skazanego z usprawieniami oskarżonego (podejrzanego) (...) Pomoc obrońcy w postępowaniu wykonawczym nabiera szczególnego znaczenia na tle rozwiązań k.k.w., z jego licznymi możliwościami modyfikowania w postępowaniu wykonawczym treści kar i środków penalnych oraz sposobów ich wykonywania. Prawo do korzystania z pomocy obrońcy może poważnie ułatwić skazanemu, szczególnie pozbawionemu wolności, zarówno przeprowadzenie niezbędnych czynności przygotowawczych do obrony i składania określonych wniosków, jak i zastąpienie go na posiedzeniu sądu, co może się zdarzyć dość często, gdy się uwzględni konieczność doprowadzenia skazanego pozbawionego wolności na to posiedzenie”⁵⁷⁹.

I tak w art. 8 § 1 k.k.w. wskazano, iż „w postępowaniu wykonawczym skazany może korzystać z pomocy obrońcy ustanowionego w tym postępowaniu”. Natomiast w § 2 czytamy, iż: „W postępowaniu przed sądem skazany musi mieć obrońcę, jeżeli: 1) jest głuchy, niemy lub niewidomy, 2) zachodzi uzasadniona wątpliwość co do jego poczytalności, 3) nie ukończył 18 lat; 4 (uchylony), 5) sąd uzna to za niezbędne ze względu na okoliczności utrudniające obronę”.

Warto zatem zgodzić się ze spostrzeżeniem K. Postulskiego, iż: „użyty w art. 8 § 1 k.k.w. zwrot „obrońcy ustanowionego w tym postępowaniu” oznacza, że obrońca

⁵⁷⁸ K. Dąbkiewicz, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Wolters Kluwer, Warszawa 2018, s. 81.

⁵⁷⁹ S. Paweła, *Prawo karne wykonawcze*, Wolters Kluwer, Warszawa 2007, s. 94.

musi być ustanowiony w postępowaniu wykonawczym, a więc dopiero po uprawomocnieniu się orzeczenia, które podlega wykonaniu (art. 9 k.k.w.). Jeżeli skazany miał obrońcę w poprzednich stadiach procesu, powinien ustanowić go na nowo, nawet jeżeli pełnomocnictwo nie zawierało żadnych ograniczeń. Musi to zostać uwidocznione w treści stosownego dokumentu, z którego będzie wynikało, że jest on upoważniony do działania w całym postępowaniu wykonawczym lub w określonym zakresie (np. w przedmiocie odroczenia wykonania kary). Jeżeli pełnomocnictwo udzielone w postępowaniu wykonawczym nie zawiera ograniczeń, wówczas uprawnia obrońcę do działania w całym tym postępowaniu”⁵⁸⁰.

T. Grzegorzczak formułuje trafny pogląd w którym wskazuje, iż „nie jest konieczne udzielenie nowego pełnomocnictwa do obrony w razie wydania incydentalnych decyzji zapadłych w procesie karnym, a wykonywanych na zasadach określonych w Kodeksie karnym wykonawczym, co dotyczy np. tymczasowego aresztowania”⁵⁸¹.

Warto również podkreślić, iż przepisy Kodeksu karnego wykonawczego nie zawierają regulacji dotyczących wyznaczenia obrony z urzędu, w konsekwencji znajdują w tym przypadku odpowiednie zastosowanie przepisy k.p.k., zwłaszcza art. 81 k.p.k.

Wyznaczenie obrońcy z urzędu może mieć istotne znaczenie w dwóch przypadkach. Po pierwsze w sytuacji obrony obligatoryjnej (art. 8 § 2 k.k.w.) oraz w przypadku złożenia przez skazanego odpowiedniego wniosku w tym zakresie i wykazania, że jego sytuacja osobista i rodzinna nie pozwala na poniesienie kosztów obrony⁵⁸².

W k.k.w. zawarto także prawo do obrony materialnej, które wywodzić należy z art. 8 § 3 (prawo skazanego pozbawionego wolności do porozumienia się ze swoim obrońcą lub pełnomocnikiem będącym adwokatem podczas nieobecności innych osób oraz korespondencyjnie lub telefonicznie), art. 6 (prawo do inicjowania postępowania sądowego w drodze składania wniosków), art. 22 (udział w posiedzeniach sądu), art. 6 (wnoszenie zażaleń)⁵⁸³.

⁵⁸⁰ K. Postulski, *Status skazanego w postępowaniu...*, s. 216.

⁵⁸¹ T. Grzegorzczak, *Obrońca w postępowaniu przygotowawczym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1988, s. 53.

⁵⁸² K. Dąbkiewicz, *Kodeks karny wykonawczy...*, s. 82.

⁵⁸³ S. Paweła, *Prawo karne...*, jw.

W kontekście obrony formalnej, zestawiając art. 8 § 1 k.k.w. z art. 84 §1 k.p.k. warto zauważyć, iż nie można w toku procesu udzielić obrońcy pełnomocnictwa jednocześnie dla stadium jurysdykcyjnego i wykonawczego, na co wskazywać może kategoryczna treść omawianego przepisu w brzmieniu „ustanowionego w tym postępowaniu”⁵⁸⁴.

Jeżeli chodzi o kontakt skazanego pozbawionego wolności z obrońcą, to nie może on być zakłócony obecnością osób trzecich (art. 8 §3 k.k.w.). Natomiast jego korespondencja z obrońcą powinna być wolna od cenzury (art. 8a § 2 k.k.w.).

Po nowelizacji k.k.w., która nastąpiła 17 września 2022 r.⁵⁸⁵ zgodnie z art. 8 § 4 więzień może tylko raz w tygodniu wykonać połączenie telefoniczne do swojego obrońcy. W szczególnych przypadkach częstszy kontakt może odbyć się wyłącznie za zgodą dyrektora placówki.

Zmiana ta odbiła się zasadniczo na sytuacji pozbawionego wolności, który będąc skazanym w kilkudziesięciu analogicznych wyrokach, które nie zostały mu odpowiednio doręczone, podjął próbę wznowienia postępowań w których w wielu przypadkach doszło do jego uniewinnienia, a następnie złożył wniosek o przerwę w karze, w celu skuteczniejszego dochodzenia swej niewinności w pozostałych sprawach. Sąd przychylił się do prośby mężczyzny i w dniu 19 października 2022 r. udzielił mu przerwy w karze. Opinię wspierającą w tej sprawie wydała także Helsińska Fundacja Praw Człowieka, wskazując na ważną przesłankę mężczyzny w postaci „ważnych względów osobistych”. Nowe przepisy k.k.w. uniemożliwiały mężczyźnie kontakt z adwokatami w sprawach które toczyły się przed sądami w całym kraju⁵⁸⁶.

Na koniec należy wskazać, iż obrońca dysponuje takimi samymi uprawnieniami jak skazany, zatem ma prawo wnoszenia wniosków o wszczynanie postępowań incydentalnych (art. 19 § 1 k.k.w.), oraz brania udziału w posiedzeniach sądu (art. 22 § 1 k.k.w.), jak również do zaskarżania decyzji w tych przypadkach, w których prawo to przysługuje skazanemu (art. 6 § 1 k.k.w.). Jednak przepisy k.k.w. dają niejako przyzwolenie na rozpoznanie sprawy pod nieobecność obrońcy obowiązkowego, w sytuacji gdy sąd orzeka zgodnie z wnioskiem lub na korzyść skazanego, co należy

⁵⁸⁴ Tamże, s. 95.

⁵⁸⁵ Dz.U. 2022 poz. 1855.

⁵⁸⁶ Zob. K. Sobczak, *Nowe prawo utrudnia skazanym kontakty z obrońcami*, www.prawo.pl/prawnicy-sady/prawo-skazanego-do-obrony-ograniczone,518314.html, data dostępu: 03.03.2023.

traktować jako wyjątek od wyrażonej w art. 22 § 1 k.k.w. zasady, iż jego niestawiennictwo wstrzymuje rozpoznanie sprawy. W związku z tym, zakres tego przyzwolenia nie może być interpretowany rozszerzająco. Dlatego należy zgodzić się ze zdaniem K. Postulskiego że, „należy przyjąć, że uwzględnienie wniosku tylko w części (np. co do okresu odroczenia wykonania kary) lub jego uwzględnienie przy jednoczesnym nałożeniu na skazanego obowiązków lub rygorów mających charakter fakultatywnym albo innych dolegliwości, których zakres (wymiar) jest pozostawiony swobodnej ocenie sądu (np. nałożenie obowiązków lub oddanie pod fakultatywny dozór w związku z warunkowym przedterminowym zwolnieniem), nie może nastąpić pod nieobecność takiego obrońcy na posiedzeniu”⁵⁸⁷.

Choć prawo do obrony najczęściej kojarzone jest z postępowaniem karnym, uwzględniającym szczególne tryby postępowania karnego⁵⁸⁸ i w tym zakresie posiada konstytucyjną podstawę, to jednak elementy tego prawa spotykamy także w innych procedurach: postępowaniu cywilnym⁵⁸⁹, postępowaniu administracyjnym⁵⁹⁰, postępowaniu antymonopolowym⁵⁹¹ czy w procesie kanonicznym⁵⁹². W szerszym zakresie pojęcie obrony może być bowiem „identyfikowane nie tylko z działaniami, których celem jest ograniczenie bądź wyłączenie odpowiedzialności karnej, ale również z takimi, które mają na celu zapewnienie skutecznej ochrony interesów jednostki jako strony określonego postępowania innego niż postępowanie karne”⁵⁹³.

⁵⁸⁷ K. Postulski, *Status skazanego w postępowaniu...*, s. 217.

⁵⁸⁸ Zob. J. Karaźniewicz, *Prawo do obrony w trybach szczególnych postępowania karnego*, *Studia Prawnoustrojowe* z. 60, 2023, s. 161.

⁵⁸⁹ Zob. J. May, *Obrona pozwanego w procesie cywilnym przed sądem I instancji*, LexisNexis, Warszawa 2013, s. 35.

⁵⁹⁰ Zob. A. Gill, *Sytuacja procesowa strony w ogólnym postępowaniu administracyjnym i postępowaniach wyjątkowych*, Presscom, Wrocław 2010, s. 41.

⁵⁹¹ Zob. P. Sosnowski, *Prawo przedsiębiorstw do obrony w postępowaniu antymonopolowym przed Komisją Europejską*, Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów, Warszawa 2013, s. 24.

⁵⁹² Zob. R. Sztuchmiller, *Prawo do obrony w procesie kanonicznym*, [w:] *Finis legis Christus: Księga pamiątkowa dedykowana księdzu profesorowi Wojciechowi Góralskiemu z okazji siedemdziesięciolecia urodzin*, t. 1, red. J. Wroceński, J. Krajczyński, Wydawnictwo Uniwersytetu Stefana Kardynała Wyszyńskiego, Warszawa 2009, s. 791; W. Kraiński, *Prawo do obrony w procesie o stwierdzenie nieważności małżeństwa*, „Ateneum Kapłańskie” 2009, z. 3, s. 346.

⁵⁹³ M. Jabłoński, J. Węgrzyn, *Prawo do obrony i domniemanie niewinności*, http://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/52918/PDF/07_M_Jablonski_J_Wegrzyn.pdf (data dostępu: 23.12.2023).

W sprawach cywilnych prawo do obrony zapewnione jest przez Kodeks postępowania cywilnego (k.p.c.)⁵⁹⁴. Warto zwrócić uwagę na kilka aspektów prawa do obrony w nim zawartych:

1. Prawo do zgłaszania swojego stanowiska: Strony w postępowaniu cywilnym mają prawo do wyrażenia swojego stanowiska w związku z przedstawionymi roszczeniami lub zarzutami. Mają prawo do przedstawienia dowodów i argumentów na swoją obronę oraz do składania oświadczeń w toku postępowania.
2. Prawo do korzystania z pomocy prawnej: K.p.c. przewiduje prawo stron do korzystania z pomocy prawnej. Strony mają prawo do reprezentacji przez adwokata lub radcę prawnego, którego mogą wybrać jako swojego pełnomocnika w postępowaniu. Korzystanie z pomocy prawnej ma na celu zapewnienie stronom profesjonalnej i skutecznej obrony.
3. Prawo do zapoznania się z dokumentami dowodami: Stronom przysługuje prawo do zapoznania się z aktami oraz dowodami zgromadzonymi przez drugą stronę lub przez sąd. Mają prawo do zbadania dowodów, wniesienia własnych dowodów i składania wniosków w celu obrony swoich interesów.
4. Prawo do uczestniczenia w rozprawie: Stronom przysługuje prawo do uczestniczenia w rozprawach sądowych, na których są rozpatrywane ich sprawy. Mają prawo do wypowiedzi, zadawania pytań, przedstawiania swoich argumentów oraz składania wniosków w toku rozprawy.
5. Prawo do apelacji i kasacji: Kodeks cywilny przewiduje prawo stron do zaskarżenia wyroku sądu I instancji poprzez złożenie apelacji lub kasacji. To prawo daje stronom możliwość kontynuowania obrony swoich interesów na kolejnych etapach postępowania sądowego.

Prawo do obrony w sprawach cywilnych jest istotnym elementem zapewnienia uczciwości i równowagi między stronami w postępowaniu sądowym. Jak wynika z powyższego przepisy Kodeksu cywilnego gwarantują stronom możliwość wyrażenia swojego stanowiska, korzystania z pomocy prawnej oraz dostęp do dokumentów i dowodów.

Warto jednak zauważyć, iż w przypadku spraw o charakterze cywilnym strony postępowania nie muszą korzystać z pomocy pełnomocników procesowych. Co prawda

⁵⁹⁴ Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego, tekst zmieniony: Dz.U. 2023, poz. 1615.

w sytuacji, gdy chodzi o osobę prawną lub jednostkę organizacyjną nieposiadającą osobowości prawnej, to wówczas taki podmiot musi mieć swojego reprezentanta. Jednakże w przypadku osób fizycznych mogą one zarówno korzystać ze wsparcia pełnomocnika jak i podejmować samodzielne działania w swoim imieniu⁵⁹⁵.

Art. 87 Kodeksu postępowania cywilnego stanowi, iż:

„ § 1. Pełnomocnikiem może być adwokat lub radca prawny, w sprawach własności intelektualnej także rzecznik patentowy, a w sprawach restrukturyzacji i upadłości także osoba posiadająca licencję doradcy restrukturyzacyjnego, a ponadto osoba sprawująca zarząd majątkiem lub interesami strony oraz osoba pozostająca ze stroną w stałym stosunku zlecenia, jeżeli przedmiot sprawy wchodzi w zakres tego zlecenia, współuczestnik sporu, jak również małżonek, rodzeństwo, zstępni lub wstępni strony oraz osoby pozostające ze stroną w stosunku przysposobienia.

§ 2. Pełnomocnik osoby prawnej lub przedsiębiorcy, w tym nie posiadającego osobowości prawnej, może być również pracownik tej jednostki albo jej organu nadrzędnego. Osoba prawna prowadząca, na podstawie odrębnych przepisów, obsługę prawną przedsiębiorcy, osoby prawnej lub innej jednostki organizacyjnej może udzielić pełnomocnictwa procesowego – w imieniu podmiotu, którego obsługę prawną prowadzi – adwokatowi lub radcy prawnemu, jeżeli została do tego upoważniona przez ten podmiot.

§ 3. W sprawach o ustalenie i zaprzeczenie pochodzenia dziecka i o roszczenia alimentacyjne pełnomocnikiem może być również przedstawiciel właściwego w sprawach z zakresu pomocy społecznej organu jednostki samorządu terytorialnego oraz organizacji społecznej, mającej na celu udzielanie pomocy rodzinie.

§ 4. W sprawach związanych z prowadzeniem gospodarstwa rolnego pełnomocnikiem rolnika może być również przedstawiciel organizacji zrzeszającej rolników indywidualnych, której rolnik jest członkiem.

§ 5. W sprawach związanych z ochroną praw konsumentów pełnomocnikiem może być przedstawiciel organizacji, do której zadań statutowych należy ochrona konsumentów”⁵⁹⁶.

⁵⁹⁵ Zob. R. Rodzeń, *Reprezentacja w sądzie w postępowaniu cywilnym lub karnym*, www.poradnikprzedsiębiorcy.pl/reprezentacja-w-sadzie-w-postepwoaniu-cywilnym-lub-karnym, data dostępu: 15.05.2023.

⁵⁹⁶ Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. - Kodeks postępowania cywilnego (Dz.U.2021.0.1805).

Jak zauważa, P. Osowy, potrzeby umożliwienia stronom dochodzenia praw i obrony w procesie cywilnym uświadamiają, jak delikatnym oraz złożonym problemem w prawie procesowym jest odpowiednie uregulowanie i kontrolowanie prawidłowości rozłożenia ciężaru ponoszenia kosztów procesu i zwolnienia stron od kosztów sądowych w przypadku wykazania trudnej sytuacji materialnej⁵⁹⁷. Tym samym wskazuje się, iż obowiązkiem organów państwa jest wykreowanie takiego systemu nieodpłatnej pomocy prawnej, który z jednej strony zachowa ideę odpłatności wymiaru sprawiedliwości, istotną chociażby z powodu zwalczania pieniactwa, ale jednocześnie będzie pozwalał na zapewnienie należytego dostępu do sądu osób o niskich dochodach, które – mimo zaistnienia okoliczności to uzasadniających – nie są w stanie skorzystać z pomocy profesjonalisty w postępowaniu cywilnym⁵⁹⁸.

Podstawowy standard prawa do obrony został zawarty również w postępowaniu administracyjnym. Główne elementy tego prawa w nim zawarte to:

1. Prawo do wypowiedzi i przedstawienia swojego stanowiska: Osoba, której dotyczy postępowanie administracyjne, ma prawo do wypowiedzenia się i przedstawienia swojego stanowiska w związku z prowadzonym postępowaniem. Może składać wyjaśnienia, argumentować, prezentować dowody i wnosić zastrzeżenia do dokumentów i materiałów zgromadzonych w sprawie.
2. Prawo do zapoznania się z aktami sprawy: Strona ma prawo do zapoznania się z aktami sprawy oraz dokumentami i dowodami zgromadzonymi przez organ administracji. Przysługuje jej możliwość zbadania akt, sporządzenia odpisów, wglądu w dokumenty i żądania udostępnienia niezbędnych informacji.
3. Prawo do udziału w rozprawie: W przypadku toczącego się postępowania przed organem administracyjnym, strona ma prawo do uczestniczenia w rozprawie. Może być obecna na posiedzeniach, składać wyjaśnienia, zadawać pytania świadkom, przedstawiać swoje argumenty i wnosić wnioski w trakcie rozprawy.
4. Prawo do korzystania z pomocy prawnej: Strona ma prawo do korzystania z pomocy prawnej, czyli możliwości zatrudnienia adwokata, radcy prawnego lub innego uprawnionego pełnomocnika. Pomoc prawna ma na celu zapewnienie

⁵⁹⁷ P. Osowy, *Postępowanie cywilne w zarysie*, LexisNexis, Warszawa 2001, s. 138.

⁵⁹⁸ Zob. K. Flaga-Gieruszyńska, *Idea pomocy prawnej z urzędu w postępowaniu cywilnym*, [w:] *Rola reprezentantów stron w postępowaniach sądowych*, red. D.Gil, A. Piasecki, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2019, s. 57.

skutecznej obrony i reprezentacji interesów strony w postępowaniu administracyjnym.

5. Prawo do odwołania i skargi: Kodeks postępowania administracyjnego przewiduje prawo do odwołania od decyzji administracyjnej, która jest niekorzystna dla strony. Strona ma również prawo skierować skargę do organu wyższego stopnia w celu kontrolowania legalności i prawidłowości postępowania administracyjnego.

Przepis art. 10 § 1 Kodeksu postępowania administracyjnego wskazuje iż „organy administracji publicznej obowiązane są zapewnić stronom czynny udział w każdym stadium postępowania, a przed wydaniem decyzji umożliwić im wypowiedzenie się co do zebranych dowodów i materiałów oraz zgłoszonych żądań”⁵⁹⁹. Aby strona mogła to uczynić, niezbędne staje się posiadanie przez nią właściwej dokumentacji, jak również informacji dotyczących prowadzonych czynności⁶⁰⁰.

Wskazuje się jednak, iż spełnienie tych wymogów, w pierwszej fazie prowadzonego postępowania, jest z reguły niewystarczające, o czym świadczy praktyka obrotu. Zauważyć należy iż na przykładzie implementacji prawa ochrony konkurencji w interesie publicznym występuje wyraźna dysproporcja, gdy chodzi o zakres dokumentów, którymi dysponują Komisja Europejska i krajowe organy ds. konkurencji, w porównaniu z wiedzą i faktycznym dostępem przedsiębiorców do koniecznych danych na potrzeby obrony w postępowaniu administracyjnym. Zdaniem K. Stefanickiego „likwidacja tej asymetrii przesądza w dużym stopniu o urzeczywistnieniu dostępu do administracji i sądu”⁶⁰¹.

⁵⁹⁹ Dz.U.2023.775

⁶⁰⁰ Zob. K. Stefanicki, *Prawo do obrony także w sądzie administracyjnym*, www.prawo.pl/prawnicy-sady/prawo-do-obrony-takze-w-sadzie-administracyjnym, 182787.html, data dostępu: 15.05.2023.

⁶⁰¹ Tamże.

Rozdział 4: Prawo do obrony jako prawo człowieka w świetle praktyki ustrojowej RP

4.1. Standardy międzynarodowe a ustawodawstwo RP

Kompleksowe podejście do analizy prawa, tworzonego w Europie przez trzy ośrodki normatywne w postaci Rady Europy, Unii Europejskiej oraz OBWE, stwarza możliwość „identyfikacji ról poszczególnych organizacji międzynarodowych w kształtowaniu merytorycznych segmentów tego prawa, a także umożliwia analizę jego mocy. Pozwala także na określenie zarówno obszarów wspólnych, jak i granic unifikacji systemów prawnych”⁶⁰².

W systemie Rady Europy jednym z najbardziej istotnych instrumentów, za pośrednictwem których może wpływać na realizację przez państwa członkowskie wykreowanych przez nią standardów demokratycznych, eliminując przy tym zagrożenia związane z funkcjonowaniem tzw. „podwójnych standardów”, jest procedura monitoringowa. Jej przedmiotem mogą być bowiem kwestie powiązane z zasadą prawa do obrony, w tym ze statusem obrońców oraz autonomią adwokatury, a także skutecznością gwarancji konstytucyjnych i prawnych dotyczących praw człowieka. Niewątpliwie skuteczność procedury monitoringowej przesądza o efektywności Rady Europy jako organizacji międzynarodowej⁶⁰³.

Niewątpliwie „perłą w koronie” systemu aksjologicznego Rady Europy jest Europejska Konwencja Praw Człowieka. Realizacja art. 6 ust. 3 lit. c Konwencji jest zagwarantowana przez polskie prawo karnoprosesowe i system sądownictwa.

W praktyce jednak realizacja standardu RE dotyczącego prawa do obrony jako prawa człowieka w postępowaniu karnym zależy od właściwego działania organów ścigania, sądów oraz przestrzegania proceduralnych gwarancji. Monitorowanie i

⁶⁰² J. Jaskiernia, *Prawo Rady Europy a prawo krajowe – granice i wspólne obszary*, [w:] *Prawo międzynarodowe, prawo europejskie i prawo krajowe – granice i wspólne obszary. Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Genowefie Grabowskiej*, red. B. Mikołajczyk, J. Nowakowska-Małusecka, Katowice 2009, s. 255.

⁶⁰³ Zob. S. Paruch, *Prawo do obrony w świetle...*, s. 549-550.

ochrona tego prawa jest również w gestii różnych instytucji, w tym Trybunału Konstytucyjnego, Europejskiego Trybunału Praw Człowieka oraz Komisji Weneckiej.

Realizacja prawa do obrony jako prawa człowieka w postępowaniu prawnym w Polsce jest ściśle związana z orzecznictwem ETPCz, który jest organem straży praw człowieka w ramach Rady Europy. Orzeczenia ETPCz mają znaczący wpływ na interpretację i stosowanie prawa przez polskie sądy oraz na kształtowanie polskiego systemu prawnego.

Warto zatem zwrócić uwagę na kilka znanych wyroków w sprawach przeciwko Polsce dotyczących prawa do obrony. W sprawie *Plaza przeciwko Polsce*⁶⁰⁴ ETPCz uznał, że Polska naruszyła prawo do obrony oskarżonego poprzez utrudnianie kontaktu między obrońcą a klientem w trakcie postępowania karnego. W sprawie *Kędzior przeciwko Polsce*⁶⁰⁵ ETPCz stwierdził, że polskie władze naruszyły prawo do obrony, gdy nie zapewniono oskarżonemu dostatecznego czasu i możliwości przygotowania się do procesu oraz składania dowodów na swoją obronę. W sprawie *Płoski przeciwko Polsce*⁶⁰⁶ ETPCz orzekł, że niezapewnienie dostępu oskarżonemu do akt sprawy przed rozprawą w I instancji naruszało jego prawo do obrony.

Zarówno standardy międzynarodowe, jak i prawo krajowe wskazują, iż prawo do obrony przysługującej oskarżonemu w każdym stadium postępowania może jednak podlegać pewnym ograniczeniom. Państwo może bowiem w określonych przypadkach wymagać, by korzystał z pomocy obrońcy dla dobra wymiaru sprawiedliwości w procesie przed sądem pierwszej instancji lub w instancji odwoławczej.

Jednak w wyroku wydanym w sprawie *Płonka przeciwko Polsce*⁶⁰⁷ ETPCz stwierdził naruszenie art. 6 ust. 1. w zw. z art. 6 ust. 3 lit. c Konwencji z powodu uznania za dowód w sprawie wyjaśnień oskarżonej złożonych w postępowaniu przygotowawczym pod nieobecność obrońcy. Skarżąca wskazała, że jej prawo do rzetelnego procesu zostało naruszone, ponieważ została dwukrotnie przesłuchana bez udziału obrońcy, kiedy to przyznała się do popełnienia zabójstwa. Argumentowała

⁶⁰⁴ Zob. Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 21 lipca 2015 r. w sprawie *Plaza przeciwko Polsce*, skarga nr 63777_09.

⁶⁰⁵ Zob. Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 16 października 2012 r. w sprawie *Kędzior przeciwko Polsce*, skarga nr 45026/07.

⁶⁰⁶ Zob. Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 12 listopada 2002 r. w sprawie *Płoski przeciwko Polsce*, skarga nr 26761/95.

⁶⁰⁷ Zob. Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 3 marca 2009 r. w sprawie *Płonka przeciwko Polsce*, skarga nr 20310_02.

następnie, że zeznania złożone zostały pod presją, a ponadto że cierpi na chorobę alkoholową. Oskarżonej wyznaczono obrońcę z urzędu dopiero w chwili, gdy prokurator powziął wątpliwości, co do jej poczytalności i powołał biegłych w celu zbadania tej kwestii. Trybunał uznał, że w tych szczególnych okolicznościach skarżącej, jako osobie zatrzymanej w stanie nietrzeźwości i cierpiącej od lat na chorobę alkoholową, należało zapewnić obecność obrońcy przy pierwszym przesłuchaniu. Niewystarczające w opinii Trybunału było jedynie poinformowanie skarżącej na piśmie o przysługujących jej prawach, w tym o prawie do milczenia i posiadania obrońcy. Skoro jednak tego nie uczyniono, jej pierwotne wyjaśnienia nie powinny być wykorzystane jako dowód w sprawie.

W kontekście stosowania art. 42 ust. 2 Konstytucji RP, ważne znaczenie ma wyrok w sprawie *Adamkiewicz p. Polsce*⁶⁰⁸. ETPCz uznał, że nastąpiło naruszenie prawa skarżącego z powodu nieuzyskania przez niego odpowiedniej pomocy adwokackiej w trakcie postępowania wyjaśniającego. Trybunał uznał też za wadliwy udział w składzie orzekającym sądu, który prowadził postępowanie wyjaśniające. Nowelizacja ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich przeprowadzona w związku z koniecznością wykonania powyższego wyroku wprowadziła regulacje mające na celu zagwarantowanie nieletnim rzeczywistego korzystania z prawa do obrony, w tym do korzystania z profesjonalnego pełnomocnika, w trakcie postępowania. Zmieniono też procedurę, wprowadzając model postępowania jednolitego, bez wyodrębnienia postępowania wyjaśniającego⁶⁰⁹.

Realizacja prawa do obrony jako prawa człowieka w postępowaniu prawnym w Polsce jest także oceniana przez Komisję Wenecką, która jest ciałem doradczym Rady Europy w zakresie konstytucji, prawa i instytucji demokratycznych. Opinie Komisji Weneckiej mają na celu ocenę zgodności polskiego ustawodawstwa i praktyk sądowych z międzynarodowymi standardami demokratycznymi.

W opiniach Komisji Weneckiej z 2017 r. dotyczących prezydenckiego projektu ustaw o zmianie ustawy o Krajowej Radzie Sądownictwa⁶¹⁰, Sądzie Najwyższym⁶¹¹

⁶⁰⁸ Zob. Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 2 marca 2010 r. w sprawie *Adamkiewicz przeciwko Polsce*, skarga nr 54729/00.

⁶⁰⁹ Zob. J. Jaskiernia, *Funkcje Konstytucji RP...*, s. 374 – 375.

⁶¹⁰ Zob. Venice Commission Opinion No. 904/2017 Poland Presidential Draft Act on Amending the Act on the National Council of the Judiciary, Strasbourg, 20 November 2017, CDL-REF(2017)053.

oraz o ustroju sądów powszechnych⁶¹² wyrażono obawy dotyczące wprowadzania nowych przepisów, które mogły zdaniem Komisji naruszać niezależność sądów i prawo do obrony, w tym m.in. dotyczące emerytalnego zwolnienia sędziów.

Z kolei w opinii z 2020 r. dotyczącej ustawy o Sądzie Najwyższym⁶¹³ i opinii dotyczącej ustawy o Krajowej Radzie Sądownictwa⁶¹⁴ Komisja Wenecka wyraziła obawy co do wprowadzenia zmian, które mogły wpływać na niezawisłość sędziów i prawo do obrony, w tym. m.in. dotyczące procedury wyboru członków Krajowej Rady Sądownictwa.

Opinie Komisji Weneckiej mają charakter doradczy i stanowią ważne źródło ekspertyzy i rekomendacji dotyczących praworządności i standardów demokratycznych. W przypadku prawa do obrony, opinie Komisji Weneckiej wskazują na konieczność ochrony niezależności sądów, zapewnienia skutecznej reprezentacji przez obrońcę, oraz respektowania proceduralnych gwarancji w postępowaniu sądowym. Ich rekomendacje mają na celu poprawę praktyk sądowych i wzmocnienie ochrony praw człowieka w Polsce.

Również szereg przepisów prawnych służy realizacji prawa do obrony przewidzianego w art. 48 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Jest on zgodny zarówno z art. 42 Konstytucji RP, jak i kodeksem postępowania karnego, kodeksem postępowania cywilnego czy też prawem o ustroju sądów powszechnych⁶¹⁵, które reguluje zasady funkcjonowania sądów. Ponadto warto zauważyć, iż w ramach tego prawa przewidziane są przepisy dotyczące niezależności sędziów oraz prawo stron do uczestnictwa w postępowaniu sądowym i korzystania z pomocy prawnej.

W kontekście oddziaływania UE dla polskiego systemu prawnego zasadnicze znaczenie miała także Dyrektywa UE 2013/48/UE z dnia 22 października 2013 r. w sprawie prawa do dostępu do pomocy prawnej w postępowaniach karnych i w sprawach dotyczących europejskiego nakazu aresztowania oraz w sprawie prawa do

⁶¹¹ Zob. Venice Commission Opinion No. 904/2017 Poland Presidential Act on Amending the Act on the Supreme Court, Strasbourg, 20 November 2017, CDL-REF(2017)052.

⁶¹² Zob. Venice Commission Opinion no. 904/2017. Poland, Act on the Organisation of the Ordinary Courts, CDL-REF(2017)046-e.

⁶¹³ Zob. Venice Commission Opinion No. 977/2020 Poland Act on Supreme Court of 8 December 2017 with amendments of 20 December 2019, Strasbourg, 14 January 2020, CDL-REF(2020)005.

⁶¹⁴ Zob. Venice Commission Opinion No. 977/2020 Poland Act on the National Council of the Judiciary of 12 May 2011 with amendments of 20 December 2019, Strasbourg, 14 January 2020, CDL-REF(2020)003.

⁶¹⁵ Zob. Ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych (Dz.U.z 2023 r.poz. 217.).

poinformowania osoby trzeciej o pozbawieniu wolności i prawa do porozumienia się z osobami trzecimi i organami konsularnymi w czasie pozbawienia wolności⁶¹⁶. Należy bowiem zauważyć, iż została ona wprowadzona do polskiego ustawodawstwa poprzez transpozycję, czyli przekształcenie jej przepisów w polskie przepisy prawa. Proces ten wymagał przyjęcia nowych lub zmodyfikowania istniejących ustaw i aktów prawnych w celu zapewnienia zgodności z wymogami dyrektywy do 27 listopada 2016 r.

W przypadku Dyrektywy 2013/48/UE, proces transpozycji do polskiego ustawodawstwa odbył się poprzez wprowadzenie zmian w kilku ustawach, które dotyczą systemu prawnego oraz postępowania karnego. Konkretnie, implementacja tej dyrektywy wymagała zmian w takich ustawach jak:

- Kodeks postępowania karnego: wprowadzenie zmian dotyczących dostępu do pomocy prawnej w postępowaniach karnych, w tym gwarancji dotyczących m.in. prawa do adwokata oraz wyznaczania adwokata z urzędu⁶¹⁷.
- Ustawa Prawo o adwokaturze⁶¹⁸: wprowadzenie zmian w celu dostosowania jej do wymogów dotyczących pomocy prawnej i roli adwokatów w ramach dyrektywy;
- Inne przepisy: ponadto wprowadzono zmiany w innych przepisach prawa, które są związane z postępowaniem karnym i zapewniają dostęp do pomocy prawnej⁶¹⁹, np. dotyczące wyznaczania pełnomocników z urzędu, finansowania pomocy prawnej itp.

Efektywność realizacji standardów międzynarodowych dotyczących prawa do obrony wynikać może z wielu czynników. Gdy pojawiły się obawy dotyczące niezależności sądów z powodu wprowadzenia niektórych reform legislacyjnych, które budziły kontrowersje, krytycy wskazywali, że takie działania mogły wpływać na niezależność i bezstronność sędziów oraz utrudniać skuteczną obronę.

Co więcej obawy w których pojawiają się głosy o niepełnej lub niewłaściwej implementacji standardów międzynarodowych dotyczących prawa do obrony mogą wpływać na ocenę skuteczności ochrony prawnej osób podejrzanych lub oskarżonych.

W przypadku implementacji Dyrektywy 2013/48/UE pojawiły się wątpliwości dotyczące sposobu w jaki polski ustawodawca wdrożył przepisy w niej zawarte⁶²⁰.

⁶¹⁶ Dz.U. UE 6.11.2012, L 294/1.

⁶¹⁷ Por. A. Demenko, *Prawo oskarżonego do korzystania z pomocy obrońcy w świetle Dyrektywy nr 2013/48/UE – wybrane zagadnienia*, „Palestra” 2018, nr 12.

⁶¹⁸ Ustawa z dnia 26 maja 1982 r. Prawo o adwokaturze, Dz.U. z 2022 r. poz. 1184, 1268.

⁶¹⁹ Zob. B. Przywora, A. Wróbel, *Poradnictwo obywatelskie w świetle badań prawnoporównawczych*, Warszawa 2020, s. 35, www.iws.gov.pl, data dostępu: 24.05.2023.

Albowiem ustawą z 10 stycznia 2018 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw do tytułu ustawy dodano odnośnik nr 1 stanowiący o tym że ustawa realizuje postanowienia dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2013/48/UE z dnia 22 października 2013 r.⁶²¹ Merytorycznie nie dokonano zmiany jakiegokolwiek przepisu w Kodeksie odnoszącego się do gwarancji procesowych osób podejrzanych czy oskarżonych. Swoboda w wyborze form oraz środków w zakresie wdrożenia dyrektywy nie powinna być interpretowana zbyt szeroko. Stąd pojawia się pytanie, czy dodanie odnośnika do ustawy można traktować jako wdrożenie⁶²². Przywołaną ustawą co prawda zmieniono inne przepisy i tym samym dokonano wdrożenia ale dotyczyły one innej dyrektywy unijnej tj. dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/41/UE z 3 kwietnia 2014 r. w sprawie europejskiego nakazu dochodzeniowego w sprawach karnych⁶²³. Jak zauważa T. Tomaszewski, „Z całą stanowczością podnieść trzeba, że do sytuacji wyjątkowej należy zaliczyć taką, w której istnienie przepisów krajowych może uczynić transpozycję dyrektyw za pomocą środków krajowych przepisów ustawowych lub wykonawczych zbędną tylko pod warunkiem, że istniejące przepisy rzeczywiście gwarantują pełne stosowanie dyrektyw”⁶²⁴.

Warto także odnieść się na przykład do warunków zrzeczenia się prawa do udziału obrońcy. Dokonując całościowego spojrzenia na to zagadnienie warto zauważyć, że strasburski standard jest zbliżony do gwarancji uregulowanych w dyrektywie 2013/48. Trybunał wywodząc kryteria, które muszą zostać dochowane przy zrzeczeniu się, odnosi się zawsze do art. 6 EKPC oraz do standardu rzetelnego procesu. Jednoczenie z orzecznictwa Trybunału wynika, że w określonych sytuacjach procesowych możliwe jest dokonanie zrzeczenia się udziału obrońcy *per facta concludentia*, czego nie można wyinterpretować z przepisów dyrektywy. Jednakże z

⁶²⁰ Zob. T. Tomaszewski, *Prawo do obrony jako gwarancja rzetelnego procesu karnego*, „Prokuratura i Prawo” 2020, nr 6, s. 129.

⁶²¹ Dz.U. z 2018. poz. 201.

⁶²² Zob. T. Tomaszewski, *Prawo do obrony...*, j.w., s. 129.

⁶²³ Dz.Urz. UE L 130 z dnia 1 maja 2014.

⁶²⁴ J. Tomaszewski, *Prawo do obrony...*, jw.

orzecznictwa z 2015 r. wynika standard bardzo zbliżony do regulacji unijnej, zwłaszcza mając na uwadze orzeczenie w sprawie *Dvorski przeciwko Chorwacji*⁶²⁵.

Dla porównania, przepisy polskiego Kodeksu postępowania karnego nie poruszają wprost kwestii zrzeczenia się prawa do korzystania z pomocy obrońcy. Podejrzanym przed pierwszym przesłuchaniem powinien zostać pouczone o prawie do kontaktu z obrońcą oraz o możliwości ustanowienia obrońcy z urzędu, co wynika z art. 300 § 1 k.p.k. (podobnie zatrzymany jest pouczone o swoim uprawnieniu, tj. o prawie do niezwłocznego kontaktu z adwokatem lub radcą prawnym, zgodnie z art. 245 § 1 k.p.k.⁶²⁶). Dodatkowo, zgodnie z art. 301 k.p.k. podejrzanego, na jego żądanie, należy przesłuchać z udziałem ustanowionego obrońcy. Jak zgodnie zauważa się w doktrynie procesowego prawa karnego, zasada prawa do obrony wyraża w swej treści gwarancje możliwości, a nie obowiązku korzystania z uprawnień⁶²⁷. Oznacza to zatem, że ze względu na brak jakiegokolwiek uregulowania odnoszącego się do zrzeczenia, zasadą w polskim prawie procesowym jest dopuszczalność rezygnacji z pomocy profesjonalnego pełnomocnika w charakterze obrońcy. Oskarżony bowiem może w pełni świadomie zrezygnować z realizacji określonego uprawnienia.

Mimo że polski Kodeks postępowania karnego nie odnosi się wprost do instytucji zrzeczenia się udziału obrońcy w trakcie postępowania, wydaje się, że zasadniczo polska regulacja nie jest niezgodna z prawem unijnym. Po dokonaniu analizy gwarancji procesowych zapewnionych podejrzanemu i oskarżonemu, należy stwierdzić, że przepisy k.p.k. określają jedynie sytuacje, w których uprawniony ze względu na ważny interes społeczny nie może skorzystać z takiego prawa. Tym samym w zakresie omawianego standardu przepisy prawa krajowego, w zestawieniu z regulacją unijną, są komplementarne i kreują pożądane gwarancje procesowe. Brak jest konieczności wprowadzania przepisu, który *expressis verbis* dotyczyłby kwestii zrzeczenia się z prawa do udziału obrońcy. Podejrzanym i oskarżonym mają bowiem prawo do rezygnacji z tego uprawnienia, jak również do ponownego skorzystania z pomocy

⁶²⁵ Zob. K. Łakomy, *Warunki zrzeczenia się prawa do udziału obrońcy*, [w:] *Dostęp do obrońcy w postępowaniu karnym. Standardy krajowe i europejskie*, red. M. Kusak, Wydawnictwo UAM, Poznań 2020, s. 86.

⁶²⁶ Zob. A. Klepczyński, P. Kładoczny, K. Wiśniewska, *O (nie) dostępnym dostępie do adwokata*, Warszawa 2007, s. 56-61.

⁶²⁷ P. Wiliński, *Zasada prawa do obrony...*, s. 1552.

obrońcy. Oświadczenia w tym zakresie odnotowywane są natomiast w protokole (art. 148 oraz 244 k.p.k.)⁶²⁸.

Alternatywnie rozważyć można opcję wprowadzenia do polskiego Kodeksu postępowania karnego uregulowania analogicznego do art. 9 dyrektywy 2013/48. Zasadne wydaje się bowiem postawienie pytania, czy w ramach ujednoczenia standardów w Unii Europejskiej, polskie przepisy nie powinny wypowiadać się wprost o instytucji zrzeczenia się prawa do dostępu do obrońcy. Wydaje się jednak, że wprowadzenie takiego rozwiązania o charakterze gwarancyjnym mogłoby spowodować wiele komplikacji interpretacyjnych oraz niespójności systemowych. Już bowiem kwestia określenia konsekwencji związanych z nieprzestrzeganiem takiego przepisu jawi się jako nad wyraz skomplikowana ze względu na mnogość potencjalnych rozwiązań⁶²⁹. Koniczne byłoby bowiem określenie, jakie środki naprawcze należałoby zastosować w przypadku nieprzestrzegania przedmiotowego przepisu.

Warto także zwrócić uwagę na realizację dyrektywy 2016/1919, ustanawiającej normy minimalne w zakresie prawa do pomocy prawnej z urzędu⁶³⁰. Bowiem jak widać materie te zdecydowano się podzielić na dwie dyrektywy z uwagi na ich złożoność, różnice pomiędzy prawodawstwem państw członkowskich oraz antycypowane trudności negocjacyjne⁶³¹.

Rozstrzygając o zgodności polskiego standardu prawa do obrońcy z urzędu z dyrektywą 2016/1919, jak również standardem strasburskim należy wziąć pod uwagę nie tylko krajowe warunki przyznawania obrońcy z urzędu zawarte w art. 78 § 1 k.p.k., ale również obronę obligatoryjną, która w przypadku braku obrońcy z wyboru wymagać będzie wyznaczenia obrońcy z urzędu.

Porównując art. 4 dyrektywy 2016/1919 z art. 78 § 1 k.p.k., należy stwierdzić, że przepis krajowy bierze pod uwagę wyłącznie ocenę sytuacji majątkowej, pomijając kryterium zasadności i interesu wymiaru sprawiedliwości. Nie przesądza to jeszcze o niezgodności ze standardami europejskimi, ponieważ kryteria te mieszczą się w

⁶²⁸ Pismo z 14 kwietnia 2017 r., dot. implementacji dyrektywy 2013/48/UE.

⁶²⁹ Por. B. Janusz-Pohl, *Formalizacja i konwencjonalizacja jako instrumenty analizy czynności karnoprosesowych w prawie polskim*, Poznań 2017.

⁶³⁰ Zob. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/1919 z dnia 26 października 2016 r. w sprawie pomocy prawnej z urzędu dla podejrzanych i oskarżonych w postępowaniu karnym oraz dla osób, których dotyczy wnioski w postępowaniu dotyczącym europejskiego nakazu aresztowania, Dz.U.UE.L.2016.297.1.

⁶³¹ Zob. A. Nawrotny, *Prawo do pomocy prawnej z urzędu*, [w:] *Dostęp do obrońcy w postępowaniu karnym. Standardy krajowe i europejskie*, red. M. Kusak, Wydawnictwo UAM, Poznań 2020, s. 135.

katalogu obrony obligatoryjnej, w szczególności w przepisach art. 79 § 1 i 2 k.p.k. oraz art. 80 k.p.k., które korespondują z oceną wagi czynu zabronionego, złożoności sprawy oraz surowości grożącej kary. W tym zakresie krajowy standard spełnia wymogi wskazane w art. 4 dyrektywy 2016/2019 oraz jest zgodny ze standardem strasburskim.

Za zgodne z dyrektywą 2016/1919 należy też uznać prawo dostępu do obrońcy z urzędu do czynności wskazanych w art. 2 ust. 1 lit. c) dyrektywy. Artykuł 78 § 1a k.p.k. umożliwia bowiem staranie się o wyznaczenie obrońcy z urzędu do konkretnej czynności, opierając się na ocenie sytuacji majątkowej. Choć, zgodnie z art. 4 ust. 2 dyrektywy 2016/1919 państwa członkowskie mogą dokonać wyboru pomiędzy kryterium oceny majątkowej i zasadności lub obu tych ocen, warto postulować, aby ustawodawca krajowy rozważył, oprócz sytuacji majątkowej również ocenę zasadności w przyznawaniu obrońcy z urzędu do konkretnych czynności, zwłaszcza czynności, o których mowa w art. 2 ust. 1 lit. c) dyrektywy 2016/1919. Za takim rozwiązaniem przemawia argument dodatkowego wzmocnienia gwarancji podejrzanego w tzw. czynnościach niepowtarzalnych.

Dyrektywa 2016/1919 odnosi się także do sytuacji osób pozbawionych wolności zaznaczając, że we wskazanych powyżej przypadkach kryteria oceny zasadności przy ustaleniu, czy należy przyznać pomoc prawną z urzędu, uznaje się za spełnione (art. 4 ust. 4 dyrektywy). Także Europejski Trybunał Praw Człowieka podkreślał, że w każdym przypadku w którym w grę wchodzi pozbawienie wolności jednostki, interes wymiaru sprawiedliwości będzie uzasadniał obronę formalną⁶³². W Kodeksie postępowania karnego pozbawienie wolności nie jest samoistną przesłanką wyznaczenie obrońcy z urzędu. W stosunku do osób pozbawionych wolności, o ile nie zachodzi przypadek obrony obligatoryjnej, możliwe jest jednak zastosowanie oceny finansowej na podstawie art. 78 § 1 k.p.k. Wyjątkiem jest obligatoryjne wyznaczenie obrońcy przez sąd na żądanie oskarżonego do udziału w posiedzeniu sądu dotyczącym przedłużenia stosowania tymczasowego aresztowania oraz rozpoznania zażalenia na zastosowanie lub przedłużenie tego środka zapobiegawczego na podstawie art. 249 § 5 k.p.k. w literaturze wskazuje się również, że w takiej sytuacji oskarżony powinien być z odpowiednim wyprzedzeniem poinformowany o złożonym przez prokuratora wniosku o

⁶³² Zob. Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 10 czerwca 1996 r. w sprawie *Benham przeciwko Wielkiej Brytanii*, skarga nr 19380/92.

przedłużenie tymczasowego aresztowania, w przeciwnym wypadku bowiem prawo do żądania, aby wyznaczono mu obrońcę z urzędu będzie miało tylko charakter pozorny⁶³³.

Stosując prawo konkurencji, organy ochrony konkurencji muszą przestrzegać podstawowych praw i gwarancji przedsiębiorstw. Prawo do obrony jest powszechnie rozumiane jako prawo, które rozwija się w kilku wymiarach, będąc podstawą innych, równie ważnych praw, takich jak prawo do bycia wysłuchanym czy prawo dostępu do akt. W sprawie C-607/18 P *NKT Verwaltung i NKT przeciwko Komisji* Trybunał Sprawiedliwości UE wydał w dniu 14 maja 2020 r. ważny wyrok dla debaty na temat uczciwości w procedurach prawa konkurencji, uwzględniający: prawa procesowe; prawo do obrony; dostęp do pliku; prawo do bycia wysłuchanym oraz oświadczenie o sprzeciwie⁶³⁴.

4.2. Prawo do obrony jako prawo człowieka w świetle orzecznictwa

4.2.1. Trybunał Konstytucyjny

Rolą Trybunału Konstytucyjnego (TK) jest ochrona praw i wolności obywatelskich w Polsce, w tym prawa do obrony. W orzecznictwie TK można znaleźć wiele decyzji, które potwierdzają znaczenie ważności tego prawa⁶³⁵.

TK jest najważniejszym organem w polskim systemie prawnym odpowiedzialnym za kontrolę konstytucyjności aktów prawnych, w tym ustaw dotyczących postępowania prawnego i praw człowieka. Jednak jak trafnie zauważa M. Zubik w ramach analizy prawa do obrony „w perspektywie orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego, należy pamiętać o dwóch okolicznościach ustrojowo-instytucjonalnych. Polski sąd konstytucyjny nie jest sądem praw człowieka, jak w przypadku Komitetu Praw Człowieka, Rady Praw Człowieka czy Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Trybunał Konstytucyjny dokonuje bowiem jedynie (czy aż)

⁶³³ K. Eichstaedt, *Komentarz do art. 249 k.p.k.*, [w:] *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, t. 1: *Komentarz aktualizowany*, red. D. Świecki, Lex/el. 2019.

⁶³⁴ Zob. I. Neves, K. Steffens, *Right(s) of Defence, Access to the File and Fairness in Competition Procedures: A Reflection on the Judgment of the Court of Justice in Case C-607/18 P*, « CoRE » 2020, nr 4, s. 260.

⁶³⁵ Szerzej: D. Gil, *Prawo sądowe w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Lublin 2014.

hierarchicznej kontroli norm, nawet jeżeli postępowanie w tej sprawie jest inicjowane na tle indywidualnej sprawy – pytania prawnego albo skargi konstytucyjnej. Ostatecznie wyrok Trybunału Konstytucyjnego przynieść ma rozstrzygnięcie istotne dla całego systemu prawa a nie tylko dla jednostkowej zastosowana w danej sprawie konkretnej normy”⁶³⁶.

Analiza orzecznictwa TK w zakresie prawa do obrony jako prawa człowieka dostarcza ważnych wniosków i wskazówek dotyczących zakresu, interpretacji oraz wpływu na polskie systemy prawnicze⁶³⁷.

TK traktuje prawo do obrony nie tylko w kategoriach fundamentalnych zasad procesu karnego, ale również jako elementarny standard demokratycznego państwa prawnego⁶³⁸. Powoduje to, że odnosi się ono nie tylko do postępowania karnego, ale także do innych postępowań toczących się w przedmiocie odpowiedzialności o charakterze represyjnym, w tym postępowania dyscyplinarnego⁶³⁹. Zdaniem Trybunału przysługuje ono każdemu od samego początku rozpoczęcia procedury karnej, przez co daje możliwość oskarżonemu dowodzenia swojej niewinności lub wskazywania na te okoliczności, które mogłyby zaważyć na orzeczeniu o winie i w efekcie na wymiar kary⁶⁴⁰.

Możliwość uczestniczenia przez obrońcę w czynnościach procesu bądź jego poszczególnych stadiach, jak też realność kontaktu oskarżonego z obrońcą pozytywnie wpływa na osiągnięcie skuteczności obrony formalnej⁶⁴¹. Jak bowiem dostrzegł Trybunał Konstytucyjny „to na podstawie osobistego kontaktu obrońca pozyskuje faktyczną wiedzę o czynie sprawcy oraz okolicznościach zdarzenia będącego przedmiotem postępowania, buduje strategię obrony, zgłasza wnioski dowodowe i współdziała z innymi obrońcami występującymi w sprawie”⁶⁴².

⁶³⁶ M. Zubik, *Konstytucyjne aspekty prawa wyboru obrony i obrońcy w sprawach karnych w perspektywie orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2019, nr 1, s. 12\.

⁶³⁷ Zob. W. Hermeliński, *Adwokatura i prawo do obrony w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, [w:] *Adwokatura gwarantem prawa do obrony*, red. J. Giezek, Wolters Kluwer, Warszawa 2009, s. 31-46.

⁶³⁸ Zob. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 17 lutego 2004 r., SK 39/02, OTK ZU 2004, nr 2A, poz. 7; z 3 listopada 2004 r., K 18/03, OTK ZU 2004, nr 10A, poz. 103.

⁶³⁹ Zob. W. Hermeliński, *Adwokatura i prawo do obrony w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, [w:] *Adwokatura gwarantem prawa do obrony*, red. J. Giezek, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2009, s. 31.

⁶⁴⁰ Zob. Orzeczenie z 20 października 1992 r., K 1/92, OTK 1992, cz. II, poz. 23.

⁶⁴¹ Por. P.K. Sowiński, *Prawo oskarżonego do obrony w procesie karnym: obrona formalna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2022.

⁶⁴² Zob. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 17 lutego 2004 r., SK 39/02, OTK-A 2004, nr 2, poz. 7.

W kontekście prawa do obrony należy odnieść się do orzecznictwa TK dotyczącego treści art. 42 ust. 2 Konstytucji RP, w którym podnosił określone problemy. Na przykład w kontekście ochrony praw oskarżonego TK podkreślał, że art. 42 ust. 2 Konstytucji RP gwarantuje oskarżonemu prawo do obrony, w tym dostęp do środków procesowych, które umożliwiają skuteczne korzystanie z tego prawa na każdym etapie postępowania, także wykonawczego⁶⁴³. Oznacza to, że oskarżony powinien mieć możliwość zaprezentowania swojej linii obrony⁶⁴⁴, zgromadzenia dowodów⁶⁴⁵, wypowiedzenia się w postępowaniu oraz skorzystania z pomocy prawnej⁶⁴⁶ zarówno z wyboru jak i z urzędu⁶⁴⁷.

W 2008 r. TK wypowiedział się w swym wyroku w związku z zakwestionowaniem przez Rzecznika Praw Obywatelskich przepisu kodeksu postępowania karnego na temat art. 156 § 5 umożliwiającego organowi prowadzącemu postępowanie przygotowawcze odmowę wglądu w akta podejrzanemu i jego obrońcy w toku postępowania incydentalnego w sprawie o zastosowanie lub przedłużenie przez sąd tymczasowego aresztowania⁶⁴⁸.

Problem konstytucyjny przedstawiony TK przez Rzecznika Praw Obywatelskich powstał w wyniku napływających do niego skarg od osób podejrzanych oraz ich obrońców w związku z odmowami prowadzących postępowania przygotowawcze udostępniania akt sprawy. Problem ten, zdaniem Rzecznika, nabierał wówczas szczególnego znaczenia w tych sprawach karnych, w których chodziło o stosowanie i przedłużanie tymczasowego aresztowania, bowiem brak dostępu do akt sprawy bądź tylko części zgromadzonego materiału dowodowego uniemożliwiał skuteczną obronę osób podejrzanych.

Zaskarżony przepis, zdaniem Rzecznika, wprowadzał na etapie postępowania przygotowawczego ograniczenie konstytucyjnego prawa do obrony, wyrażonego w art.

⁶⁴³ Zob. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 3 czerwca 2014 r., K 19/11, OTK-A 2014/6, poz. 60, cz. III, pkt. 5.

⁶⁴⁴ Zob. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 8 października 2013 r. K 30/11, OTK-A 2013/7, poz. 98, cz. III, pkt. 3.3.

⁶⁴⁵ Zob. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 3 czerwca 2008 r., K 42/7, OTK ZU 5A/2008, poz. 77.

⁶⁴⁶ Zob. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 3 czerwca 2014 r., K 19/11, pkt. III, 6.

⁶⁴⁷ Zob. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 17 lutego 2004 r., SK 39/02, OTK-A 2004/ 2, poz. 7, cz. III, pkt. 3; tezy podtrzymane m.in. w wyrokach TK: z 3 listopada 2004 r., K 18/03, OTK-A 2004/10, poz. 103, cz. III, pkt. 4.1; z 10 grudnia 2012 r., K 25/11, OTK-A 2012/11, poz. 132, cz. III, pkt. 2; z 11 grudnia 2012 r., K 37/11, cz. III, pkt. 2.2; z 20 maja 2014 r., SK 13/13, OTK-A 2014/5, poz. 54, cz. III, pkt. 5.1.1.; z 25 listopada 2014 r., K 54/13, cz. III, pkt. 2.1.

⁶⁴⁸ Zob. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 3 czerwca 2008 r., K 42/07, OTK-A 2008, nr 77, poz. 5.

42 ust. 2 Konstytucji RP. Ograniczenie to nie spełniało – jego zdaniem – jednego z warunków, przewidzianych w art. 31 ust. 3 Konstytucji RP, ponieważ nie określało „na poziomie ustawy przesłanek, którymi powinien się kierować organ podejmujący decyzję w sprawie zgody na udostępnienie akt”. Pozwalało tym samym, zdaniem Rzecznika, podmiotowi prowadzącemu na arbitralne decydowanie w tym zakresie, także w tak istotnych sprawach, jak stosowanie i przedłużanie stosowanie tymczasowego aresztowania.

Rozpatrując wniosek Rzecznika Prawa Obywatelskich, Trybunał Konstytucyjny odwołał się do bogatego orzecznictwa ETPC w sprawach dotyczących dostępu do akt postępowania przygotowawczego, m.in. do wyroku w sprawie *Migoń przeciwko Polsce*, stwierdzając, że ETPCz wielokrotnie odnosił się do kwestii utajnienia materiałów, na podstawie których podejmowane są decyzje w przedmiocie tymczasowego aresztowania w toku postępowania przygotowawczego. We wszystkich analizowanych przez TK sprawach ETPCz wyrażał opinię, iż w sytuacji, gdy obrońcy osoby pozbawionej wolności odmawia się dostępu do akt postępowania przygotowawczego, które są istotne dla skutecznego podważania legalności pozbawienia wolności, dochodzi do pogwałcenia zasady równości broni. Trybunał dostrzegł wprawdzie konieczność utajnienia części materiału dowodowego zebranego w trakcie śledztwa celem zapobieżenia ingerencji podejrzanych w ten materiał, jednakowoż podkreślał, że ten uzasadniony cel nie może być osiągnięty poprzez istotne ograniczenia prawa do obrony. Dlatego też, zdaniem Trybunału, informacje, które są istotne dla oceny legalności pozbawienia wolności, powinny zostać udostępnione w stosowny sposób obrońcy podejrzanego.

W związku z tym TK stwierdził w wydanym wyroku, że zakwestionowany przez Rzecznika art. 156 § 5 k.p.k. w zakresie, w jakim umożliwia arbitralne wyłączenie jawności tych materiałów postępowania przygotowawczego, które uzasadniają wniosek prokuratora w przedmiocie tymczasowego aresztowania, jest niezgodny m.in. z art. 42 ust. 2 Konstytucji RP. Wyrok Trybunału ma takie znaczenie, że w razie zainicjowania przez prokuratora postępowania incydentalnego w przedmiocie zastosowania lub przedłożenia tymczasowego aresztowania oskarżony, którego dotyczyć ma ten środek zapobiegawczy, ma prawo wglądu nie tylko do tych

materiałów postępowania przygotowawczego (do tej części akt), które stanowią uzasadnienie wniosku prokuratora w tej mierze.

W wyroku z 8 października 2013 r. TK badał zgodność z Konstytucją dwóch przepisów kodeksu postępowania karnego: art. 81 § 1 i art. 78 § 2⁶⁴⁹.

Pierwszy z nich stanowi, że jeżeli w warunkach określonych w art. 78 § 1 k.p.k., art. 79 § 1 i § 2 k.p.k. oraz art. 80 k.p.k. oskarżony nie ma obrońcy z wyboru, prezes sądu właściwego do rozpoznania sprawy wyznacza mu obrońcę z urzędu. Kompetencja prezesa sądu związana jest zatem:

- z realizacją przez oskarżonego prawa do żądania wyznaczenia obrońcy z urzędu ze względu na niemożność, definiowaną jako brak możliwości ponoszenia kosztów obrony bez uszczerbku dla niezbędnego utrzymania siebie i rodziny (art. 78 § 1 k.p.k.).
- z wypadkami tzw. obrony obligatoryjnej, a więc jeśli obowiązek korzystania z pomocy obrońcy wyznaczonego z urzędu wynika z ustawy (art. 79 § 1 i 2 oraz art. 80 k.p.k.)⁶⁵⁰

Przepis art. 81 § 1 k.p.k. odnosi się również do wyznaczenia obrońcy w postępowaniu przygotowawczym, a więc dla podejrzanego (art. 71 § 3 k.p.k.).

Warto zauważyć, iż przedmiotem badania przez TK nie był cały zakres normowania art. 81 § 1 k.p.k., a wyłącznie ta część tego przepisu, która stanowi podstawę prawną do wydania zarządzenia o wyznaczeniu obrońcy z urzędu na wniosek oskarżonego działającego na podstawie art. 78 § 1 k.p.k. Co więcej, oprócz prezesa sądu zarządzenie o wyznaczeniu obrońcy albo odmowie wyznaczenia obrońcy prezesa sądu (gdyby złożono wniosek o wyznaczenie obrońcy, a nie zachodziły przesłanki z art. 78 § 1 k.p.k., art. 79 § 1 i § 2 k.p.k. lub art. 80 k.p.k.) mogą wydawać również: przewodniczący wydziału, przewodniczący składu orzekającego albo upoważniony sędzia (art. 93 § 2 k.p.k.).

Drugi z przepisów będących przedmiotem kontroli – art. 78 § 2 k.p.k. – stanowi, że sąd może cofnąć wyznaczenie obrońcy dla osoby niezamożnej, jeżeli okaże się, że nie istnieją okoliczności, na podstawie których go wyznaczono, określone w art. 78 § 1 k.p.k. Przepis ten stanowi zatem podstawę prawną wydania przez sąd postanowienia w

⁶⁴⁹ Zob. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 8 października 2013 r., K 30/11, OTK-A 2013, nr 7, poz. 98.

⁶⁵⁰ Zob. S. Kowalski, *Problematyka obrony z urzędu w postępowaniu karnym – na tle wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 8 października 2013 r. K 30/11*, [w:] *Prawo sądowe w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, red. D. Gil, Wydawnictwo KUL, Lublin 2014, s. 46.

następstwie którego oskarżony uznany swego czasu za niezamożnego traci prawo do obrońcy z urzędu. Także i ten przepis może być zastosowany w postępowaniu przygotowawczym, a więc w odniesieniu do podejrzanego (art. 71 § 3 k.p.k.).

TK badając zgodność przepisów art. 78 § 2 .p.k. i art. 81 § 1 k.p.k. orzekał na wniosek Rzecznika Praw Obywatelskich, który wnosząc o uznanie wymienionych przepisów za niezgodne z art. 45 ust. 1 w zw. z art. 4 ust. 2 i z art. 78 w zw. z art. 176 ust. 1 Konstytucji podkreślił, że ustawodawca powinien uregulować w kwestionowanych przepisach możliwość wniesienia zażalenia na zarządzenie o odmowie wyznaczenia obrońcy stronie, która złożyła wniosek na podstawie art. 78 k.p.k. i na podstawie sądu w przedmiocie cofnięcia takiego wyznaczenia⁶⁵¹.

TK podkreślając znaczenie dostępu do obrońcy w postępowaniu karnym zwraca również uwagę na poufność kontaktów z obrońcą. Bowiem zgodnie ze standardem strasburskim zasadą jest umożliwienie oskarżonemu swobodnego oraz poufnego porozumienia się z obrońcą. W oparciu o treść orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka można stwierdzić, że poufność kontaktów obrońcy z jego klientem obejmuje w szczególności prowadzone bez obecności osób trzecich i bez ingerencji organów państwa spotkania bezpośrednie, wymianę dokumentów, prowadzenie korespondencji czy prowadzenie rozmów telefonicznych. Co ważne zasada poufności nie ma charakteru absolutnego. Biorąc pod uwagę zarówno poglądy wyrażane przez Trybunał, jak i treść dyrektywy 2013/48, należy stwierdzić, że ograniczenia mogą być wprowadzane wyłącznie z ważnych przyczyn w sposób nienaruszający prawa oskarżonego do rzetelnego procesu. Zgodnie z treścią dyrektywy 2013/48 (art. 3 ust. 6 2 zw. z art. 8) odstępstwa od zasady poufności powinny mieć charakter czasowy, a decyzja o ich wprowadzeniu musi być wydana przez organ sądowy bądź podlegać jego kontroli⁶⁵².

Swobodny kontakt oskarżonego z obrońcą gwarantuje nie tylko rzetelność procesu, ale także wpływa na właściwe wykonywanie funkcji obrońcy oraz pozwala na prowadzenie rozsądnej obrony. Prawo do poufnych kontaktów oskarżonego z obrońcą, mimo że nie jest wyrażone w przepisach Kodeksu postępowania karnego w taki sposób, jak w art. 4 dyrektyw 2013/48, stanowi jednak nieodłączny element prawa oskarżonego

⁶⁵¹ Tamże, s. 47.

⁶⁵² Zob. P. Halczak, *Poufność kontaktów z obrońcą*, [w:] *Dostęp do obrońcy w postępowaniu karnym. Standardy krajowe i europejskie*, red. M. Kusak, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2020, s. 52.

do obrony⁶⁵³. Dowodzi tego umieszczenie w Kodeksie wyjątków w zakresie poufności kontaktów, które mają zastosowanie w przypadku osób pozbawionych wolności.

Jednym z nich jest art. 73 § 1 k.p.k., zgodnie z którym oskarżony tymczasowo aresztowany może porozumiewać się ze swym obrońcą podczas nieobecności innych osób, a także korespondencyjnie. Przepis ten analizowany był przez Trybunał Konstytucyjny, który w wyroku z 17 lutego 2004 r.⁶⁵⁴ orzekł, że art. 73 § 2 k.p.k. w jego ówczesnym brzmieniu⁶⁵⁵, umożliwiający ograniczenie swobody porozumiewania się oskarżonego z obrońcą, nie stanowi naruszenia konstytucyjnego prawa do obrony. Trybunał uznał, że wyjątkowy i krótkotrwały charakter regulacji, a także uzależnienie jego zastosowania od wystąpienia szczególnych okoliczności decydują o zgodności zaskarżanego przepisu z Konstytucją RP. W uzasadnieniu wskazano, że ograniczenie prawa oskarżonego do porozumiewania się z obrońcą pod nieobecność innych osób w kształcie unormowanym przepisami Kodeksu – nie stanowi nadmiernej ingerencji w prawo do obrony. Nadto Trybunał stwierdził, że ograniczenie to nie może mieć zasadniczego wpływu na sytuację procesową oskarżonego i nie stanowi przeszkody w przygotowywaniu obrony⁶⁵⁶.

Powyższe stanowisko TK potwierdził w wyroku z 10 grudnia 2012 r.⁶⁵⁷, jednocześnie uznając za niezgodny z postanowieniami Konstytucji RP art. 73 § 3 k.p.k., który wprowadza możliwość kontroli korespondencji. W uzasadnieniu orzeczenia Trybunał zauważył, że w treści zaskarżonego przepisu brakowało jakiegokolwiek przesłanki, która ograniczałaby swobodę prokuratora przy korzystaniu z możliwości kontroli korespondencji tymczasowo aresztowanego z obrońcą. W konsekwencji, zdaniem Trybunału, ograniczenie to może wykraczać poza sytuacje, w których z perspektywy konstytucyjnej i konwencyjnej dopuszczalne jest skorzystanie przez prokuratora z uprawnienia, o którym jest mowa w art. 73 § 2 k.p.k. W rezultacie zajętego przez Trybunał stanowiska, ustawą z dnia 27 września 2013 r. zmieniono art.

⁶⁵³ Zob. P. Wiliński, *Zasada prawa do obrony...*, s. 311.

⁶⁵⁴ Zob. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 17 lutego 2004 r., SK 39/02, OTK-A 2004/2/7.

⁶⁵⁵ „W postępowaniu przygotowawczym prokurator udzielając zezwolenia na porozumiewanie się może w szczególnie uzasadnionym wypadku zastrzec, że będzie przy tym obecny sam lub osoba przez niego upoważniona”.

⁶⁵⁶ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 17 lutego 2004, SK 39/02, OTK-A 2004/2/7.

⁶⁵⁷ Zob. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 10 grudnia 2012 r., K 25/11, OTK-A 212/11/32.

73 k.p.k., ujednolicając przesłanki wprowadzania ograniczeń korzystania z prawa do poufnego kontaktu z obrońcą⁶⁵⁸.

Innym z problemów, które poruszył TK była równość stron postępowania. TK podkreślał, że prawa do obrony muszą być równo stosowane dla wszystkich stron postępowania⁶⁵⁹. Oznacza to, że zarówno oskarżony, jak i organy ścigania czy powództwa cywilne, powinny mieć równe szanse w prezentowaniu swoich argumentów i zgromadzeniu dowodów⁶⁶⁰. Zasada równości stron postępowania jest kluczowa dla zapewnienia uczciwego procesu⁶⁶¹.

Ważnym zagadnieniem poruszonym przez Trybunał z punktu widzenia realizacji prawa do obrony była także niezależność adwokatów i radców prawnych. TK podkreślał w swym orzecznictwie znaczenie niezależności zawodowej adwokatów i radców prawnych dla skutecznego wykonywania prawa do obrony. Oznacza to, że adwokaci i radcy prawni powinni działać niezależnie i swobodnie w obronie swoich klientów, bez żadnych ograniczeń lub nacisków⁶⁶².

Trybunał Konstytucyjny akcentował również znaczenie uczciwości procesu sądowego w kontekście prawa do obrony⁶⁶³. To oznacza, że oskarżony powinien mieć zapewnione odpowiednie gwarancje proceduralne, takie jak prawo do konfrontacji z oskarżycielem, prawo do przesłuchiwania świadków, prawo do składania dowodów czy prawo do niezależnego i bezstronnego sądu⁶⁶⁴.

Trybunał Konstytucyjny odniósł się także bardziej szczegółowo w swym orzecznictwie do takich oczywistych elementów prawa do obrony jak prawo

⁶⁵⁸ Zob. Ustawa z dnia 27 września 2013 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. 2013 poz. 1247).

⁶⁵⁹ Zob. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 31 marca 2005 r., SK 26/02, OTK-A 2005/3, poz. 29; z 12 lipca 2011 r., SK 49/08, OTK-A 2011/6 poz. 55. Por. T. Ereciński, K. Weitz, *Prawda i równość stron w postępowaniu cywilnym a orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego*, [w:] *Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego a kodeks postępowania cywilnego. Materiały Ogólnopolskiego Zjazdu Katedr i Zakładów Postępowania Cywilnego. Serock k. Warszawy 24-26 września 2009 r.*, red. T. Ereciński, K. Weitz, Warszawa 2010, s. 2-8.

⁶⁶⁰ Zob. J. Bodio, W. Graliński, *Znaczenie zasady równouprawnienia stron w procesie cywilnym*, 'Studia Iuridica Lublinensia' 2016, Vol. XXV, s. 251-268.

⁶⁶¹ Zob. R. Małajny, *Reguła równości wobec prawa w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, [w:] *Sześć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2003, s. 180.

⁶⁶² Por. P. Kuczma, *Adwokat jako zawód zaufania publicznego w świetle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, „Palestra” 2012, nr 3.

⁶⁶³ Zob. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 31 marca 2005 r., SK 26/02, OTK-A 2005-3, poz. 29; z 12 lipca 2011 r., SK 49/08, OTK-A 2011/6, poz. 55.

⁶⁶⁴ Zob. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 26 lutego 2008 r., SK 89/06, OTK-A 2008/1, poz. 7.

tymczasowo aresztowanego do porozumiewania się z obrońcą⁶⁶⁵, w sposób swobodny dotyczący spraw związanych z toczącym się postępowaniem⁶⁶⁶, dostrzegając jednocześnie problem, iż tymczasowo aresztowany mógłby przy użyciu środków komunikacji nakłaniać do złożenia fałszywych zeznań albo znacząco utrudnić postępowanie karne. Dlatego wprowadzenie takich środków jak ograniczenie w telefonicznym porozumiewaniu się z obrońcą TK uważa jako krok pozytywny, ale nie mający charakteru generalnego zakazu, bowiem według TK ustawodawca nie może z góry zakładać, że obrońca sam będzie dążył do utrudnienia postępowania karnego albo że będzie z nim w tym celu współpracował⁶⁶⁷.

Trybunał Konstytucyjny podjął również zagadnienie wskazywanych przez skarżących rozwiązań proceduralnych, sformułowanych zwłaszcza w kpk, mających negatywny wpływ na realizację prawa do obrony. W wyroku z 2006 r., który dotyczył art. 632 pkt. 2 kpk, normującego kwestię ponoszenia kosztów postępowania w wypadku jego umorzenia lub w razie wyroku uniewinniającego w sprawie z oskarżenia publicznego. Przepis ten mówił, iż w takich sytuacjach Skarb Państwa nie ponosił jakichkolwiek kosztów obrony z wyboru (w przeciwieństwie do obrony z urzędu), aczkolwiek sąd w uzasadnionych przypadkach może przyznać zwrot całości lub też części wynagrodzenia jednego obrońcy⁶⁶⁸. TK orzekł, że „zaskarżony przepis jest sprzeczny z art. 42 ust. 2 Konstytucji. Trybunał uznał, iż prawo do ustanowienia obrońcy pozostaje w ścisłym związku z możliwościami ekonomicznymi oskarżonego, determinującymi swobodę wyboru adwokata. Koszty znaczące dla samego podjęcia obrony i ustanowienia obrońcy powinny zostać osobie uniewinnionej zwrócone, co najmniej na zasadach takich, na jakich Skarb Państwa obciążają koszty obrony z urzędu”⁶⁶⁹.

Trybunał Konstytucyjny odnosi się również do zakazu *reformationis in peius*⁶⁷⁰, prezentując tezę, że stanowi dodatkowy element konstytucyjnego prawa do obrony

⁶⁶⁵ Zob. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 17 lutego 2004 r., SK 39/02, cz. III, pkt 3; z 25 listopada 2014 r., K 54/13, cz. III, pkt. 4.1.

⁶⁶⁶ Zob. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 25 listopada 2014 r., K 54/13, cz. III, pkt 5.1.

⁶⁶⁷ Zob. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 25 listopada 2014 r., K 54/13, cz. III, pkt. 5.4.

⁶⁶⁸ Zob. L. Jamróz, *Konstytucyjne prawo do obrony przed sądem w RP*, [w: *Konstytucyjno-ustawowa regulacja stosunków społecznych w Rzeczypospolitej Polskiej i Republice Białoruś*, red. J. Matwiejuk, Temida 2, Białystok 2009, s. 272.

⁶⁶⁹ Zob. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 26 lipca 2006 r., SK 21/04.

⁶⁷⁰ „Uregulowany w art. 434 k.p.k. i art. 443 k.p.k. zakaz *reformationis in peius* statuuje zespół norm procesowych, których istota sprowadza się do zakazu orzekania w procesie karnym na niekorzyść

wyrażonego w art. 42 ust. 2 Konstytucji RP, gdyż pełni funkcje gwarancyjne w zakresie swobody korzystania przez oskarżonego z prawa do zaskarżania orzeczeń zapadłych w jego sprawie⁶⁷¹.

W orzecznictwie TK wskazuje się, że powiązanie zakazu *reformationis in peius* z prawem do obrony, oznacza związek nie tyle z główną, rzeczywistą i nienaruszalną treścią tego prawa (rdzeniem), ile przybiera postać tzw. elementu dodatkowego, swoistej otoczki pełniącej funkcje ochronne oraz pomocnicze w odniesieniu do zasadniczej treści tego prawa⁶⁷².

Zakaz *reformatonis in peius* wiązać należy głównie z procedurą odwoławczą i ma na celu chronić prawa oskarżonego przed nieuczciwym traktowaniem ze strony sądu. Zapobiega to sytuacji, w której oskarżony decyduje się odwołać od wyroku, a sąd na drugi raz zaostrza mu karę lub nałoży surowsze sankcje niż w pierwotnym wyroku.

Ważne jest zrozumienie, że zarówno prawo do obrony, jak i zasada zakazu *reformatonis in peius* mają na celu zapewnienie uczciwego i sprawiedliwego procesu sądowego⁶⁷³. Oczywiście istnieją pewne wyjątki od tych zasad, np. gdy oskarżony sam decyduje się na odwołanie i zgłasza zarzuty skierowane przeciwko wyrokowi sądu,

oskarżonego (tzw. bezwzględny zakaz *reformationis in peius*) w postępowaniu odwoławczym (tzw. bezpośredni zakaz *reformationis in peius*), lub w postępowaniu po uchyleniu orzeczenia do ponownego rozpoznania (tzw. pośredni *reformationis in peius*), w sytuacji, w której w ogóle nie został wniesiony środek odwoławczy na niekorzyść oskarżonego lub wprawdzie został wniesiony środek odwoławczy przez oskarżyciela publicznego albo pełnomocnika na niekorzyść oskarżonego, ale nie podniesiono w nim zarzutów kwestionujących uchybienia w zakresie podstawy faktycznej lub podstawy prawnej rozstrzygnięcia, które miałyby stać się przesłanką do wyciągnięcia w dalszym postępowaniu negatywnych konsekwencji wobec oskarżonego (tzw. względny zakaz *reformationis in peius*). Zakaz *reformationis in peius* ma charakter gwarancyjny, zapewniając oskarżonemu nie pogarszanie jego sytuacji procesowej w sytuacjach, w których nie doszło do zakwestionowania na niekorzyść oskarżonego konkretnych uchybień procesowych związanych z dokonaniem wadliwych ocen prawnych, a ich uniknięcie w procesie wyrokowania mogłoby doprowadzić do wydania orzeczenia mniej korzystnego niż to rozstrzygnięcie jakie rzeczywiście w wyroku zapadło”. Zob. E. Plebanek, M. Bielski, *Granice zakazy reformatonis in peius w świetle zasad konstytucyjnych*, [w:] *Państwo demokratyczne, prawne i socjalne. Studia prawne. Księga Jubileuszowa Dedykowana Profesorowi Zbigniewowi Antoniemu Maciągowi*, red. M. Grzybowski, t. 3, Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Kraków 2014, s. 449-450.

⁶⁷¹ Zob. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 1 lipca 2009 r., P 3/08, OTK-A 2009/7/115.

⁶⁷² Zob. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 28 kwietnia 2009 r., P 22/07, OTK-A 2009/4/55; z 4 lipca 2002 r., P 12/01, OTK ZU nr 4/A/2002, poz. 50; z 3 listopada 2004, K 18/03, OTK ZU nr 10/A/2004, poz. 103; z 7 września 2006 r., SK 60/05, OTK ZU nr 8/A/2006, poz. 101; z 19 marca 2007, K 47/05, OTK ZU nr 3/A/2007, poz. 27.

⁶⁷³ Zob. Z. Kwiatkowski, *Zakaz reformationis in peius w postępowaniu w sprawach o wykroczenia*, [w:] *Współczesne problemy procesu karnego i wymiaru sprawiedliwości. Księga ku czci Profesora Kazimierza Marszała*, red. P. Hofmański, K. Zgrzyzek, Uniwersytet Śląski, Katowice 2003, s. 177.

które mogą prowadzić do zmiany wyroku w jego korzyść⁶⁷⁴. Jednak ogólnie rzecz biorąc, obie zasady działają na rzecz ochrony praw oskarżonego w ramach procesu sądowego.

Warto także ocenić skuteczność orzecznictwa TK dotyczącego prawa do obrony w postępowaniu sądowym, którą należy wywodzić z różnych perspektyw. Przede wszystkim orzecznictwo w tym obszarze ma fundamentalne znaczenie dla ochrony tej zasady konstytucyjnej, Trybunał bowiem wydawał orzeczenia stwierdzające, że określone przepisy naruszają prawo do obrony i nakazywał ich zmianę lub unieważnienie. W ten sposób wpłynął na kształtowanie prawa i ochronę praw jednostki w postępowaniu sądowym. Po drugie ma też wpływ na praktykę sądową. Sądy często biorą pod uwagę interpretacje i wykładnie TK w swoich rozstrzygnięciach. Jeśli Trybunał uzna, że pewne przepisy prawa naruszają prawo do obrony, sądy mogą dostosować swoje postępowanie i decyzje do tej interpretacji. Oczywiście kluczowa jest skuteczność orzecznictwa TK w praktyce, która zależy również od sposobu, w jaki sądy i inne organy władzy wykonują wydane przez TK orzeczenia. Jeśli orzeczenia są ściśle przestrzegane i mają praktyczne skutki, to skuteczność ochrony prawa do obrony może być wysoka. Jednak jeśli nie są w pełni respektowane lub ich realizacja jest ograniczona, skuteczność może być ograniczona. Co więcej, orzeczenia TK często przyciągały uwagę mediów i opinii publicznej, przez co przyczyniły się do wzrostu świadomości społecznej na temat praw i wolności jednostki w postępowaniu sądowym. To z kolei mogło w wielu przypadkach prowadzić do większego zrozumienia i skutecznej ochrony prawa do obrony na poziomie społecznym.

Analiza orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego dowodzi, że uznaje on doniosłość ogólnoustrojową oraz prawnoczuwającą prawa do obrony. Mamy do czynienia w tym względzie ze względnie stałą linią orzeczniczą, obejmującą ochronę wskazanego w art. 42 ust. 2 Konstytucji RP prawa do obrony od pierwszego etapu prowadzenia sformalizowanej procedury. Trudno jednak stwierdzić, czy mamy do czynienia z wyższym poziomem ochrony, jak to ma na przykład miejsce w przypadku realizacji art. 45 Konstytucji RP i art. 6 EKPC⁶⁷⁵.

⁶⁷⁴ Por. K. Woźniewski, *Zakaz reformationis in peius a zasada niezmienności przedmiotu procesu*, [w:] *Współzależność prawa karnego materialnego i procesowego. W świetle kodyfikacji karnych z 1997 r. i propozycji ich zmian*, red. Z. Cwiąkański, G. Artymiak, Wolters Kluwer, Warszawa 2008, s. 163-173.

⁶⁷⁵ Zob. M. Zubik, *Konstytucyjne aspekty prawa...*, s. 16.

4.2.2. Sąd Najwyższy

Orzecznictwo Sądu Najwyższego (SN) odgrywa ważną rolę w interpretacji i rozwoju prawa do obrony⁶⁷⁶. Ukazuje je jako jedną z najważniejszych zasad, które obejmują katalog uprawnień składających się na standard rzetelnego procesu⁶⁷⁷. Rozpatruje je w aspekcie materialnym oraz formalnym⁶⁷⁸. Dlatego warto wskazać na pewne elementy tego prawa znajdujące odzwierciedlenie w orzeczeniach SN.

Po pierwsze SN eksponuje rolę obrońcy, potwierdzając w swym orzecznictwie znaczenie prawa oskarżonego do reprezentacji przez adwokata⁶⁷⁹. Orzeczenia SN podkreślają konieczność zapewnienia oskarżonemu możliwości skorzystania profesjonalnej pomocy prawnej⁶⁸⁰, zwłaszcza w przypadkach poważnych zarzutów karnych⁶⁸¹. Chodzi tu o prawo zarówno do obrońcy z urzędu, jak i obrońcy z wyboru⁶⁸². W przypadku tego pierwszego SN wskazał, że jeśli oskarżony chce, aby wyznaczono mu obrońcę z urzędu, musi wykazać „w sposób należyty”, że nie jest w stanie ponieść kosztów obrońcy z wyboru bez uszczerbku dla niezbędnego utrzymania siebie i rodziny⁶⁸³.

Warto zauważyć, że gdy obrońca z urzędu poinformuje sąd, że nie dostrzega podstaw do wystąpienia z kasacją lub wnioskiem o wznowienie, w orzecznictwie SN przyjmuje się, że nie ma możliwości ustanowienia, z tego tylko tytułu, oskarżonemu innego obrońcy z urzędu, aby sporządził on ów środek⁶⁸⁴. Taka możliwość istnieje, ale jedynie w razie wykazania zaniedbań poprzedniego obrońcy z urzędu, który nie

⁶⁷⁶ Por. P. Nowak, *Prawo do obrony w świetle orzecznictwa SN*, [w:] *Prawo do obrony. Teoria a rzeczywistość*, red. A. Światłowski, AT Wydawnictwo, Kraków 2012, s. 255-264.

⁶⁷⁷ Zob. T. Tomaszewski, *Prawo do obrony...*, s. 135.

⁶⁷⁸ Zob. Postanowienie Sądu Najwyższego z 22 października 2014 r., V KK 164/14.

⁶⁷⁹ Zob. Wyrok Sądu Najwyższego z 27 czerwca 2017 r., II KK 82/17, Por. D. Czerniak, *Prawo dostępu do adwokata w postępowaniu przygotowawczym: uwagi na tle postanowień Sądu Najwyższego z 27.06.2017r., II KK 82/17*, „Przegląd Sądowy” 2018, nr 11, s. 118-134.

⁶⁸⁰ Zob. Wyrok Sądu Najwyższego z 16 stycznia 1974 r., III KR 315/73; z 17 marca 1980 r., II KR 319/79, OSNÓW 1980, nr 5-6, poz. 50; z 19 grudnia 1988 r., I KR 348/88, OSNÓW 1989, nr 5-6, poz. 45; z 7 maja 1997 r., IV KKN 106/96, OSNÓW 1997, nr 7-8, poz. 68; z 18 grudnia 2002 r., II KK 326/02; z 6 maja 2015 r., IV KK 29/15, Postanowienie Sądu Najwyższego z 29 listopada 2021 r., IV KZ 44/21.

⁶⁸¹ Zob. Wyrok Sądu Najwyższego z 9 lutego 2004 r., V KK 194/03, OSNÓW 2004/4.

⁶⁸² Zob. Wyrok Sądu Najwyższego z 14 stycznia 2005 r., V KK 309/04, OSNÓW 2005, nr 2, poz. 19.

⁶⁸³ T. Tomaszewski, *Prawo do obrony...*, s. 135.

⁶⁸⁴ Zob. T. Grzegorzczak, *Obronica z urzędu w polskim procesie karnym (wybrane zagadnienia)*, [w:] *Funkcje procesu karnego. Księga jubileuszowa Profesora Janusza Tylmana*, red. T. Grzegorzczak, LEX a Wolters Kluwer business, Warszawa 2011, s. 297.

dostrzegł podstaw kasacyjnych⁶⁸⁵. W orzecznictwie SN zasadnie akcentuje się natomiast, że przekazując oskarżonemu informację o stanowisku wyznaczonego obrońcy z urzędu o braku podstaw do jej sporządzenia, prezes sądu powinien też pouczyć go, że z uwagi na takie stanowisko owego obrońcy, biegnie teraz dla oskarżonego, przewidziany prawem 30-dniowy termin do złożenia kasacji poprzez obrońcę z wyboru⁶⁸⁶, a nie – wynikający z art. 120 k.p.k. – 7 dniowy termin do uzupełnienia braków formalnych pisma w postaci złożenia w tym czasie kasacji sporządzonej i podpisanej przez adwokata. W razie nie uczynienia tego prezes sądu, po upływie 30-dniowego terminu, winien odmówić przyjęcia kasacji własnej oskarżonego, jako niespełniającej, mimo upływu terminu, wymogów formalnych wymaganych przez ustawę od tej skargi. Nie ma jednak przeszkód, aby oskarżony wystąpił wówczas o ustanowienie mu nowego obrońcy z urzędu, ale wykazując, że poprzednio powołany obrońca nie wypełnił należycie swoich obowiązków⁶⁸⁷.

SN zwraca także uwagę na zasadę równości broni w postępowaniu karnym. Oznacza to, że zarówno oskarżony, jak i oskarżyciel powinni mieć równe możliwości przedstawienia swoich argumentów i dowodów. Sąd podkreślał konieczność zapewnienia oskarżonemu dostępu do informacji i materiałów niezbędnych do skutecznej obrony⁶⁸⁸.

W tym przypadku warto także zauważyć, iż SN podejmuje w swym orzecznictwie również kwestię prawnych sprzeczności interesów oskarżonych reprezentowanych przez tego samego obrońcę w postępowaniu karnym⁶⁸⁹. Na taką ewentualność wskazuje art. 85 Kodeksu postępowania karnego, zgodnie z którym „Obrońca może bronić kilku oskarżonych, jeżeli ich interesy nie pozostają w sprzeczności”⁶⁹⁰. SN w swym wyroku z 15 lutego 2007 r. wskazał, iż „Fakt istnienia sprzeczności między wyjaśnieniami oskarżonych z poszczególnych terminów rozpraw, będący efektem uzupełnienia tych wyjaśnień, nie może skutkować przyjęciem, że

⁶⁸⁵ Zob. Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 1 lipca 1999 r., V KZ 33/99, OSNÓW 1999, nr 9 – 10, po. 56; Postanowienie z 3 lutego 2004 r., V KZ 3/04, OSNKW 2004, nr 4, poz. 41.

⁶⁸⁶ Zob. Postanowienie SN z dnia 12 grudnia 2008 r., IV KZ 82/08, OSNKW 2009.

⁶⁸⁷ T. Grzegorzczak, *Obrońca z urzędu...*, s. 313.

⁶⁸⁸ Zob. Postanowienie Sądu Najwyższego z 12 maja 2022 r., III USK 386/21; z 14 września 2021 r., I Nunc 104/21; Wyrok Sądu Najwyższego z 19 lutego 2019 r., II KK 287/1; z 30 czerwca 2017 r., I CSK 603/16; z 21 stycznia 2005 r., I CK 4/05; z 21 stycznia 2005 r., I CK 4/05; z 4 października 2000 r., III KKN 164/00.

⁶⁸⁹ Por. P. Kruszyński, *Istota i skutki prawne sprzeczności interesów oskarżonych reprezentowanych przez tego samego obrońcę w postępowaniu karnym*, „Prokuratura i Prawo” 2020, nr 9, s. 17-25.

⁶⁹⁰ Dz.U. 2022.1375.

realizując w sposób efektywny obronę obu oskarżonych obrońca musi działać na niekorzyść któregoś z oskarżonych. Przecież obaj oskarżeni, jeśli chodzi o treść wyjaśnień, zachowali się identycznie, podkreślając przy tym, co jest bezsporne, „spożywanie tego dnia alkoholu”⁶⁹¹. W tym stanie rzeczy, nie każda sprzeczność w dyspozycjach oskarżonych może stanowić o zaistnieniu kolizji interesów, skutkującej koniecznością zastosowania art. 85 § 2 Kodeksu postępowania karnego⁶⁹².

SN podkreśla także znaczenie prawa oskarżonego do przesłuchania świadków. Orzeczenia wskazują, że oskarżony powinien mieć możliwość zadawania pytań świadkom w celu wyjaśnienia faktów i przedstawienia swojej obrony. Oskarżony ma prawo do sprawiedliwego i skutecznego przesłuchiwanie świadków w ramach procesu sądowego⁶⁹³.

Ponadto SN w swym orzecznictwie potwierdza, że oskarżony ma prawo do milczenia i nie może być zmuszany do złożenia zeznań przeciwko sobie⁶⁹⁴. Prawo to ma na celu ochronę oskarżonego przed samookaleczeniem i uniknięcie sytuacji, w których zeznania mogą być użyte przeciwko niemu.

SN od dawna daje wyraz temu, iż w prawie do obrony zawiera się prawo do milczenia. Dla przykładu w wyroku z 4 listopada 1977 r.⁶⁹⁵ SN wskazał, iż bierność uczestnika procesu nie może być wykorzystana przeciwko niemu. W rzeczonyj sprawie Aleksandra W. oskarżona została o zagarnięcie dużej kwoty na szkodę Wojewódzkiej Spółdzielni Ogrodniczo-Pszczelarskiej, podczas procesu bez podania przyczyny odmówiła odpowiedzi na niektóre pytania („zbywała pytania milczeniem”). Sąd uznał jednak, że „skoro odmówiła złożenia wyjaśnień lub udzielenia odpowiedzi na poszczególne pytania uznana została w polskim procesie karnym jako jeden z elementów prawa oskarżonego do obrony, to skorzystanie z tego prawa nie może być poczytane za okoliczność obciążającą”⁶⁹⁶. Przytoczyć tu warto jeszcze przykład innej sprawy, w której oskarżony przez cały proces nie przyznał się do złamania przepisów drogowych, a tym samym spowodowania wypadku, ani nie okazał skruchy w ramach

⁶⁹¹ Zob. Wyrok Sądu Najwyższego z 15 lutego 2007 r., IV KK 244/06.

⁶⁹² P. Kruszyński, *Istota i skutki...*, s. 21.

⁶⁹³ Zob. Postanowienie Sądu Najwyższego z 29 lipca 2016 r., V KK 2/16.

⁶⁹⁴ Zob. Wyrok Sądu Najwyższego z 9 listopada 2022 r. I KZP 5/21; Uchwała siedmiu sędziów Sądu Najwyższego z dnia 9 listopada 2021 r., I KZP 5/21; Postanowienie Sądu Najwyższego z 12 maja 2021 r., V KK 155/21.

⁶⁹⁵ Zob. Wyrok Sądu Najwyższego z 4 listopada 1977 r., V KR 176/77, OSNÓW I/1978, poz. 7.

⁶⁹⁶ Tamże.

realizacji swojego prawa do obrony, a mimo to został przez wymiar sprawiedliwości potraktowany łagodnie (zawieszenie wykonania kary). Sąd Najwyższy uznając rewizję nadzwyczajną na niekorzyść oskarżonego za bezzasadną podkreślił, iż nieprzyznanie się do winy nie może być poczytane na niekorzyść oskarżonego, jeżeli ta prognoza wynika z analizy osobowości oskarżonego, jego warunków życiowych, zachowania się po popełnieniu przestępstwa oraz innych okoliczności dotyczących jego dotychczasowego życia⁶⁹⁷.

SN podkreśla również znaczenie prawa oskarżonego do konfrontacji z oskarżycielem i świadkami. Oskarżony powinien mieć możliwość zadawania pytań oskarżycielowi i świadkom, aby wyjaśnić dowody i przedstawić swoją obronę. Prawo do konfrontacji zapewnia uczciwe procesy i umożliwia oskarżonemu skuteczną obronę⁶⁹⁸.

W uchwale z 2001 r. podjętej przez siedmiu sędziów SN wskazano na problem sprowadzenia oskarżonego pozbawionego wolności na rozprawę apelacyjną. SN zauważył, w niej, że momentem przełomowym w podejściu sądów, również SN do zagadnienia uczestnictwa oskarżonego lub jego obrońcy w rozprawie odwoławczej była nie data wejścia w życie nowego Kodeksu postępowania karnego z 1997 r., który w art. 451 § 2 znacznie rozszerzył uprawnienia oskarżonego pozbawionego wolności, ograniczając uznaniowość przewidzianą w art. 401 k.p.k. z 1969 r., lecz data wydania przez ETPCz wyroku z dnia 25 marca 1998 r., w sprawie *Belziuka przeciwko Polsce*. W tym wyroku Trybunał przypomniał bowiem orzecznictwo organów strasburskich dotyczące prawa do rzetelnego procesu, ukształtowane we wcześniejszych sprawach, w których stroną były inne państwa – sygnatariusze EKPCz, i wskazał naruszenie przez polskie organa art. 6 ust. 1 i 3 lit. c Konwencji, polegające na odmowie pozbawionemu wolności oskarżonemu, który nie miał obrońcy, osobistego uczestnictwa w rozprawie odwoławczej, pomimo złożenia przezeń wniosku o doprowadzenie go na tą rozprawę. Dalej równie trafnie podniesiono, aby dostrzeżenie wskazanej wyżej sprzeczności między regułami postępowania, na które zezwalał przepis art. 451 § 1 i 2 k.p.k. a regułami rzetelnego procesu, w tym prawa do obrony, określonymi w art. 6 ust. 1 i 3 lit. c Konwencji prowadziło – w myśl art. 91 ust. 2 Konstytucji RP – do przyznania

⁶⁹⁷ Zob. Wyrok Sądu Najwyższego z 6 marca 1973 r., V KRN 591/72, OSNÓW 1973, z. 9, poz. 108; Wyrok Sądu Najwyższego z 5 lutego 1981 r., II KRN 10/81, OSNÓW 1981, z. 7-8, poz. 38.

⁶⁹⁸ Zob. Postanowienie Sądu Najwyższego z 15 listopada 2017 r., III KK 222/17.

pierwszeństwa normie traktatowej (...) z uwagi na to, że normy art. 6 ust. 1 i 3 lit. c mają charakter samorealizujących się⁶⁹⁹. SN zatem nie tylko przychylił się do stanowiska ETPCz, określił również charakter norm konwencyjnych oraz wskazał na ich pierwszeństwo w związku z prawem do rzetelnego procesu karnego, w tym przypadku w zakresie sprowadzenia oskarżonego pozbawionego wolności na rozprawę apelacyjną.

Sąd Najwyższy podjął również w swym orzecznictwie temat sytuacji procesowych w których mogło dojść do pozbawienia strony możliwości obrony jej praw. W postanowieniu z 26 kwietnia 2018 r. SN wyjaśnia, iż „pozbawienie strony możliwości obrony jej praw (art. 379 pkt 5 k.p.c.) polega na tym, że strona na skutek wadliwości procesowych sądu lub strony przeciwnej nie brała udziału w całym postępowaniu lub znacznej jej części, jeżeli skutki tych wadliwości nie mogły być usunięte na następnych rozprawach przed wydaniem wyroku w danej instancji”.⁷⁰⁰ W tym kontekście warto odnieść się również do wyroku SN z 23 czerwca 2004 r., w którym wskazał, iż „dla zaistnienia przesłanki nieważności postępowania ze względu na pozbawienie strony możliwości obrony swych praw konieczne jest wykazanie związku przyczynowego między naruszeniem przepisu prawa a tym pozbawieniem, nieistotne jest natomiast, czy z czyjejkolwiek winy oraz przez kogo prawo zostało naruszone. Przy analizie, czy doszło do pozbawienia strony możliwości działania należy przeprowadzić trójfazową ocenę, tj. najpierw należy rozważyć, czy nastąpiło naruszenie przepisów procesowych, w drugiej kolejności trzeba sprawdzić, czy uchybienie to wpłynęło na możliwość strony do działania w postępowaniu, a w końcu należy zbadać, czy pomimo realizacji tych przesłanek strona mogła bronić swych praw w procesie. Dopiero kumulatywne spełnienie wszystkich tych trzech przesłanek pozwala przyjąć, że strona została pozbawiona możliwości działania⁷⁰¹”. Nie jest jednak konieczne dla przyjęcia nieważności, żeby pozbawienie możliwości obrony praw strony miało wpływ na treść wyroku⁷⁰².

⁶⁹⁹ Zob. Uchwała Składu Siedmiu Sędziów Sądu Najwyższego z dnia 18 października 2001 r., I KZP 25/2001.

⁷⁰⁰ Zob. Postanowienie Sądu Najwyższego z 26 kwietnia 2018 r., IV CSK 590/17; Zob. też Wyrok Sądu Najwyższego z 20 marca 1998 r., II CKN 516/97; z 4 listopada 2010 r., IV CSK 188/10; z 13 czerwca 2002 r., V CKN 1057/00; z 23 czerwca 2004 r., V CK 607/03.

⁷⁰¹ Zob. Wyrok Sądu Najwyższego z 23 czerwca 2004 r., V CK 607/03; Por. Postanowienie Sądu Najwyższego z 14 sierpnia 2020 r., V CSK 618/19.

⁷⁰² Zob. Wyrok Sądu Najwyższego z 28 stycznia 2004 r., IV CK 418/02.

4.2.3. Naczelny Sąd Administracyjny

Postępowanie administracyjne i postępowanie sądownoadministracyjne odgrywają kluczową rolę w ochronie praw jednostek wobec decyzji administracyjnych. W kontekście tego procesu, prawo do obrony nabiera szczególnego znaczenia⁷⁰³.

Naczelny Sąd Administracyjny (NSA) jest najwyższym organem orzekającym w sprawach administracyjnych w Polsce. Orzeczenia NSA mają ogromne znaczenie dla rozwoju prawa administracyjnego oraz zapewnienia ochrony praw jednostki. W kontekście prawa do obrony NSA, odgrywa kluczową rolę w interpretacji przepisów dotyczących postępowania administracyjnego i postępowania sądownoadministracyjnego, a także w tworzeniu standardów, które wpływają na praktykę sądową i realizację praw stron postępowania⁷⁰⁴.

Poprzez swoje decyzje NSA wprowadza wytyczne interpretacyjne które wpływają na praktykę dowodową, zakres praw obywateli oraz zasady dotyczące uczestnictwa strony w procesie⁷⁰⁵. W ten sposób NSA tworzy ramy, które chronią interesy stron postępowania i zapewniają im pełne możliwości obrony.

NSA w swym orzecznictwie podkreśla znaczenie prawa do obrony w postępowaniu administracyjnym oraz konieczność zapewnienia stronom możliwości przedstawiania swoich racji i korzystania z pomocy prawnej. Orzeczenia NSA stanowią istotne wytyczne dla organów administracyjnych i sądów administracyjnych w zakresie zapewnienia skutecznej obrony i uczciwości postępowania administracyjnego.

Oczywiste, jest, że możliwość obrony swych praw przysługuje obu stronom (wszystkim uczestnikom postępowania), nie jest związana tylko z pozycją powoda lub pozwanego (w procesie) albo skarżącego (w postępowaniu sądownoadministracyjnym), jako z zasady słabszego, bo występującego przeciw organowi administracji, mającemu w stosunku administracyjnym pozycję władczą. Każdej ze stron postępowania sądownoadministracyjnego musi zostać umożliwiona obrona jej praw. Nie ma natomiast znaczenia, czy z prawa do obrony strona lub uczestnik postępowania skorzysta.

⁷⁰³ Szerzej: *Prawo administracyjne w służbie jednostki i wspólnoty*, red. nauk. Z. Łuniewska, M. Karcz-Kaczmarek, P. Wilczyński, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2022.

⁷⁰⁴ Zob. D. Sylwestrzak, *Ochrona praw jednostki przed sądem administracyjnym w sprawach dyscyplinarnych*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2022.

⁷⁰⁵ Por. J.M. Łukaszewicz, *Uzyskanie dokumentu tożsamości przez dziecko „pochodzące prawnie” ze związku „rodziców” tej samej płci zgodnie z wytycznymi uchwały NSA z 2 grudnia 2019 r., II OPS 1/19*, „Zeszyty Prawnicze” 2022, nr 22.3, s. 203-221.

Przykładem wpływu orzecznictwa NSA na prawa strony jest kwestia dostępu do akt sprawy wyrażona w art. 12a ustawy Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi⁷⁰⁶. NSA wielokrotnie potwierdzał, że strony mają prawo do zapoznania się z aktami sprawy i zgromadzonymi dowodami⁷⁰⁷. Przez swoje decyzje, NSA ustanowił zasady dotyczące dostępu do akt, w tym m.in. terminy, tryb udostępniania dokumentów i zasady poufności⁷⁰⁸. To orzecznictwo stanowi fundament dla realizacji prawa do obrony, zapewniając stronie możliwość zapoznania się dowodami i skuteczną argumentację w trakcie postępowania sądownoadministracyjnego.

NSA zwraca także uwagę na rolę pełnomocników, wskazując na ich zdolność do przedstawiania argumentacji i prowadzenia obrony w sposób rzetelny i profesjonalny⁷⁰⁹. Orzecznictwo NSA określa standardy etyczne, których pełnomocnicy powinni przestrzegać, takie jak uczciwość, lojalność wobec klienta⁷¹⁰ a także zachowanie poufności informacji⁷¹¹. Decyzje NSA wpływają na kształtowanie się profesjonalnego standardu reprezentacji stron i zapobiegają nadużyciom oraz naruszeniom praw strony.

Orzecznictwo NSA dotyczące pełnomocników odnosi się również do kwestii związanych z przyznawaniem kosztów procesu. NSA ustala wytyczne dotyczące zwrotu kosztów procesu, w tym opłat za usługi pełnomocników. To orzecznictwo ma duże znaczenie dla stron, ponieważ wpływa na dostęp do sprawiedliwości i równości stron w procesie sądownoadministracyjnym⁷¹².

W kontekście korzystania z pomocy prawnej, warto zwrócić uwagę na postanowienie NSA z 20 października 2004 r., w którym wskazał, iż posiadanie

⁷⁰⁶ Ustawa z dnia 30 sierpnia 2002 r. Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi (Dz.U. 2023.259 t.j.).

⁷⁰⁷ Por. L. Guzek, *Dowody w postępowaniu podatkowym. Wybrane orzeczenia NSA*, „Gazeta Prawna” 2000, nr 44.

⁷⁰⁸ Zob. P. Ostojński, *Prawo dostępu do akt sprawy: glosa do uchwały NSA z dnia 8 października 2018 r.*, I OPS I/18, „Przegląd Sądowy” 2019, nr 9, s. 123-131.

⁷⁰⁹ Zob. M. Niezgódka-Medek, *Pełnomocnicy*, [w:] *Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi. Komentarz*, red. B. Dauter, A. Kabat, M. Niezgódka-Medek, wyd. 8, Wolters Kluwer, Warszawa 2020, s. 158.

⁷¹⁰ Zob. Postanowienie Naczelnego Sądu Administracyjnego z 3 marca 2009 r., I OZ 155/09; z 11 marca 2009 r., I OZ 198/09; Por. A. Matan, *Działanie strony będącej osobą fizyczną ‘przez’ przedstawiciela ustawowego*, [w:] *Kodeks Postępowania Administracyjnego. Komentarz do art. 1- 103*, red. G. Łaszczycza, Cz. Martysz, A. Matan, tom. 1, wyd. 3, Lex a Wolters Kluwer business, Warszawa 2010, s. 368 – 370.

⁷¹¹ Zob. Postanowienie Naczelnego Sądu Administracyjnego z 26 czerwca 2008 r., II OZ 680/08.

⁷¹² Zob. K. Grzelak-Bach, *Koszty procesu w postępowaniu przed Naczelnym Sądem Administracyjnym – wybrane problemy na tle orzecznictwa*, „Studia Prawnoustrojowe” 2017, nr 38, s. 227-243.

majątku, szczególnie nieruchomości o nieruchomości o znacznej wartości, w zasadzie wyklucza możliwość przyznania prawa pomocy, zwłaszcza w sytuacji, gdy majątek ten nie jest obciążony prawami osób trzecich i w żaden sposób nie została ograniczona możliwość jego zdobycia⁷¹³.

Przypomnieć należy bowiem, że ustawodawca określił przesłanki, na podstawie których następuje przyznanie prawa pomocy osobie fizycznej i osobie prawnej⁷¹⁴. W zakresie całkowitym prawo pomocy może zostać przyznane, gdy osoba fizyczna wykaże, iż nie jest w stanie ponieść jakichkolwiek kosztów postępowania, natomiast w zakresie częściowym gdy wykaże, że nie jest w stanie ponieść pełnych kosztów postępowania, bez uszczerbku utrzymania koniecznego dla siebie i rodziny. Zgodnie z art. 246 § 2 pkt. 1 p.p.s.a. osoba prawna może ubiegać się o przyznanie pomocy w zakresie całkowitym, gdy wykaże, że nie ma żadnych środków na poniesienie jakichkolwiek kosztów postępowania. Natomiast stosownie do art. 246 § 2 pkt. 2 p.p.s.a. przyznanie prawa pomocy w zakresie częściowym staje się możliwe wówczas, gdy osoba prawna wykaże, że nie posiada dostatecznych środków na poniesienie pełnych kosztów postępowania⁷¹⁵.

Utrwalonym jest przy tym pogląd, że dla uzyskania prawa pomocy nie wystarczy subiektywne przekonanie wnioskodawcy o zasadności jego otrzymania. Udzielenie prawa pomocy jest formą dofinansowania z budżetu państwa i powinno sprowadzać się do przypadków, w których wnioskodawca nie posiada rzeczywiście środków na sfinansowanie udziału w postępowaniu sądowym i zdobycie ich jest obiektywnie niemożliwe⁷¹⁶.

Trafnej konstatacji działań skarżącego dokonał NSA w postanowieniu z 5 stycznia 2016 r. stwierdzając, że „W sytuacji, gdy skarżący takiego prawa nadużywa, składając przy tym wniosek o ustanowienie pełnomocnika, w którym tylko ‘pro forma’ przedstawia swoją sytuację majątkową, oczekując od Sądu wyręczenia go w ustaleniu niezbędnych do jej zbadania informacji albo po raz kolejny składa wniosek w tym

⁷¹³ Zob. Postanowienie Naczelnego Sądu Administracyjnego z 20 października 2004 r., FZ 454/04.

⁷¹⁴ Szerzej: H. Knysiak-Molczyk, *Przesłanki przyznania prawa pomocy w postępowaniu sądowoadministracyjnym*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2007, nr 4, s. 27-39.

⁷¹⁵ Zob. J. Styłska, *Prawo do obrony – standardy orzecznicze Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu a stanowisko Sądu Najwyższego*, [w:] *Wykładnia prawa: aspekty teoretyczne i praktyczne*, red. J. Potrzebacz, B. Liżewski, Wydawnictwo KUL, Lublin 2019, s. 144.

⁷¹⁶ Zob. Postanowienie Naczelnego Sądu Administracyjnego z 16 lutego 2017 r., II OZ 110/17; Postanowienie Naczelnego Sądu Administracyjnego z 15 marca 2011 r., II GZ 83/11.

przedmiocie, ograniczając się w nim wyłącznie do wskazania okoliczności i dowodów powołanych przez niego we wcześniejszym tego rodzaju wniosku, musi liczyć się z odmową jego uwzględnienia. Takie zachowanie nie zmierza bowiem do realizacji celu, dla którego instytucja prawa pomocy została ustanowiona. Składanie identycznych wniosków o przyznanie prawa pomocy świadczy zaś, że tego rodzaju czynność jest celem samym w sobie i nie zmierza ona do realizacji przysługujących skarżącemu uprawnień. Jako taka nie może więc odnieść oczekiwanych przez wnioskodawcę skutków w postaci przyznania pełnomocnika z urzędu⁷¹⁷.

Ponadto, orzecznictwo NSA dotyczące praw obywateli w postępowaniu sądownoadministracyjnym ma znaczący wpływ na ochronę praw podmiotów wobec decyzji administracyjnych. Decyzje NSA mogą tworzyć precedensy, które mają wpływ na późniejsze postępowania, a także działania administracji publicznej⁷¹⁸. W ten sposób NSA przyczynia się do ochrony praw obywateli i zapewnienia im skutecznej obrony wobec działań administracyjnych.

NSA wskazuje na rolę rzetelnego postępowania jako elementu prawa do obrony⁷¹⁹. W postanowieniu z 16 października 2015 r. wskazał, że „nadużyciem prawa jest wykorzystywanie instytucji prawnej wbrew jej celowi i funkcji. W największym zaś skrócie, celem i funkcją postępowania przed sądem administracyjnym jest rozstrzygnięcie sporu między stronami co do legalności działania lub beczynności (przewlekłości) organu administracji publicznej, rzutujących na prawa lub obowiązki strony. Wnoszenie zatem do sądu administracyjnego skargi, która nie ma służyć rozstrzygnięciu realnego sporu między stronami bądź kontroli legalności działania (beczynności administracji), czy której rozstrzygnięcie nie będzie rzutowało na prawa lub obowiązki stron – może być oceniane pod kątem nadużycia prawa⁷²⁰.

W orzecznictwie NSA przyjęto także, że pozbawienie strony możliwości obrony swych praw może mieć miejsce w następujących, przykładowo wskazanych sytuacjach:

⁷¹⁷ Postanowienie Naczelnego Sądu Administracyjnego z 5 stycznia 2016 r., I OZ 1742/15.

⁷¹⁸ Zob. A. Szot, „*Precedens*” jako pozaprzepisowa podstawa decyzji administracyjnej, [w:] *Wykładnia operatywna prawa. Perspektywa teoretyczna i dogmatyczna*, red. L. Leszczyński, A. Szot, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2017, s. 134-149.

⁷¹⁹ Zob. Postanowienie Naczelnego Sądu Administracyjnego z 9 listopada 2011 r., I OSK 1936/10; z 28 czerwca 2012 r., I OSK 942/11.

⁷²⁰ Postanowienie Naczelnego Sądu Administracyjnego z 16 października 2015 r., I OSK 1992/14.

- nie zawiadomienie strony o terminie rozprawy⁷²¹;
- nie zawiadomienie o rozprawie pełnomocnika strony, choćby zawiadomienie wysłano bezpośrednio stronie⁷²²;
- na odroczenie rozprawy mimo uzasadnionego wniosku strony, nie reprezentowanej przez pełnomocnika⁷²³;
- niezawieszenie postępowania, mimo istnienia podstawy zawieszenia⁷²⁴;
- przeprowadzenie rozprawy we wcześniejszym terminie niż oznaczony w zawiadomieniu skierowanym do strony⁷²⁵;
- doręczenie wezwania na rozprawę w takim czasie lub w taki sposób, że strona nie mogła na nią przybyć.
- brak zawiadomienia o terminie rozprawy podmiotów, które powinny być o niej powiadomione⁷²⁶;
- w wyjątkowych sytuacjach pozbawienie możliwości obrony swych praw może mieć miejsce w razie oddalenia wniosku o ustanowienie pełnomocnika z urzędu. NSA co do zasady przyjmuje, że oddalenie wniosku o ustanowienie pełnomocnika z urzędu nie stanowi pozbawienia strony możliwości obrony jej praw⁷²⁷.

W wyroku z dnia 9 lutego 2023 r.⁷²⁸ NSA uchylił decyzję Prezesa Urzędu Ochrony Danych Osobowych nakładającą karę pieniężną na Morele.net oraz wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie, oddalający skargę na powyższą decyzję. Uzasadnienie tego wyroku zawiera bowiem dość jednoznaczne stanowiska interpretacyjne w kilku kwestiach istotnych z punktu widzenia praktycznego stosowania przepisów RODO. Ciekawym zagadnieniem omawianej sprawy są rozważania NSA co do tego, czy stronie postępowania administracyjnego (w tym przypadku administratorowi danych osobowych) przysługuje „prawo do obrony”.

⁷²¹ Zob. Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 29 marca 2011 r. I OSK 2057/10, Legalis; z 20 lutego 2009 r., I OSK 419/08, Legalis.

⁷²² Zob. Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 2 grudnia 2008 r., II GSK 538/08; z 25 stycznia 2008 r., II OSK 1943/06.

⁷²³ Zob. Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 29 grudnia 2009 r., II OSK 1137/09, z 4 sierpnia 2009 r., II OSK 718/09, z 1 kwietnia 2008 r., I OSK 545/07.

⁷²⁴ Zob. Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 4 października 2011 r., II OSK 1954/11.

⁷²⁵ Zob. Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 11 stycznia 2006 r., I OSK 283/05.

⁷²⁶ Zob. Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 31 sierpnia 2006 r., I OSK 871/05;

⁷²⁷ Zob. Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 7 lutego 2006 r., I FSK 550/05; z 8 marca 2011 r., I GSK 80/10.

⁷²⁸ Zob. Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 9 lutego 2023 r., III OSK 3945/21.

Konieczność rozstrzygnięcia powyższej kwestii powstała z uwagi na to, że Prezes UODO jako organ administracyjny, nie uwzględnił wniosku Morele.net o przeprowadzenie dowodu z opinii biegłego na okoliczność:

- ustalenia standardów technicznych i organizacyjnych środków bezpieczeństwa w działalności gospodarczej przedsiębiorców w obszarze e-commerce o podobnej skali i charakterze,
- oceny czy środki techniczne i organizacyjne stosowane przez Morele.net odpowiadały takim standardom,
- czy były odpowiednie uwzględniając stan wiedzy technicznej, koszt wdrażania oraz charakter, zakres, kontekst i cele przetwarzania oraz ryzyko naruszenia praw lub wolności osób fizycznych o różnym prawdopodobieństwie wystąpienia i wadze zagrożenia.

Analizując zagadnienie “prawa do obrony” NSA stwierdził m.in., że:

- przepisy kodeksu postępowania administracyjnego (KPA) wprowadzając nie przewidują jako takiego „prawa do obrony” strony postępowania, jednakże szereg uprawnień strony składających się na takie prawo można wywieść z przepisów KPA wyrażających szeroko rozumianą zasadę czynnego udziału strony w postępowaniu
- w orzecznictwie przyjmuje się, że w sprawach o nałożenie sankcji administracyjnych strona (jako podmiot, któremu tak naprawdę zarzuca się w takich sprawach popełnienie deliktu administracyjnego) powinna mieć możliwość obrony, a jednocześnie wniosek dowodowy jest tak naprawdę jedynym środkiem obrony strony dążącej do wykazania korzystnych dla niej okoliczności faktycznych
- postępowanie administracyjne przed Prezesem UODO jest postępowaniem jednoinstancyjnym i tym samym strona nie ma prawa do wniesienia odwołania czy wniosku o ponowne rozpatrzenie sprawy, w których mogłaby zawrzeć wnioski dowodowe zmierzające do podważenia stanowiska przyjętego w decyzji administracyjnej.

W konsekwencji NSA uznał, że powołanie biegłego ma wprawdzie charakter fakultatywny i zależy od uznania organu prowadzącego postępowanie (przepisy KPA stanowią bowiem, że gdy w sprawie wymagane są wiadomości specjalne, organ administracji publicznej „może zwrócić się do biegłego”), jednakże nie w każdym przypadku organ będzie uprawniony do odstąpienia od powołania biegłego i rozstrzygnięcia sprawy w oparciu o wiedzę specjalistyczną własnego personelu.

Zatem pomimo tego, że przepisy KPA nie przewidują „prawa do obrony” w takiej postaci jak np. przepisy prawa karnego, to uwzględniając powyższe stanowisko NSA należałoby przyjąć, że w sprawach o nałożenie sankcji administracyjnych część uprawnień przysługujących stronie takiego postępowania stanowi dla niej formę „obrony.”⁷²⁹.

Obowiązkiem zarówno NSA jak i SN (oraz oczywiście sądów powszechnych oraz wojewódzkich sądów administracyjnych) jest usuwanie wszelkich uchybień pozbawiających stronę możliwości obrony jej praw, bez względu na to, czy i kto podniósł stosowny zarzut⁷³⁰.

4.3. Tendencje w zakresie zwiększania efektywności realizacji prawa do obrony jako prawa człowieka w ustroju Rzeczypospolitej Polskiej

Z przeprowadzonej analizy wynika, iż w ustrój Rzeczypospolitej Polskiej wpisane są podstawowe gwarancje praw człowieka, w tym prawo do obrony. Istnieje jednak debata na temat efektywności realizacji tego prawa w Polsce, szczególnie w kontekście zmian politycznych i prawnych, które miały miejsce w ostatnich latach. Warto zatem przedstawić pewne tendencje w zakresie zwiększania efektywności realizacji prawa do obrony jako prawa człowieka w Polsce.

⁷²⁹ Zob. P. Giersz, P. Skuza, *Czy administratorowi przysługuje „prawo do obrony”*, <https://ktw.legal/czy-administratorowi-przysluguje-prawo-do-obrony/> (data dostępu: 23.12.2023).

⁷³⁰ Zob. A. Góra – Błaszczkowska, *Pozbawienie strony możliwości obrony swych praw jako podstawa nieważności postępowania cywilnego i sądownoadministracyjnego (na podstawie wybranych orzeczeń SN i NSA dotyczących skarg kasacyjnych)*, [w:] *Aequitas Sequitur Legem. Księga Jubileuszowa z okazji 75. urodzin Profesora Andrzeja Zielińskiego*, red. K. Flaga-Gieruszyńska, G. Jędrak, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2014, s. 136.

Jedną z nich jest niewątpliwie niezawisłość sądów, którą traktować należy jako istotny czynnik wpływający na efektywność realizacji prawa do obrony. W ostatnich latach pojawiły się obawy dotyczące niezależności polskiego sądownictwa, w tym Sądu Najwyższego⁷³¹. Takie obawy mogą wpływać na równowagę sił w procesach sądowych i w konsekwencji na efektywność realizacji prawa do obrony⁷³².

Innym czynnikiem jest niewątpliwie dostęp do adwokatury, którego zapewnienie ma kluczowe znaczenie dla skutecznej obrony⁷³³. Jednak nie wszyscy obywatele mogą sobie pozwolić na wynajęcie adwokata ze względów finansowych. W związku z tym, zwiększenie dostępności bezpłatnej pomocy prawnej dla osób o niskich dochodach może przyczynić się do poprawy efektywności realizacji prawa do obrony.

Pewną barierę mogą stanowić ograniczenia procesowe⁷³⁴. Wprowadzenie pewnych zmian prawnych może mieć bowiem wpływ na efektywność realizacji prawa do obrony. Na przykład, skrócenie terminów procesowych może ograniczać możliwość skutecznej obrony, zwłaszcza w bardziej złożonych sprawach. Konieczne jest znalezienie równowagi pomiędzy skutecznością procedury a zapewnieniem wystarczającego czasu na przygotowanie obrony⁷³⁵.

Niejednokrotnie zwraca się także uwagę na przejrzystość postępowań. Ważne jest, aby postępowania sądowe były przejrzyste i umożliwiały stronom pełne zrozumienie procesu oraz uczestnictwo w nim. Wzmożenie wysiłków w zakresie zapewnienia dostępu do informacji, udostępniania akt sprawy i umożliwienia skutecznego uczestnictwa w postępowaniu może przyczynić się do zwiększenia efektywności realizacji prawa do obrony⁷³⁶.

Ważne jest także, aby kontynuować monitorowanie i analizowanie sytuacji w zakresie realizacji prawa do obrony w Polsce oraz reagować na wszelkie potencjalne

⁷³¹ Zob. D. Gil, *Zmiany ustrojowe i nowe uprawnienia orzecznicze w Sądzie Najwyższy: zagadnienia wybrane*, [w:] *Zmiany w Sądzie Najwyższym i ich wpływ na ostateczny wynik postępowań sądowych*, red. D. Gil, A. Piasecki, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2019, s. 25-39.

⁷³² Zob. S. Paruch, *Konstytucyjne prawo do obrony...*, s. 637 – 657.

⁷³³ Por. S. Garlicki, *Dostęp do adwokatury*, „Palestra” 1958, nr 2, s. 3-10.

⁷³⁴ Zob. M. Wąsek-Wiaderek, *Ograniczenia w dostępie do akt sprawy zawierających informacje niejawne a prawo do obrony*, [w:] *Funkcje procesu karnego. Księga jubileuszowa Profesora Janusza Tyłmana*, red. T. Grzegorzczak, Wolters Kluwer, Warszawa 2011, s. 425-436; K. Dudka, *Karnoprosesowe ograniczenia kontaktów oskarżonego tymczasowo aresztowanego z jego obrońcą*, „Ann. UMCS” 1996, nr 43, s. 245-252.

⁷³⁵ Zob. A. Malicka-Ochtera, *Ograniczenia działań obrońcy w procesie karnym*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2021.

⁷³⁶ Por. R. Rynkun – Werner, *Postępowanie dowodowe a prawo do obrony: kilka uwag na tle nowelizacji kodeksu postępowania karnego z 2019 r.*, „Państwo i Prawo” 2022, nr 12, s. 103-115.

naruszenia praw człowieka. Wymaga to ścisłej współpracy pomiędzy rządem, organizacjami pozarządowymi i społeczeństwem.

Monitoring prawa do obrony jest ważnym narzędziem w celu oceny i ochrony praw człowieka w systemie wymiaru sprawiedliwości.

Dla realizacji przysługującego oskarżonemu (podejrzanemu) prawa do obrony istotne znaczenie ma jego kontakt z adwokatem czy radcą prawnym oraz bezpośrednia rozmowa z nim. Pozwala to w szczególności uzyskać poradę prawną nie tylko co do aktualnej sytuacji procesowej, ale także w zakresie dalszych konsekwencji prawnych, a w efekcie realizować prawo do obrony, w sposób zgodny z rzeczywistym interesem procesowym oskarżonego (podejrzanego)⁷³⁷.

Z tego względu w dalszym ciągu kluczowym jest wprowadzanie takich przepisów, które pomogą zwiększyć efektywność realizacji prawa do obrony. Takim przykładem może być zdalne posiedzenie aresztowe⁷³⁸, którego unormowanie w nowo wprowadzonych przepisach może jednak budzić wątpliwości realizacji konstytucyjnego prawa do obrony. Wprawdzie samej idei informatyzacji funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości, zwłaszcza w czasie epidemii nie należy postrzegać negatywnie, niemniej jednak jej stosowanie nie może być realizowane kosztem wyłączenia bezpośredniego, nieskrępowanego kontaktu osoby, przeciwko której prowadzone jest postępowanie z reprezentującym ją obrońcą. Stanowi to bowiem wyraz naruszenia prawa do obrony, naruszając konstytucyjne standardy rzetelnego procesu.

⁷³⁷ Zob. P. Kardas, *Gwarancje prawa do obrony oraz dostępu do obrońcy na wstępnym etapie postępowania karnego: kilka uwag w świetle doktryny Salduz, doktryny Miranda oraz dyrektywy w sprawie dostępu do adwokata*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2019, nr 1, s. 4-10; W. Jasiński, *Dostęp osoby oskarżonej o popełnienie czynu zagrożonego karą do adwokata na wstępnym etapie ścigania karnego: standard strasburski*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2019, nr 1, s. 24-30; E. Kruk, *Ochrona prawa oskarżonego pozbawionego wolności do kontaktu z obrońcą w postępowaniu karnym*, „Teki Komisji Prawniczej PAN Oddział w Lublinie” 2018, nr 2, s. 183-203.

⁷³⁸ Na ten temat: C. Kulesza, *Rozprawa zdalna oraz zdalne posiedzenia aresztowe w świetle konwencyjnego standardu praw oskarżonego*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2021, nr 3, s. 205-221; J. Żylińska, *Zdalne posiedzenie aresztowe w kontekście prawa do obrony*, [w:] *System ochrony praw człowieka w Polsce w czasie wyzwań pandemicznych*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, t. 3, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2022, s. 756-769; P. Misztal, *Zdalne posiedzenia aresztowe w trybie art. 250 § 3b – 3h Kodeksu postępowania karnego: uwagi de lege lata i de lege ferenda*, „Studia Prawnoustrojowe” 2021, nr 54, s. 405-421;

Wnioski końcowe

Prawo do obrony jest fundamentalnym prawem człowieka, które ma istotne znaczenie dla zapewnienia uczciwości procesu i ochrony praw jednostki. Z przeprowadzonej w dysertacji analizy wynika, iż w świetle Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej oraz standardów międzynarodowych (RE, UE, OBWE), prawo do obrony jest chronione i gwarantowane na różnych etapach postępowania, zarówno w postępowaniu karnym, cywilnym, administracyjnym, jak i w innych rodzajach postępowań.

Warto zauważyć, iż polskie ustawodawstwo dotyczące prawa do obrony ma obowiązek uwzględniać i respektować międzynarodowe standardy praw człowieka, przede wszystkim standardy dotyczące prawa do obrony. Jak wynika z analizy, Polska jest sygnatariuszem wielu międzynarodowych konwencji i umów, które określają te standardy i zobowiązują państwa do ich przestrzegania.

Ściśle z tym powiązana była **hipoteza główna**, zgodnie z którą „Prawo do obrony należy zaliczyć do podstawowych praw człowieka. Oznacza to jego szczególne usytuowanie w systemie ochrony praw i wolności. Jego gwarancji poszukiwać należy zarówno w prawie krajowym (Konstytucja RP, ustawodawstwo, akty wykonawcze), jak i prawie międzynarodowym, zarówno powszechnym (Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, Pakty Praw Człowieka), jak i regionalnym (m.in. standardy Rady Europy, Unii Europejskiej oraz Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie). W tym kontekście należy mówić o wzmocnieniu prawa do obrony, określonego w prawie wewnętrznym, za pomocą standardów międzynarodowych, zarówno za sprawą standardów zawartych w aktach międzynarodowych prawnie wiążących, jak i nie posiadających takiego charakteru, ale mających istotny wpływ na jego realizację (tzw. miękkie prawo)”.

Hipoteza ta została zweryfikowana pozytywnie, bowiem prawo do obrony jest jednym z podstawowych praw człowieka, które są niezwykle istotne dla zapewnienia sprawiedliwości i ochrony praw jednostki w systemie prawnym. Jak dowodzi analiza, jest ono chronione zarówno na poziomie prawa krajowego, jak i międzynarodowego.

Przez uwzględnianie prawa krajowego i międzynarodowego w zakresie ochrony prawa do obrony, stwarza się kompleksowe systemy i gwarancje, które mają na celu zapewnienie uczciwości procesu, równości stron oraz możliwości skutecznej obrony. Prawo do obrony jest zatem usytuowane w centralnym miejscu w systemie ochrony praw i wolności człowieka zarówno na poziomie krajowym, jak i międzynarodowym.

Hipoteza 1 brzmiąca: „Analizy prawa do obrony nie należy prowadzić w oderwaniu od ewolucji praw człowieka, co świadczyć może o przenikaniu tego prawa do grona podstawowych praw przysługujących każdemu człowiekowi, chronionych zarówno na szczeblu międzynarodowym, jak i krajowym, a nieprzysługujących wyłącznie z racji posiadania obywatelstwa. Nadanie prawa do obrony rangi praw człowieka podnosi jego znaczenie w hierarchii praw chronionych i eksponuje wagę międzynarodowych gwarancji prawnych z nim związanych. Jego realizacja nie wynika więc w tej sytuacji wyłącznie z regulacji będących konsekwencją władztwa państwowego, a podlega kontroli społeczności międzynarodowej w ramach standardów i procedur wypracowanych przez organizacje międzynarodowe”.

Hipoteza ta została zweryfikowana pozytywnie, bowiem analiza prawa do obrony powinna uwzględniać ewolucję praw człowieka, ponieważ przekształca się ono w podstawowe prawo przysługujące każdemu człowiekowi, a nie tylko obywatelowi danego kraju. Prawo do obrony jest chronione zarówno na szczeblu międzynarodowym, jak i krajowym, a nadanie mu rangi praw człowieka podkreśla jego znaczenie i wyróżnia je w hierarchii praw.

Warto także zaznaczyć, iż prawa człowieka rozwijają się i ewoluują w czasie, pod wpływem zmieniających się norm i wartości społecznych. Prawo do obrony, jako integralna część sprawiedliwości i uczciwości procesu, również przechodziło zmiany i rozwijało się w ramach ewolucji praw człowieka. W miarę postępu i rozwoju prawa międzynarodowego, prawa człowieka zostały uznane za niezbywalne i powszechne, przysługujące każdemu człowiekowi niezależnie od jego obywatelstwa.

Przysuniecie prawa do obrony do grona podstawowych praw człowieka, oznacza, że ma ono fundamentalne znaczenie dla zapewnienia sprawiedliwości i ochrony jednostki przed nadużyciami władzy. Prawo do obrony znajduje się w centrum gwarancji procesowych i proceduralnych, które mają na celu zapewnienie uczciwego i równego procesu.

Ważne jest także, że międzynarodowe gwarancje prawne związane z prawem do obrony, takie jak Europejska Konwencja Praw Człowieka czy Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, podkreślają jego znacznie i zapewniają ochronę jednostek przed nadużyciem władzy państwowej.

Hipoteza 2 brzmiała: „Prawo do obrony stało się standardem międzynarodowym. W aksjologii instytucji międzynarodowych można dostrzec wzorce postępowania na rzecz ochrony tego prawa. Szczególne znaczenie mają tu standardy o zasięgu uniwersalnym, zawarte m.in. w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka oraz Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych, a także o zasięgu regionalnym, wypracowane przez Radę Europy (wynikające m.in. z art. 6 ust. 3 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka) oraz Unię Europejską (wynikające z art. 47 i 48 Karty Praw Podstawowych). Z dokumentów tych wynikają bowiem tzw. minimalne standardy demokratycznego systemu prawnego, które stanowią wzorzec regulacji krajowych, jak również punkt odniesienia dla oceny stopnia zabezpieczenia prawa krajowego, a zwłaszcza respektowania *in concreto* praw uczestników postępowań prawnych. Potrzebna jest synergia działań Rady Europy, Unii Europejskiej i OBWE, by to oddziaływanie standardów międzynarodowych na krajowe porządki prawne było bardziej efektywne”.

Hipoteza ta została zweryfikowana pozytywnie. Prawo do obrony stało się istotnym standardem międzynarodowym, a instytucje międzynarodowe wypracowały wzorce postępowania w celu ochrony tego prawa. Standardy te mają charakter zarówno uniwersalny, jak i regionalny i są zawarte w dokumentach, które określają minimalne standardy demokratycznego systemu prawnego, które stanowią wzorzec dla regulacji krajowych i punkt odniesienia dla oceny przestrzegania praw uczestników postępowań prawnych. Obejmują one takie kwestie jak prawo do pomocy prawnej, równość stron, dostęp do informacji, możliwość wypowiedzenia się i przedstawiania dowodów oraz prawa do sprawiedliwego procesu. Są to fundamentalne gwarancje, które mają na celu zapewnienie uczciwości procesu sądowego i ochrony praw jednostki.

Ważne jest, aby instytucje międzynarodowe, jak Rada Europy, Unia Europejska, Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, działały synergicznie, aby oddziaływanie standardów międzynarodowych na krajowe porządki prawne było bardziej efektywne. Współpraca i koordynacja między tymi instytucjami pomagają w

promowaniu i ochronie prawa do obrony na szczeblu krajowym, a także monitorowaniu i egzekwowaniu przestrzegania tych standardów przez państwa członkowskie.

Hipoteza 3 brzmiała: „Obraz zaangażowania na rzecz realizacji prawa do obrony jako prawa człowieka ukazuje orzecznictwo zarówno sądów międzynarodowych (m.in. Europejskiego Trybunału Praw Człowieka oraz Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej) jak i sądów krajowych. Ich uwaga skupiona jest w szczególności na sprawach związanych z obroną ze względu na ważną rolę prawa do rzetelnego procesu sądowego w demokratycznym społeczeństwie. Podstawowe znaczenie mają tu standardy umowne (prawnie wiążące), ale nie powinno się jednak tu pomijać znaczenia standardów o charakterze tzw. „miękkiego prawa” (soft law). Choć bowiem nie niosą zobowiązań o charakterze prawnie – wiążącym z punktu widzenia prawa międzynarodowego publicznego, to jednak zawierają doświadczenia międzynarodowej opinii publicznej, wyrażone przez organizacje międzynarodowe, które mogą być przydatne w doskonaleniu standardu prawa do obrony, a w konsekwencji sprzyjać faktycznej realizacji tego prawa”.

Hipoteza ta została zweryfikowana pozytywnie, bowiem obraz zaangażowania na rzecz realizacji prawa do obrony jako prawa człowieka jest widoczny zarówno w orzecznictwie sądów międzynarodowych, takich jak Europejski Trybunał Praw Człowieka oraz Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej, jak i sądów krajowych. Te instytucje są szczególnie skoncentrowane na sprawach związanych z obroną ze względu na ważną rolę prawa do rzetelnego procesu sądowego w demokratycznym społeczeństwie.

Podstawowe znaczenie mają standardy umowne, które mają charakter prawnie wiążący. W przypadku umów sądów międzynarodowych, tj. ETPCz i TSUE, orzeczenia stanowią precedensy, które wpływają na praktykę i interpretację prawa do obrony. Są to konkretne i wiążące wytyczne dla państw członkowskich dotyczące praw i wolności jednostki w postępowaniach sądowych.

Nie można jednak pomijać znaczenia standardów o charakterze „miękkiego prawa”, które nie są prawnie wiążące, ale zawierają doświadczenia międzynarodowej opinii publicznej wyrażonej przez organizacje międzynarodowe. Te standardy mogą być przydatne w doskonaleniu praktyk związanych z prawem do obrony i mogą wpływać na faktyczną realizację tego prawa w praktyce. Są one istotne dla rozwoju i

doskonalenia standardów prawa do obrony, a także dla podkreślenia jego znaczenia jako podstawowego prawa człowieka.

Hipoteza 4 brzmiąca: „Standard krajowy prawa do obrony eksponowany jest w systemach państw europejskich drogą jego konstytucjonalizacji, a także konkretyzacji w odpowiednim ustawodawstwie (zwłaszcza karnoprosesowym, ale też cywilnoprawnym czy administracyjnoprawnym). Praworządność wymaga jednolitego egzekwowania prawa karnego. Niejednokrotnie potrzebne są specjalne instrumenty, aby dać osobom uczciwą szansę na realizację prawa do obrony. Na przykład niektóre osoby mogą potrzebować tłumacza, aby upewnić się, że rozumieją swoje prawa. Z kolei dzieci i osoby dorosłe wymagające szczególnej troski mogą potrzebować dodatkowego wsparcia, aby mogły skutecznie uczestniczyć w postępowaniu prawnym. Dlatego zarówno Konstytucja RP, jak i ustawodawstwo odgrywa w tym zakresie kluczową rolę przy założeniu, że zawarte w nich rozwiązania prawne zgodne są z wiążącymi Polskę standardami międzynarodowymi. Istotne znaczenie ma w tej sytuacji też efektywność egzekwowania orzeczeń sądów międzynarodowych, m.in. wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka”.

Weryfikacja tej hipotezy wymagała przeprowadzenia szczegółowej analizy polskiego systemu prawnego, zwłaszcza konstytucji i ustawodawstwa dotyczącego prawa do obrony. Pozwoliło to potwierdzić jej prawidłowość, bowiem Konstytucja RP określiła podstawowe zasady i gwarancje procesowe dotyczące prawa do obrony. Z kolei ustawodawstwo, takie jak kodeksy karnoprosesowe, cywilne czy administracyjne, uzupełniły konstytucyjne postanowienia, konkretyzując prawa i procedury dotyczące obrony w ramach konkretnych dziedzin prawa. Nie ulega wątpliwości, że polskie rozwiązania konstytucyjne i ustawodawcze spełniają co do zasady podstawowe gwarancje międzynarodowe prawa do obrony, wyartykułowane zarówno przez organizacje o charakterze uniwersalnym (ONZ), jak też regionalnym (Rada Europy, Unia Europejska, OBWE). Jednakże dokumenty tworzone przez te organizacje, a zwłaszcza orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka i uchwały Komisji Weneckiej, sygnalizują, w których miejscach polskie prawo i praktyka wymiaru sprawiedliwości odbiegają od standardów międzynarodowych. Stanowi to i stanowić powinno w przyszłości inspirację do podejmowania stosownych zmian w polskim ustawodawstwie.

Trzeba też pamiętać, że wypełnianie treścią prawa do obrony jako prawa człowieka ma charakter dynamiczny na kolejnych etapach rozwoju cywilizacyjnego. Przynoszą one bowiem wiedzę o nowych typach zagrożeń, jakie pojawiają się w odniesieniu do prawa do obrony. Stanowi ona podstawę dla formułowania nowych standardów międzynarodowych, zarówno o charakterze *hard law*, a także *soft law*. Te pierwsze powinny być wdrażane do polskiego ustawodawstwa stosownie do ich prawnie wiążącej mocy. Te drugie powinny być przedmiotem szczególnej rozważenia, bo – nawet jeśli nie mają charakteru prawnie wiążącego – ich wdrożenie do prawa polskiego może przyczynić się do bardziej efektywnego urzeczywistnienia prawa do obrony jako prawa człowieka.

Bibliografia

Akty normatywne

- Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/1919 z dnia 26 października 2016 r. w sprawie pomocy prawnej z urzędu dla podejrzanych i oskarżonych w postępowaniu karnym oraz dla osób, których dotyczy wnioski w postępowaniu dotyczącym europejskiego nakazu aresztowania, Dz.Urz. UE 4.11.2016, L 297/1.
- Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/41/UE z 3 kwietnia 2014 r. w sprawie europejskiego nakazu dochodzeniowego w sprawach karnych (Dz.Urz.UE L 130 z dnia 1 maja 2014 r.).
- Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2013/48/UE z dnia 22 października 2013 r. w sprawie dostępu do adwokata w postępowaniu karnym i w postępowaniu dotyczącym europejskiego nakazu aresztowania oraz w sprawie poinformowania osoby trzeciej o pozbawieniu wolności i prawa do porozumiewania się z osobami trzecimi i organami konsularnymi w czasie pozbawienia wolności (Dz.Urz.UE 2013 L 294/1).
- Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2012/13/UE z dnia 22 maja 2012 r. w sprawie prawa do informacji w postępowaniu karnym, Dz.Urz.UE 1.6.2012, L 142/1.
- Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2010/64/UE z dnia 20 października 2010 r. w sprawie prawa do tłumaczenia ustnego i tłumaczenia pisemnego w postępowaniu karnym, Dz.Urz.UE 26.10.2010, L 280/1.
- Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej, Dz.Urz. UE 2016 C 202, s. 1.
- Kodeks postępowania administracyjnego z dnia 14 czerwca 1960 r. (Dz.U.2023.775).

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. 1997 nr 78 poz. 483.
- Konstytucja Republiki Litewskiej przyjęta przez obywateli Republiki Litewskiej w referendum przeprowadzonym w dniu 25 października 1992 r., biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/01/Litwa_pol_010711.pdf, data dostępu: 11.03.2022.
- Konstytucja Republiki Łotewskiej uchwalona przez Zgromadzenie Konstytucyjne w dniu 15 lutego 1922 r. i wprowadzona w życie dnia 7 listopada 1922 r., www.libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/lotwa2011.html, data dostępu: 11.03.2022.
- Konstytucja Republiki Włoskiej z 27 grudnia 1947 r., libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/Wlochy.html, data dostępu: 11.03.2022.
- Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r. (Dz.U. 1993 nr 61 poz. 284).
- Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych z dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz.U. 1977, nr 38, poz. 169).
- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r., (Dz.U. 1997 nr 38 poz. 167).
- Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, Paryż, 10 XII 1948, www.libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1948.html, data dostępu: 18.10.2022.
- Protokół nr 1 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzony w Paryżu dnia 20 marca 1952 r. oraz Protokół nr 4 do powyższej konwencji, sporządzony w Strasburgu dnia 16 września 1963 r., Dz.U. 1995 nr 36 poz. 175.
- Protokół nr 13 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności dotyczącego zniesienia kary śmierci we wszystkich okolicznościach, sporządzony w Wilnie dnia 3 maja 2002 r., Dz.U. 2014 poz. 1155.
- Rezolucja Rady z 30 listopada 2009 r. dotycząca harmonogramu działań mających na celu umocnienie praw procesowych osób podejrzanych lub oskarżonych w postępowaniu karnym (2009/C 295/01).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 marca 1928 r. Kodeks postępowania karnego, Dz.U. 1928, nr 33, poz. 313.

- Rzymski Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego sporządzony w Rzymie dnia 17 lipca 1998 r. (Dz.U. 2003 nr 78 poz. 708).
- The Criminal Procedure Code. OSCE, 26 April 2007, www.osce.org, data dostępu: 24.05.2023.
- Traktat z Lizbony zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską, sporządzony w Lizbonie dnia 13 grudnia 2007 r., Dz.U. 2009 nr 203 poz. 1569.
- Ustawa Zasadnicza Węgier z dnia 25 kwietnia 2011 r. uchwalona przez Zgromadzenie Krajowe w dniu 18 IV 2011 r. i podpisana przez Prezydenta Republiki w dniu 25 IV 2011 r. Opublikowana w urzędowym organie publikacyjnym „Magyar Közlöny”, Nr 43/2011. Wejście w życie – 1 stycznia 2012 r..
- Ustawa z dnia 9 czerwca 2022 r. o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich, Dz.U.2022 poz. 1700.
- Ustawa z dnia 19 czerwca 2020 r. o dopłatach do oprocentowania kredytów bankowych udzielanych przedsiębiorcom dotkniętym skutkami COVID-19 oraz o uproszczonym postępowaniu o zatwierdzenie układu w związku z wystąpieniem COVID-19, t.j. Dz.U. 2021, poz. 1972 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 2 marca 2020 r. o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych, Dz.U. 2020, poz. 374.
- Ustawa z dnia 10 stycznia 2018 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. 2018 poz. 201.
- Ustawa z dnia 27 września 2013 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. 2013 poz. 1247).
- Ustawa z dnia 30 sierpnia 2002 r. Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi (Dz.U. 2023.259 t.j.).
- Ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych (Dz.U.z 2023 r.poz. 217.).
- Ustawa z 24 sierpnia 2001 r. Kodeks postępowania w sprawach o wykroczenia (Dz.U. 2001 nr 106 poz. 1148).

- Ustawa z dnia 10 września 1999 r. Kodeks karny skarbowy, Dz.U. 1999 nr 83 poz. 930.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego, Dz.U. 1997, nr 89, poz. 555.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny wykonawczy, Dz.U. 1997 nr 90 poz. 557.
- Ustawa z dnia 26 maja 1982 r. Prawo o adwokaturze, Dz.U. z 2022 r. poz. 1184, 1268.
- Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz.U. 1982 nr 35 poz. 228.
- Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. Kodeks postępowania karnego, Dz.U. 1969 nr 13 poz. 96.
- Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny, Dz.U. 1964 nr 16 poz. 93.
- Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. - Kodeks postępowania cywilnego (Dz.U.2021.0.1805).

Dokumenty

- CSCE Helsinki Document 1992 the Challenges of Change, www.osce.org, data dostępu: 24.05.2023.
- Final Document of the Fifteen Meeting of the Ministerial Council, Madrid, 29-30 November 2007, OSCE 30 November 2007, www.osce.org, data dostępu: 24.05.2023.
- *Paryska Karta Nowej Europy*, „Sprawy Międzynarodowe” 1991, nr 2.
- Regulamin Trybunału z dnia 11.01.1998 r., (Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284/1).
- Statut Rady Europy, przyjęty w Londynie dnia 5 maja 1949 r., Dz.U. 1994 nr 118 poz. 565.
- Uzasadnienie do rządowego projektu ustawy z dnia 9 czerwca 2022 r. o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich, www.rcl.gov.pl, data dostępu: 23.02.2023.
- Venice Commission Opinion No. 977/2020 Poland Act on the National Council of the Judiciary of 12 May 2011 with amendments of 20 December 2019, Strasbourg, 14 January 2020, CDL-REF(2020)003.

- Venice Commission Opinion No. 977/2020 Poland Act on Supreme Court of 8 December 2017 with amendments of 20 December 2019, Strasbourg, 14 January 2020, CDL-REF(2020)005.
- Venice Commission Opinion no. 904/2017. Poland, Act on the Organisation of the Ordinary Courts, CDL-REF(2017)046-e.
- Venice Commission Opinion No. 904/2017 Poland Presidential Draft Act on Amending the Act on the National Council of the Judiciary, Strasbourg, 20 November 2017, CDL-REF(2017)053.
- Venice Commission Opinion No. 904/2017 Poland Presidential Act on Amending the Act on the Supreme Court, Strasbourg, 20 November 2017, CDL-REF(2017)052.

Orzecznictwo

Europejski Trybunał Praw Człowieka

- Wyrok ETPCz z 15 grudnia 2011 r. w sprawie Al-Khawaja i Tahery przeciwko *Zjednoczonemu Królestwu*, skargi nr: 26766/05 i 22228/06.
- Wyrok ETPCz z 24 kwietnia 2007 r. w sprawie *Matyjek przeciwko Polsce*, skarga nr: 38184/03.
- European Court of Human Rights Judgments case of *Bobek v. Poland*, Strasbourg 17 July 2007, Application no. 68761/01.
- European Court of Human Rights Judgment case of *Brennan v. The United Kingdom*, 16 October 2001, Application no. 39846/98.
- European Court of Human Rights, Judgment case of *Lala v. The Netherlands*, Strasbourg 22 September 1994, Application no. 14861/89.
- European Court of Human Rights, Judgment case of *Poitrimol v. France*, 23 November 1993, Application no. 14032/88.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 2 maja 2017 r. w sprawie *Simenovi przeciwko Bułgarii*, skarga nr 21980/04.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 21 lipca 2015 r. w sprawie *Płaza przeciwko Polsce*, skarga nr 63777_09.

- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 1 października 2013 r. w sprawie *Bandeletov przeciwko Ukrainie*, skarga nr 23180/06.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 16 października 2012 r. w sprawie *Kędzior przeciwko Polsce*, skarga nr 45026/07.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 12 listopada 2002 r. w sprawie *Płoski przeciwko Polsce*, skarga nr 26761/95.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie *Ocalan przeciwko Turcji* z dnia 12.10.2012 r., skarga nr 46221/99.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 2 marca 2010 r. w sprawie *Adamkiewicz przeciwko Polsce*, skarga nr 54729/00.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 3 marca 2009 r. w sprawie *Płonka przeciwko Polsce*, skarga nr 20310_02.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie *Yurtts przeciwko Turcji* z dnia 27.05.2004, skarga nr 25143/94.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 1 stycznia 2002 r. w sprawie *Lenz przeciwko Austrii*, skarga nr 24430/94.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie *Salduz przeciwko Turcji* z dnia 27. 11.2008 ., skarga nr 36391/02.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 10 czerwca 1996 r. w sprawie *Benham przeciwko Wielkiej Brytanii*, skarga nr 19380/92.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie *John Murray przeciwko Wielkiej Brytanii* z dnia 8.02.1996 r., skarga nr 18731/91.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 24 listopada 1993 r. w sprawie *Imbrioscia przeciwko Szwajcarii*, skarga nr 13972/88.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 25 września 1992 r., skarga nr 13611/88.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 24 maja 1991 r. w sprawie *Quaranta przeciwko Szwajcarii*, skarga nr 12744/87.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 28 sierpnia 1991 r. w sprawie *F.C.B. przeciwko Włochom*, A 208.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 7 marca 1991 r. w sprawie *Croissant przeciwko Niemcom*, skarga nr 13611/88.

- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 9 października 1979 r. w sprawie *Aires przeciwko Irlandii*, skarga nr 6289/73.

Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej

- Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 14 maja 2020 r. w sprawie *NKT Verwaltung and NKT v Commission*, C-607/18 P.

Trybunał Konstytucyjny

- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 25 listopada 2014 r., K 54/13.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 3 czerwca 2014 r., K 19/11, OTK-A 2014/6.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 20 maja 2014 r., SK 13/13, OTK-A 2014/5.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 8 października 2013 r. K 30/11, OTK-A 2013/7.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 grudnia 2012 r., sygn. akt K 37/11.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 10 grudnia 2012 r., K 25/11, OTK-A 2012/11.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 12 lipca 2011 r., SK 49/08, OTK-A 2011/6.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 28 kwietnia 2009 r., P 22/07.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 1 lipca 2009 r., P 3/08, OTK-A 2009/7/115.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 26 lutego 2008 r., SK 89/06, OTK-A 2008.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 3 czerwca 2008 r., K 42/7, OTK ZU 5A/2008.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 19 marca 2007 r., K 47/05, OTK-A 2007/3.

- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 7 września 2006 r., SK 60/05, OTK ZU nr 8/A/2006.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 31 marca 2005 r., SK 26/02, OTK-A 2005-3.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 17 lutego 2004 r., sygn. SK 39/02, OTK ZU Nr 2/A/2004.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 3 listopada 2004 r., K 18/03, OTK-A 2004/10.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 26 lipca 2006 r., SK 21/04.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 6 grudnia 2004 r., SK 29/04, OTK-A 2004, nr 11, poz. 114.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 4 lipca 2002 r., P 12/01, OTK ZU nr 4/A/2002, poz. 50.

Sąd Najwyższy RP

- Postanowienie Sądu Najwyższego z 12 maja 2022 r., III USK 386/21.
- Postanowienie Sądu Najwyższego z 12 maja 2021 r., V KK 155/21.
- Postanowienie Sądu Najwyższego z 14 września 2021 r., I Nunc 104/21.
- Postanowienie Sądu Najwyższego z 29 listopada 2021 r., IV KZ 44/21.
- Postanowienie Sądu Najwyższego z 14 sierpnia 2020 r., V CSK 618/19.
- Postanowienie Sądu Najwyższego z 26 kwietnia 2018 r., IV CSK 590/17.
- Postanowienie Sądu Najwyższego z 15 listopada 2017 r., III KK 222/17.
- Postanowienie Sądu Najwyższego z 29 lipca 2016 r., V KK 2/16.
- Postanowienie Sądu Najwyższego z 22 października 2014 r., V KK 164/14.
- Postanowienie SN z dnia 12 grudnia 2008 r., IV KZ 82/08, OSNKW 2009.
- Postanowienie z 3 lutego 2004 r., V KZ 3/04, OSNKW 2004.
- Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 1 lipca 1999 r., V KZ 33/99, OSNÓW 1999.
- Uchwała siedmiu sędziów Sądu Najwyższego z dnia 9 listopada 2021 r., I KZP 5/21

- Wyrok Sądu Najwyższego z 9 listopada 2022 r. I KZP 5/21.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 29 czerwca 2022 r., III KK 202/21.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 19 lutego 2019 r., II KK 287/1.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 30 czerwca 2017 r., I CSK 603/16.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 27 czerwca 2017 r., II KK 82/17.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 6 maja 2015 r., IV KK 29/15.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 15 lutego 2007 r., IV KK 244/06.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 14 stycznia 2005 r., V KK 309/04, OSNÓW 2005.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 18 maja 2011 r., IV KK 119/11, Legalis.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 4 listopada 2010 r., IV CSK 188/10.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 21 listopada 2008 r., III KK 199/08.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 21 stycznia 2005 r., I CK 4/05.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 28 stycznia 2004 r., IV CK 418/02.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 9 lutego 2004 r. V KK 194/03.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 23 czerwca 2004 r., V CK 607/03.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 13 czerwca 2002 r., V CKN 1057/00.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 18 grudnia 2002 r., II KK 326/02.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 4 października 2000 r., III KKN 164/00.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 20 marca 1998 r., II CKN 516/97.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 1 grudnia 1997, III KKN 168/97, LEX nr 32407.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 7 maja 1997 r., IV KKN 106/96, OSNÓW 1997.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 19 grudnia 1988 r., I KR 348/88, OSNÓW 1989.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 1 września 1982 r., V KRN 229/82.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 5 lutego 1981 r., II KRN 10/81, OSNÓW 1981, z. 7-8, poz. 38.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 17 marca 1980 r., II KR 319/79, OSNÓW 1980.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 4 listopada 1977 r., V KR 176/77, OSNÓW I/1978, poz. 7.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 16 stycznia 1974 r., III KR 315/73.
- Wyrok Sądu Najwyższego z 18 września 1973 r., V KRN 355/73, OSNÓW 1974, z. 1, poz. 17.

- Wyrok Sądu Najwyższego z 6 marca 1973 r., V KRN 591/72, OSNÓW 1973, z. 9, poz. 108.

Naczelny Sąd Administracyjny

- Postanowienie Naczelnego Sądu Administracyjnego z 16 lutego 2017 r., II OZ 110/17.
- Postanowienie Naczelnego Sądu Administracyjnego z 5 stycznia 2016 r., I OZ 1742/15.
- Postanowienie Naczelnego Sądu Administracyjnego z 16 października 2015 r., I OSK 1992/14.
- Postanowienie Naczelnego Sądu Administracyjnego z 28 czerwca 2012 r., I OSK 942/11.
- Postanowienie Naczelnego Sądu Administracyjnego z 15 marca 2011 r., II GZ 83/11.
- Postanowienie Naczelnego Sądu Administracyjnego z 9 listopada 2011 r., I OSK 1936/10.
- Postanowienie Naczelnego Sądu Administracyjnego z 3 marca 2009 r., I OZ 155/09.
- Postanowienie Naczelnego Sądu Administracyjnego z 11 marca 2009 r., I OZ 198/09.
- Postanowienie Naczelnego Sądu Administracyjnego z 26 czerwca 2008 r., II OZ 680/08.
- Postanowienie Naczelnego Sądu Administracyjnego z 20 października 2004 r., FZ 454/04.
- Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 29 marca 2011 r. I OSK 2057/10.
- Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 4 października 2011 r., II OSK 1954/11.
- Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 20 lutego 2009 r., I OSk 419/08.
- Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 29 grudnia 2009 r., II OSK 1137/09.

- Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 1 kwietnia 2008 r., I OSK 545/07.
- Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 2 grudnia 2008 r., II GSK 538/08.
- Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 25 stycznia 2008 r., II OSK 1943/06.
- Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 4 sierpnia 2009 r., II OSK 718/09.
- Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 11 stycznia 2006 r., I OSK 283/05.
- Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 7 lutego 2006 r., I FSK 550/05.
- Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 8 marca 2011 r., I GSK 80/10.
- Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 31 sierpnia 2006 r., I OSK 871/05.
- Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 9 lutego 2023 r., III OSK 3945/21.

Sąd Najwyższy Kanady

- Wyrok SN w sprawie *R. v. Ruzic*, 1 S.C.R. 687, 2001 SCC 24.

Sąd Najwyższy Stanów Zjednoczonych

- Wyrok SN w sprawie *Gideon v. Wainwright*, 372 U.S. 335 (1963).
- Wyrok SN w sprawie *Washington v. Texas*, 388 U.S. 14 (1967).
- Wyrok SN w sprawie *Chambers v. Mississippi*, 405 U.S. 1205 (1972).
- Wyrok SN w sprawie *Crawford v. Washington*, 541 U.S. 36 (2004).

Opracowania zwarte

- Antoniadou A.E., *Remedies for Human Rights Violations by the European Union*, Boom Uitgevers, The Hague 2022.
- *Article 47 of the EU charter and effective judicial protection. Volume 1, The Court of Justice's perspective*, red. G. Gentile, M. Bonelli, Hart Publishing, Oxford 2022.
- *A War on Terror? The European Stance on a New Threat, Changing Laws and Human Rights Implications*, red. M. Wade, A. Maljevic, Springer, New York 2010.
- Baran B., *Postępowania dyscyplinarne w sprawach funkcjonariuszy formacji policyjnych. Modele i zasady*, Wolters Kluwer, Warszawa 2021.
- Benoit-Rohmer F., Klebes H., *Prawo Rady Europy. W stronę ogólnoeuropejskiej przestrzeni prawnej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2006.
- *Between crime and war: hybrid legal frameworks for asymmetric conflict*, red. C.O. Finkelstein, Oxford University Press, New York 2023.
- Bocian B., *Prawa i wolności człowieka w systemie Rady Europy*, Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, Siedlce 2003.
- Borett C., Csontai A., Dupont C., Psaila E., *Procedural safeguards for vulnerable adults who are suspects or accused persons in criminal proceedings (exploratory study) final report*, Publications Office, Luxembourg 2023.
- Cape E., Nomoradze Z., Spronken T., Smith R., *Effective criminal defence in Europe*, Intersentia, Antwerp 2010.
- Carey S.C., Gibney M., Poe S.C., *The Politics of Human Rights: The Quest for Dignity*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.
- *Children as suspects or accused persons in criminal proceedings procedural safeguards*, Publication Office, Luxembourg 2022.
- Contissa G., Lasagni G., Caianiello C., Sartor G., *Effective protection of the rights of the accused in the EU directives: a computable approach to criminal procedure law*, Brill, Leiden – Boston 2022.

- Coster van Voorhout J.E.B., *Ineffective Legal Assistance: Redress for the Accused in Dutch Criminal Procedure and Compliance with ECHR Case Law*, BRILL, Leiden 2016.
- Dąbkiewicz K., *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Wolters Kluwer, Warszawa 2018.
- *Defendants and victims in international criminal justice: ensuring and balancing their rights*, red. J.P. Pérez-León Acevado, Routledge, New York 2020.
- Demenko A., *Prawo do obrony formalnej w transgranicznym postępowaniu karnym w Unii Europejskiej*, Warszawa 2013.
- Depa W., *Prawa oskarżonego do obrony de lege lata*, Wydawnictwo ABW Graf Group, Kraków 2004.
- Djukić D., *The right to appeal in international criminal law: human rights benchmarks, practice and appraisal*, Brill, Leiden – Boston 2019.
- Dominguez Redondo E., *In defence of politicization of human rights : the UN special procedures*, Oxford University Press, New York 2020.
- Dudek D., *Konstytucyjna wolność człowieka a tymczasowe aresztowanie*, Lubelskie Wydawnictwo Prawnicze, Lublin 2000.
- *EU criminal justice: fundamental rights, transnational proceedings and the European Public Prosecutor's Office*, red. T. Rafaraci, R. Belfiore, Springer, Cham 2019.
- *European Union instruments in the field of criminal law and related texts*, Publication Office, Luxembourg 2019.
- Ferstman C., *Contemporary Human Rights Challenges: The Universal Declaration on Human Rights and its Continuing Relevance*, Routledge, Boca Raton 2018.
- *Fundamental rights in international and European law: public and private law perspectives*, red. T. Takács, V. Lazić, B. Rompoy, Asser Press, The Hague 2016.
- Garlicki L., *Polskie prawo konstytucyjne*, Warszawa 2008.
- Germeaux A., *The international legal order in global governance: norms, power and policy*, Palgrave Macmillan, Cham 2022.

- Gil D., *Prawo sądowe w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Lublin 2014.
- Gilibert P., *Human Dignity and Human Rights*, Oxford University Press, Oxford 2018.
- Gill A., *Sytuacja procesowa strony w ogólnym postępowaniu administracyjnym i postępowaniach wyjątkowych*, Presscom, Wrocław 2010.
- Ginsburg T., *Democracies and international law*, Cambridge University Press, Cambridge 2021.
- Gos W., *Harmonizacja przepisów z prawem Unii Europejskiej. Teoria i praktyka*, red. W. Gos, PTE, Szczecin 2004.
- Green J.A., *The International Court of Justice and self-defence in international law*, Hart, Oxford 2009.
- Grzegorzczak T., *Obrońca w postępowaniu przygotowawczym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1988.
- Hofmański P., *Europejska Konwencja Praw Człowieka i jej znaczenie dla prawa karnego materialnego, procesowego i wykonawczego*, Temida 2, Białystok 1993.
- Howard-Hassmann R.E., *In defence of universal human rights*, Polity, Cambridge – Meford 2019.
- *Human rights in a time of populism: challenges and responses*, red. G.L. Neuman, Cambridge University Press, Cambridge 2020.
- *Human rights norms in "other" international courts*, red. M. Scheinin, Cambridge University Press, Cambridge 2019.
- Izdebski H., *Rada Europy – Organizacja demokratycznych państw Europy i jej znaczenie dla Polski*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 1996.
- Janusz-Pohl B., *Formalizacja i konwencjonalizacja jako instrumenty analizy czynności karnoprosesowych w prawie polskim*, Poznań 2017.
- Jaskiernia J., *Funkcje Konstytucji RP w dobie integracji europejskiej i radykalnych przemian politycznych*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2020.
- Johansen S. Ø., *The human rights accountability mechanisms of international organizations*, Cambridge University Press, Cambridge 2023.

- Klepczyński A., Kładoczny P., Wiśniewska K., *O (nie) dostępnym dostępie do adwokata*, Warszawa 2007.
- *Kodeks Karny Wykonawczy. Komentarz*, red. Z. Hołda, K. Postulski, Wydawnictwo Info-Trade, Gdańsk 1998.
- Kolendowska-Matejczuk M., *Konstytucyjne prawo do obrony w działalności Rzecznika Praw Obywatelskich*, Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa 2013.
- Kosowski J., *Zasada informacji prawnej w polskim procesie karnym w świetle art. 16 k.p.k.*, Wolters Kluwer, Warszawa 2011.
- Kowalczyk-Ludzia M., *Instytucja uniewinnienia w polskim procesie karnym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Olsztyn 2014.
- Kruszyński O., *Stanowisko prawne obrońcy w procesie karnym*, Dział Wydawnictw Filii UW w Białymstoku, Białystok 1991
- Kwieciński A., *Idea zjednoczenia Europy: polityczno-socjologiczne aspekty integracji zachodnioeuropejskiej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1969.
- Lampe K., *Human rights in the context of EU foreign policy and enlargement*, Nomos, Baden-Baden 2007.
- *Legal aspects of planetary defence*, red. I. Marboe, Brill, Leiden – Boston 2021.
- Ligeti K., Vervaele J., Klip A., Robinson G., *Preventing and resolving conflicts of jurisdiction in EU criminal law*, Oxford University Press, Oxford 2018.
- Malicka-Ochtera A., *Ograniczenie działań obrońcy w procesie karnym*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2021.
- Marszałek K., *Zagadnienia ogólne procesu karnego*, Katowice 1984.
- May J., *Obrona pozwanego w procesie cywilnym przed sądem I instancji*, LexisNexis, Warszawa 2013.
- Murzynowski A., *Istota i zasady procesu karnego*, PWN, Warszawa 1994.
- Neuman G.L., *Human Rights in a Time of Populism: Challenges and Responses*, Cambridge University Press, New York 2020.
- *Ochrona praw podstawowych w Unii Europejskiej*, red. J. Barcz, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2008.

- Osiejewicz J., *Harmonizacja prawa państw członkowskich Unii Europejskiej*, C.H. Beck, Warszawa 2016.
- O'Meara C., *Necessity and proportionality and the right of self-defence in international law*, Oxford University Press, Oxford 2021.
- Osowy P., *Postępowanie cywilne w zarysie*, LexisNexis, Warszawa 2001.
- Paweła S., *Prawo karne wykonawcze*, Wolters Kluwer, Warszawa 2007.
- Piasecki K., *Organizacja wymiaru sprawiedliwości w Polsce*, Wydawnictwa Prywatnej Wyższej Szkoły Businessu i Administracji, Warszawa 1995.
- Pietrzak P., Wawrzyńczak M., *Przesłuchanie świadka i podejrzanego/oskarżonego w postępowaniu karnym – perspektywa porównawcza*, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2021.
- Pivaty A., *Criminal Defence at Police Stations: A Comparative and Empirical Study*, Routledge 2020.
- *Prawo do obrony: teoria a rzeczywistość*, red. A. Świątłowski, AT Wydawnictwo, Kraków 2012.
- *Presumption of innocence and related rights: professional perspectives*, Publications Office, Luxembourg 2021.
- *Rights in practice: access to a lawyer and procedural rights in criminal and European arrest warrant proceedings*, Publications Office, Luxembourg 2019.
- *Rights of suspected and accused persons across the EU translation, interpretation and information*, Publication Office, Luxembourg 2016.
- *Rights of suspects and accused persons who are in pre-trial detention (exploratory study): final report*, Publications Office, Luxembourg 2022.
- Rohan C., Zyberi G., *Defense Perspectives on International Criminal Justice*, Cambridge University Press, Cambridge 2017.
- Ruggeri S., *Audi alteram partem in criminal proceedings: towards a participatory understanding of criminal justice in Europe and Latin America*, Springer, Cham 2017.
- Sakowicz A., *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, wyd. 7, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2016.
- Sakowicz A., *Prawo do milczenia w polskim procesie karnym*, Temida 2, Białystok 2019.

- Scheinin M., *Human rights Norms in „other” International courts*, Cambridge University Press, Cambridge 2019.
- *Security and defence: ethical and legal challenges in the face of current conflicts*, red. J. Cayón Peña, Springer, Cham 2022.
- *Shaping Rights in the ECHR: The Role of the European Court of Human Rights in Determining the Scope of Human Right*, red. E. Brems, J. Gerards, Cambridge University Press, New York 2014.
- Sikking K., *The Hidden Face of Rights: Toward a Politics of Responsibilities*, Yale University Press, New Haven 2020.
- Skorupka (red.), *Kodeks postępowania karnego, Komentarz*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2020.
- Skorupka J. (red.), *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2018.
- Skrzydło W., *Ustrój polityczny RP w świetle Konstytucji z 1997 roku*, Zakamycze 2000.
- Soo A., *Remedies against ineffectiveness of defense counsel : judicial supervision over the performance of defense counsel in Estonian criminal proceedings*, University of Tartu, Tartu 2011.
- Sosnowski K., *Prawo przedsiębiorstw do obrony w postępowaniu antymonopolowym przed Komisją Europejską, Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów*, Warszawa 2013.
- Sowiński P.K., *Prawo oskarżonego do obrony w procesie karnym. Obrona formalna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2022.
- Spryszak K., *Wpływ „miękkiego prawa” organizacji międzynarodowych na zmiany norm konstytucyjnych w wybranych państwach Europy*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2019.
- Szafarz R., *Rozwój prawa międzynarodowego Europy: z problematyki „europejskiej przestrzeni prawnej”*, Agencja Scholar, Warszawa 1994.
- Śliwowski J., *Kodeks karny wykonawczy. Wykonanie kary pozbawienia wolności*, ZPP, Warszawa 1970.
- Sylwestrzak D., *Ochrona praw jednostki przed sądem administracyjnym w sprawach dyscyplinarnych*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2022.

- Tęcza-Paciorek A., *Zasada domniemania niewinności w polskim procesie karnym*, Lex a Wolters Kluwer business, Warszawa 2012.
- Thunberg Schunke M., *Whose responsibility?: a study of transnational defence rights and mutual recognition of judicial decisions within the EU*, Intersentia, Cambridge 2013.
- Tochilovsky V., *The law and jurisprudence of the international criminal tribunals and courts: procedure and human rights aspects*, Intersentia, Cambridge 2014
- Quataert J.H., *Advocating Dignity: Human Rights Mobilizations in Global Politics*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2011.
- Waltoś S., *Proces karny. Zarys systemu*, Wydawnictwo LexisNexis, Warszawa 2003.
- Vasyliūtė L., Luk N.C., *Protecting civil society space: strengthening freedom of association, assembly and expression and the right to defend rights in the EU*, European Parliament, Brussels 2020.
- Wassenberg W., *History of the Council of Europe*, Council of Europe, Strasbourg 2013.
- Wiliński P., *Zasada prawa do obrony w polskim procesie karnym*, Kraków 2006.
- Wouters J., Nowak M., Chané A.L., Hachez N., *The European Union and Human Rights: Law and Policy*, Oxford University Press, Oxford 2020.
- Wyatt S.J., *The Responsibility to Protect and a Cosmopolitan Approach to Human Protection*, Springer International Publishing, Cham 2019.
- Zieliński S., *Prawo do obrony podmiotu zbiorowego*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2021.

Studia i artykuły naukowe

- Ablamskyi S.J., *Defence counsel's participation in a special pre-trial investigation of criminal offenses*, « Право і безпека » 2021, nr 4.
- Acevedo J., *Gideon v. Wainwright*, « The Social History of Crime and Punishment in America », 2012, vol. 2.

- Allen B.A., *Fair Play: Evidence Favorable to an Accused and Effective Assistance of Counsel*, « Stanford Law Review » 1982, nr 6.
- Anagnostopoulos I., *Criminal justice cooperation in the European Union after the first few “steps”: a defence view*, « ERA Forum » 2014, nr 1.
- Andrzejewska M., *Rzetelny obrońca w ferworze wykonywania prawa do obrony*, [w:] *Prawo do obrony. Teoria a rzeczywistość*, red. A. Światłowski, AT Wydawnictwo, Kraków 2012.
- Aprile II J.V., *The Nontraditional Roles of a Criminal Defense Attorney*, « Criminal Justice » 2018, nr 4.
- Arangüena Fanego C., de Hoyos Sancho M., Hernaández A., *Access to a Lawyer and Legal Aid (Directives 2013/48 and 2016/1919)*, [w:] *Procedural Safeguards for Suspects and Accused Persons in Criminal Proceedings*, Springer International Publishing, Cham 2020.
- Artymiak G., *Prawo do obrony a ciężar dowodu: zagadnienia wybrane*, Rzeszowskie Zeszyty Naukowe Prawo Ekonomia 2001, t. 30.
- Avilés W., Ceilis L., *Democracy, Repression, and the Defense of Human Rights*, « Latin American Perspectives » 2017, nr 5.
- Awłasewicz A., *Prawa zatrzymanego na podstawie regulacji polskich i europejskich*, [w:] *Efektywność europejskiego systemu ochrony praw człowieka. Obszary analizy skuteczności europejskiego systemu ochrony praw człowieka*, red. J. Jaskiernia, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2012.
- Babcock B.A., *Fair Play: Evidence Favorable to an Accused and Effective Assistance of Counsel*, « Stanford Law Review » 1982, nr 6.
- Bachmaier Winter L., *Transnational Criminal Proceedings, Witness Evidence and Confrontation: Lessons from the ECtHR’s Case Law*, « Utrecht Law Review » 2013, nr 4.
- Bachmat P., *Kontakt zatrzymanego z pełnomocnikiem (art. 245 § 1 Kodeksu postępowania karnego)*, „Zeszyty Prawnicze Biura Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu” 2017, nr 4.
- Baj A., *Czy osoba podejrzana jest stroną postępowania przygotowawczego?*, „Prokuratura i Prawo” 2016, nr 10.

- Balcerzak M., *Zalecenia Komitetu Ministrów Rady Europy jako forma pozatraktatowej działalności normatywnej i harmonizującej w dziedzinie praw człowieka*, [w:] *Rada Europy – 60 lat na rzecz jedności europejskiej*, red. I. Głuszyńska, K. Lankosz, Wyższa Szkoła Administracji, Bielsko-Biała 2008.
- Balcerzak M., *Konstrukcja prawa do skutecznego środka odwoławczego (rights to an effective remedy) w uniwersalnym i regionalnych systemach ochrony praw człowieka*, [w:] *Księga Jubileuszowa Profesora Tadeusza Jasudowicz*, TNOiK, Toruń 2004.
- Bagan-Kurluta K., *Ochrona praw człowieka*, [w:] *Integracja europejska*, red. M. Perkowski, Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2002.
- Banach-Gutierrez J.B., *Ochrona praw podstawowych w Unii Europejskiej a prawo karne*, „Jurysta” 2006, nr 9.
- Banaszak B., *Zagadnienia podstawowe. Terminologia*, [w:] *System ochron praw człowieka*, ed. B. Banaszak, A. Bisztyga, K. Complak, M. Jabłoński, R. Wieruszewski, K. Wójtowicz, Kraków 2005.
- Baran B., *Z problematyki prawa do obrony w sprawach dyscyplinarnych nauczycieli akademickich*, „Roczniki Administracji i Prawa” 2021, z. 4.
- Beatie J.M., *Scales of Justice: Defense Counsel and the English Criminal Trial in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, « Law and History Review » 1991, nr 2.
- Beazley A., Gilleir F., Pancavolta M., Rozie J., Vanderhallen M., Pivaty A., *Silence with caution: The right to silence in police investigations in Belgium*, « New Journal of European Criminal Law » 2021, nr 3.
- Bekker P.M., *The right to legal representation, including effective assistance, for an accused in the criminal justice system of South Africa*, « The Comparative and International Law Journal of Southern Africa » 2004, nr 2.
- Bélanger A., Brock B.J., *The practice of criminal defence: why we fight and defend those most imperilled, every day*, « International Journal of Public Law and Policy » 2012, nr 4.
- Berg D., *An inconvenient right: an overview of the self-represented accused's autonomy*, « Criminal Law Quarterly » 2015, nr 4.

- Bernard D., *Ne bis in idem - Protector of Defendants' Rights or Jurisdictional Pointsman?*, « Journal of International Criminal Justice » 2011, nr 4.
- Bielecki L., *Systematyka praw podstawowych w Unii Europejskiej po Traktacie z Lizbony. Zarys zagadnienia*, [w:] *Wpływ standardów międzynarodowych na rozwój demokracji i ochronę praw człowieka*, red. J. Jaskiernia, t. II, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2013.
- Bielski M., *Wyłączenie przestępności składania fałszywych zeznań w związku z przysługującym sprawcy czynu zabronionego prawem do obrony*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2011, z. 3.
- Bieńkowska D., *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka jako inspiracja dla współczesnych reżimów praw człowieka*, [w:] *Prawa człowieka i ludzkie bezpieczeństwo: osiągnięcia i wyzwania: w 70. rocznicę ogłoszenia Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*, red. D. Bieńkowska, R. Kozłowski, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2019.
- Biernat S., *Czy Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej obowiązuje w Polsce?*, [w:] *Państwo prawa i prawo karne. Księga Jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, red. P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel, Wolters Kluwer, Warszawa 2012.
- Biral M., *The Right to Examine or Have Examined Witnesses as a Minimum Right for a Fair Trial: Pitfalls and Trends*, « European Journal of Crime, Criminal Law, and Criminal Justice, 2014, nr 4.
- Biskup P., *Stany Zjednoczone Europy Winstona Churchilla*, „Przegląd Europejski” 2012, nr 2.
- Błaszyk M., *Pozycja i rola obrońcy w postępowaniu przed sądem I instancji – uwagi de lege ferenda*, [w:] *Postępowanie dowodowe w świetle nowelizacji kodeksu postępowania karnego*, red. A. Lach, UMK, Toruń 2014.
- Błoński M., *Naczelne zasady procesowe*, [w:] *MERITUM Postępowanie karne*, red. D. Świecki, Wolters Kluwer, Warszawa 2019.
- Bodio J., Graliński W., *Znaczenie zasady równouprawnienia stron w procesie cywilnym*, ‘Studia Iuridica Lublinensia’ 2016, Vol. XXV.
- Bojańczyk A., *W kwestii zawiązania się konstytucyjnej gwarancji prawa do obrony w czasie – uwagi na marginesie wyroku Trybunału Konstytucyjnego z*

dnia 1 grudnia 2009 r., [w:] *Funkcje procesu karnego. Księga jubileuszowa Profesora Janusza Tylmana*, red. T. Grzegorzczak, Wolters Kluwer, Warszawa 2011.

- Bojczuk D.S., *To the question about the place of the right to defense in the system of human rights*, « *Problemi zakonnosti* » 2017, nr 136
- Bołoz E., Cholewa K., *Współpraca obrońcy z oskarżonym w zakresie taktyki procesowej i jej wpływ na przebieg procesu* [w:] *Rola reprezentantów stron w postępowaniu sądowym*, red. D. Gil, A. Piasecki, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2019.
- Bonnoune K., *In defense of human rights*, « *Vanderbilt Journal of Transnational Law* » 2019, nr 5.
- Bracichowicz I., *Historyczne i współczesne uwarunkowania przestrzegania i rozumienia definicji praw człowieka w kontekście Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka i w polskiej perspektywie*, [w:] *Spór o prawa człowieka*, red. I. Bracichowicz, Oficyna Wydawnicza PWSZ, Nysa 2010.
- Bright S.B., *Independence of counsel: an essential requirement for competent counsel and a working adversary system*, « *Houston Law Review* » 2018, nr 4.
- Bright S.B., Sanneh S.M., *Fifty Years of Defiance and Resistance After Gideon v. Wainwright*, « *The Yale Law Journal* » 2013, nr 8.
- Brincat S.K., *'Death to Tyrants': Self-Defence, Human Rights and Tyrannicide-Part II*, « *Journal of International Political Theory* » 2009, nr 1.
- Brink M., *The Federal Role in Public Defense: A History of Calls to Action and a Need for Greater Response*, « *Criminal Justice* » 2018, nr 4.
- Budźko Ł., *Prawo do obrony na etapie postępowania przygotowawczego w świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu*, [w:] *Węzłowe problemy procesu karnego*, P. Hofmański, Warszawa 2010.
- Buha M., *The right to free legal aid in criminal proceedings in Bosnia and Herzegovina*, „*Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*”, 2020, vol. 59.
- Bukowska-Gorgoni K., *Constitutio Criminalis Carolina, et son rôle en Pologne*, “*Archivum Iuridicum Cracoviense*” 1978, t. 11.
- Burchill J., *The right to counsel and the right to have counsel present*, « *Manitoba Law Journal* » 2022, nr 5.

- Burdziak K., *Art. 79 § 1 pkt 1 k.p.k., czyli kilka uwag na temat obrony obligatoryjnej w postępowaniu karnym*, [w:] *Współczesne problemy procesu karnego*, red. M. Wielec, G. Ocieczek, B. Oręziak, J. Repeć, K. Łuniewska, t. 1, Wydawnictwo Episteme, Lublin 2021.
- Cabaj O., *Standardy dostępu do pomocy prawnej w Unii Europejskiej*, [w:] *Współpraca sądów ze stronami procesowymi i adwokatami*, red. R. Sztychmiller, J. Krzywkowska, Uniwersytet Warmińsko – Mazurski, Olsztyn 2011.
- Cabral Bezerra H.E., Ferreira de Souza e Sobaya K.M., *The decision of the Brazilian Superior Court of Justice at habeas corpus n° 281.101/sp – analysis according the theory of ne bis in idem*, « *Revista eletrônica de direito processual* » 2020, nr 1.
- Caldwell H.M., Spiga C., *Crippling the defense of an accused: the constitutionality of the criminal defendant's right to testify*, « *Wyoming Law Review* » 2006, nr 1.
- Cape E., *Criminal defence rights in a global context*, « *Criminal Justice Matters* » 2013, nr 92.
- Cape E., Brown D.K., Turner J.I., Weisser B., *Duties, Norms, and Practices in Common Law and Civil Law Jurisdictions*, [w:] *The Oxford Criminal Law Process*, Oxford University Press, Oxford 2019.
- Cappelletti M., *Ku Stanom Zjednoczonym Europy?*, [w:] *Jednolitość prawa sądowego cywilnego a jego odrębności krajowe*, red. M. Sawczuk, UMCS, Lublin 1995.
- Catallo M., *Fixing the problem of incompetent defense counsel before the International Criminal Court*, « *Michigan Journal of International Law* » 2020, nr 2.
- Chankowska J., *O prawie oskarżonego do milczenia słów kilka*, „*Palestra*” 2005, nr 5.
- Chi L.C., Nguyen T., Ngan N.H., *The Presence of the Defense Lawyer in Vietnam's Criminal Justice System: Substantive or Cosmetic?*, « *Hansuddin Law Review* » 2023, nr 1.

- Chmiel A., *Defence Right of the Accused and the Evidence from Slave's Testimony in the Roman Criminal Procedure*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2021, No 5.
- Chojniak Ł., *Prawo do obrony w dochodzeniu dyscyplinarnym adwokatów – wybrane zagadnienia z uwzględnieniem ostatniej nowelizacji prawa o adwokaturze*, „Palestra” 2015, nr 3.
- Cichoń Z., *Europejska Konwencja Praw Człowieka nadal najskuteczniejszym na świecie instrumentem ochrony praw człowieka*, „Palestra” 2005, nr 11/12.
- Croquet N.A.J., *The International Criminal Court and the treatment of defence rights: A mirror of the European Court of Human Rights' jurisprudence?*, « Human Rights Law Review » 2011, nr 1.
- Croquet N.A.J., *The Special Tribunal for Lebanon's innovative human rights framework: between enhanced legislative codification and increased judicial law-making*, « Georgetown Journal of International Law » 2016, nr 2.
- Cymerys K., *Wpływ Karty praw podstawowych na promocję praw człowieka w państwach Unii Europejskiej*, [w:] *Uniwersalny i regionalny wymiar ochrony praw człowieka. Nowe wyzwania – nowe rozwiązania*, red. J. Jaskiernia, t. 1, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2014.
- Czarnecki P., *Zakres przedmiotowy i podmiotowy zażalenia w polskim procesie karnym*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2018, nr 1.
- Czechowicz B., *Zmiana obrońcy w toku procesu w przypadku obrony obligatoryjnej (uwagi do art. 378 k.p.k.)*, „Palestra” 2001, nr 7.
- Czerniak D., *Prawo dostępu do adwokata w postępowaniu przygotowawczym: uwagi na tle postanowień Sądu Najwyższego z 27.06.2017r., II KK 82/17*, „Przeгляд Sądowy” 2018, nr 11.
- Czeszejko-Sochacki Z., *Adwokatura i prawo do obrony (zakres ujęcia i miejsce w systematyce konstytucyjnej)*, [w:] *Studia Konstytucyjne, T. 5. Organy ochrony prawa. Regulacja w nowej konstytucji*, red. L. Garlicki, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1989.
- Daniluk P., *Konstytucyjne prawa do sądu oraz do obrony a obligatoryjne zarządzanie wykonania kary*, „Ius Novum” 2011, nr 2.

- Daszkiewicz W., *Kumulacja ról obrońcy i pełnomocnika w procesie karnym*, „Palestra” 1968, nr 12.
- Dąb A., *Prawo do obrony*, „Państwo i Prawo” 1954, z. 3.
- Dąbrowska A., *Aksjologia powszechnej deklaracji praw człowieka: wybrane aspekty*, [w:] *Prawa człowieka we współczesnym świecie: zagadnienia wybrane*, red. P. Śwital, W. Wojtyła, Instytut Naukowo-Wydawniczy „Spatium”, Radom 2018.
- De los Reyes C., *Revisiting Disclosure Obligations at the ICTR and its Implications for the Rights of the Accused*, « Chinese Journal of International Law » 2005, nr 2.
- Demenko A., *Prawo oskarżonego do korzystania z pomocy obrońcy w świetle Dyrektywy nr 2013/48/UE – wybrane zagadnienia*, „Palestra” 2018, nr 12.
- De Moor-Van Vought A.J.C., *The ghost of the "criminal charge": the EU rights of the defense in Dutch administrative law*, « Revue of European Administrative Law » 2012, nr 2.
- Długosz M., *Obrona obligatoryjna jako element systemu ochrony praw jednostki w polskiej procedurze karnej*, [w:] *Wyzwania dla polskiego systemu ochrony praw człowieka u progu trzeciej dekady XXI wieku*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, t. III, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2021.
- Dobek-Ostrowska B., *Proces demokratyzacji Europy Środkowo-Wschodniej – przesłanki i przebieg*, [w:] *Demokracje Europy Środkowo-Wschodniej w perspektywie porównawczej*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1997.
- Dorfman B., *Are Human Rights a Philosophy of History? The Case for the Defense*, « International Social Science Review » 2014, nr 1.
- Draper B.M., *And justice for none: how COVID-19 is crippling the criminal jury right*, « Boston College Law Review » 2021, nr 9.
- Drzemczewski A., *Procedura monitoringowa Komitetu Ministrów Rady Europy. Użyteczny mechanizm „praw człowieka”?*, [w:] *Polska w Radzie Europy. 10 lat członkostwa. Wybrane zagadnienia*, red. H. Machińska, Ośrodek Informacji Rady Europy Centrum Europejskiego UW, Warszawa 2002.

- Drzewicki K., *Prawa człowieka w Karcie NZ i Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*, „Sprawy Międzynarodowe” 1998, nr 3.
- Duda J., *Granice prawa do obrony w prawie karnym procesowym*, [w:] *Kluczowe problemy procesu karnego*, red. P. Hofmański, Wolters Kluwer, Warszawa 2011.
- Dudka K., *Karnoprosesowe ograniczenia kontaktów oskarżonego tymczasowo aresztowanego z jego obrońcą*, „Ann. UMCS” 1996, nr 43.
- Dynia E., *Zasady demokracji, praworządności i poszanowania praw człowieka jako warunki członkostwa w Radzie Europy*, „Stosunki Międzynarodowe” 2020, nr 4.
- Eichstaedt K., *Komentarz do art. 249 k.p.k.*, [w:] *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, t. 1: *Komentarz aktualizowany*, red. D. Świecki, Lex/el. 2019.
- Ereciński T., Weitz K., *Prawda i równość stron w postępowaniu cywilnym a orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego*, [w:] *Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego a kodeks postępowania cywilnego. Materiały Ogólnopolskiego Zjazdu Katedr i Zakładów Postępowania Cywilnego. Serock k. Warszawy 24-26 września 2009 r.*, red. T. Ereciński, K. Weitz, Warszawa 2010.
- Eser A., *The Acceleration of Criminal Proceedings and the Rights of the Accused: Comparative Observations as to the Reform of Criminal Procedure in Europe*, « Maastricht Journal of European and Comparative Law » 1996, nr 4.
- Flaga-Gieruszyńska K., *Idea pomocy prawnej z urzędu w postępowaniu cywilnym*, [w:] *Rola reprezentantów stron w postępowaniach sądowych*, red. D. Gil, A. Piasecki, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2019.
- Flannery L., *A defence lawyer's perspective*, « University of New South Wales Law Journal » 2005, nr 1.
- Follesdal A., *In defense of deference: International human rights as standards of review*, « Journal of Social Philosophy », 8 November 2021 <https://doi.org/10.1111/josp.12449>.
- Fu H.L., *Criminal Defence in China: The Possible Impact of the 1996 Criminal Procedural Law Reform*, « The China Quarterly » 1998, nr 153.

- Gaggioli G., *Human rights and personal self-defense in international law*, « Melbourne Journal of International Law » 2017, nr 2.
- Gajda A., *Umocnienie praw jednostki w postępowaniu karnym Unii Europejskiej a dyrektywa w sprawie dostępu do adwokata*, „Studia i Prace” 2014, nr 1.
- Gallant K.S., *The Role and Powers of Defense Counsel in the Rome Statute of the International Criminal Court*, « The International Lawyer » 2000, nr 1.
- Gardocka T., *Materialne granice prawa do obrony w procesie karnym*, [w:] *Prawo do obrony w postępowaniu penalnym. Wybrane aspekty*, red. I. Lipowicz, Biuro RPO, Warszawa 2014.
- Garlicki S., *Dostęp do adwokatury*, „Palestra” 1958, nr 2.
- Gialuz M., *The Implementation of the Directive on Linguistic Assistance in Italy, Between Changes to the Code of Criminal Procedure and Case-Law Resistance*, « EU Criminal Justice » 2018.
- Gil D., *Zmiany ustrojowe i nowe uprawnienia orzecznicze w Sądzie Najwyższy: zagadnienia wybrane*, [w:] *Zmiany w Sądzie Najwyższym i ich wpływ na ostateczny wynik postępowań sądowych*, red. D. Gil, A. Piasecki, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2019.
- Gil D., *Prawo do obrony w świetle ostatnich nowelizacji Kodeksu postępowania karnego – zagadnienia wybrane*, „Ius Novum” 2016, nr 4.
- Giridhar K.R., *Justice for all: protecting the translation rights of defendants in international war crime tribunals*, « Case Western Reserve Journal of International Law » 2011, nr 3.
- Godlewska E., *Ochrona mniejszości narodowych w ramach Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie – działalność Wysokiego Komisarza OBWE ds. Mniejszości Narodowych*, [w:] *Problemy penologii i praw człowieka na początku XXI stulecia. Księga poświęcona pamięci Profesora Zbigniewa Hołdy*, red. B. Stańdo-Kawecka, K. Krajewski, Wolters Kluwer, Warszawa 2011.
- Godyla R., *Podstawowe środki oddziaływania penitencjarnego w kodeksie karnym wykonawczym z 1997 r.*, [w:] *Nowa kodyfikacja prawa karnego*, red. L. Bogunia, T. 3, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 1998.

- Gołębiowska A., *Międzynarodowe i konstytucyjne aspekty prawa do wolności i bezpieczeństwa osobistego*, [w:] *Wyzwania bezpieczeństwa cywilnego*, red. nauk. A. Gołębiowska, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2017.
- Gray A.D., *The presumption of innocence under attack*, « *New Criminal Law Review* » 2017, nr 4.
- Green B.A., *Gideon's Amici: Why Do Prosecutors So Rarely Defend the Rights of the Accused?*, « *The Yale Law Journal* » 2013, nr 8.
- Grzegorzczak T., *Obrońca z urzędu w polskim procesie karnym (wybrane zagadnienia)*, [w:] *Funkcje procesu karnego. Księga jubileuszowa Profesora Janusza Tylmana*, red. T. Grzegorzczak, LEX a Wolters Kluwer business, Warszawa 2011.
- Gronowska B., *Prawo oskarżonego do obrony*, [w:] *Prawa człowieka i ich ochrona*, red. B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balcerzak, M. Lubiszewski, R. Mizerski, Wydawnictwo TNOiK, Toruń 2010.
- Grzegorzczak T., *O potrzebie nowego podejścia do realizacji przez obrońcę obrony oskarżonego*, [w:] *Wokół gwarancji współczesnego procesu karnego. Księga jubileuszowa Profesora Piotra Kruszyńskiego*, red. M. Rogacka-Rzewnicka, H. Gajewska-Kraczkowska, B.T. Bieńskowska, Wolters Kluwer, Warszawa 2015.
- Grzegorzczak T., *Obrońca z urzędu w polskim procesie karnym (wybrane zagadnienia)*, [w:] *Funkcje procesu karnego. Księga jubileuszowa Profesora Janusza Tylmana*, red. T. Grzegorzczak, Wolters Kluwer, Warszawa 2011.
- Grzegorzczak T., *Obrońca w postępowaniu karnym wykonawczym*, „*Palestra*” 1989, nr 33.
- Grzegorzczak T., *Zasada informacji prawnej w sprawach o wykroczenia*, „*Zagadnienia Wykroczeń*” 1980, nr 3.
- Grzelak-Bach K., *Koszty procesu w postępowaniu przed Naczelnym Sądem Administracyjnym – wybrane problemy na tle orzecznictwa*, „*Studia Prawnoustrojowe*” 2017, nr 38.
- Grubalska A., *Udział czynnika społecznego w orzekaniu w świetle prawa Anglii i Walii*, „*Folia Iuridica Wratislaviensis*” 2021, Vol. 10.

- Góra – Błaszczkowska A., *Pozbawienie strony możliwości obrony swych praw jako podstawa niewzności postępowania cywilnego i sądowniczoadministracyjnego (na podstawie wybranych orzeczeń SN i NSA dotyczących skarg kasacyjnych)*, [w:] *Aequitas Sequitur Legem. Księga Jubileuszowa z okazji 75. urodzin Profesora Andrzeja Zielińskiego*, red. K. Flaga-Gieruszyńska, G. Jędrak, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2014.
- Górski M., *Prawo do skutecznego środka prawnego w art. 47 Karty Praw Podstawowych UE – znaczenie i deficyty*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2016, nr 8.
- Guerrieri S., *From the Hague Congress to the Council of Europe: hopes, Achievements and disappointments in the Parliamentary way to European Integration (1948-51)*, “Parliaments, Estates and Representation” 2014, No. 34.
- Gurmessa N.M., *The Right to Representation by Criminal Defense Counsel in Ethiopia: A Critical Analysis*, « Criminal Law Forum » 2018, nr 3.
- Gutowski M., Kardas P., *Epidemia a digitalizacja działalności prawniczej – czyli o pożytkach i szkodach przyspieszonej cyfryzacji polskiego wymiaru sprawiedliwości*, „e-Palestra”, 4..06.2020.
- Guzek L., *Dowody w postępowaniu podatkowym. Wybrane orzeczenia NSA*, „Gazeta Prawna” 2000, nr 44.
- Hadrica L., *Access to Justice for National Minorities – A Recurrent Theme in the Work of the OSCE High Commissioner on National Minorities*, “International Journal on Minorities and Group Rights” 2017, nr 2.
- Haack Y., Burbano-Herrera C., Zwaak I., *Strasbourg’s Interim Measures under Fire: Does the Rising Number of State Incompliances with Interim Measures Pose a Threat to the European Court of Human Rights*, EYHR, 2011.
- Halczak P., *Poufność kontaktów z obrońcą*, [w:] *Dostęp do obrońcy w postępowaniu karnym. Standardy krajowe i europejskie*, red. M. Kusak, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2020.
- Heffernan L., *The accused's constitutional right to introduce critical, demonstrably reliable exculpatory evidence*, « Irish Jurist » 2005, vol. 40.
- Heinze M., *Wysoki Komisarz OBWE do spraw Mniejszości Narodowych jako instytucja regionalnej ochrony praw człowieka w Europie Środkowej i*

Wschodniej, [w:] *Europejski system ochrony praw człowieka. Aksjologia – instytucje – efektywność*, red. J. Jaskiernia, t. III, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2015.

- Herbowski P., *Poligraf a prawo do obrony*, „Palestra” 1957, nr 7-8.
- Hermeliński W., *Adwokatura i prawo do obrony w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, [w:] *Adwokatura gwarantem prawa do obrony*, red. J. Giezek, t. 2, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2009.
- Hessbruegge J.A., *Human Rights and Personal Self-Defense in International Law*, Oxford University Press, New York 2017.
- Hewett M.A., *A more reliable right to present a defense: the compulsory process clause after Crawford v. Washington*, « The Georgetown Law Journal » 2007, nr 1.
- Hocking J., *Legal aid and defence support at the UN International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*, « Commonwealth Law Bulletin » 2010, nr 3.
- Hodgson J., *Suspects, Defendants and Victims in the French Criminal Process: The Context of Recent Reform*, « The International and Comparative Law Quarterly » 2002, nr 4.
- Hofmański P., Sadzik E., Zgryzek K., *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, t. I, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2007.
- Hołda Z., *Ochrona praw człowieka w systemie ONZ*, [w:] *Prawa człowieka. Zarys wykładu*, red. J. Hołda, Z. Hołda, D. Ostrowska, J.A. Rybczyńska, Warszawa 2014.
- *Human Rights in the 21st Century*, red. T. Várady, M. Jovanović, Boom Uitgevers, The Hague 2020.
- Ignor A., *Is it the gold standard of the defense for the accused to remain silent?*, « Forensische Psychiatrie, Psychologie, Kriminologie » 2015, nr 2.
- Ives D.E., *The role of counsel and the courts in safeguarding the accused's opportunity to decide whether to testify*, « Criminal Law Quarterly » 2006, nr 4.
- Izdebski H., *Zasada dobrej administracji i prawo do dobrej administracji w świetle standardów Rady Europy*, [w:] *Sześćdziesiąt [60] lat Rady Europy*.

Tworzenie i stosowanie standardów prawnych, red. H. Machińska, Oficyna Prawa Polskiego, Warszawa 2009.

- Jamróz L., *Konstytucyjne prawo do obrony przed sądem w RP*, [w:] *Konstytucionno-zakonodotel'noe regulirovanie obščestvennyh otnošenij v Respublike Polša i Respublike Belarus' = Konstytucyjno – ustawowa regulacja stosunków społecznych w Rzeczypospolitej Polskiej i Republice Białoruś*, red. J. Matwiejuk, Wydawnictwo Temida 2, Białystok 2009.
- Jankowski W., *Nowe spojrzenie na obronę z urzędu*, „Przełęcz Sądowy” 2013, nr 1.
- Jarocki Z., *O niektórych problemach obrony w postępowaniu karnym*, „Państwo i Prawo” 1967, nr 11.
- Jaskiernia J., *Rada Europy jako organizacja międzynarodowa kreująca i oddziałująca na implementację standardów demokratycznych*, [w:] *Rada Europy a przemiany demokratyczne w państwach Europy Środkowej i Wschodniej w latach 1989 – 2009*, red. J. Jaskiernia, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2010.
- Jaskiernia J., *Konstytucjonalizacja zasady państwa prawnego a proces konsolidacji politycznej w państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, [w:] *Demokratyczne państwo prawne w teorii i praktyce w państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, red. K. Skotnicki, Łódzkie TN, Łódź 2010.
- Jaskiernia J., *Rada Europy po 60 latach istnienia*, „Państwo i Prawo” 2009, z. 5.
- Jaskiernia J., *Prawo Rady Europy a prawo krajowe – granice i wspólne obszary*, [w:] *Prawo międzynarodowe, prawo europejskie i prawo krajowe – granice i wspólne obszary. Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Genowefie Grabowskiej*, red. B. Mikołajczyk, J. Nowakowska-Małusecka, Katowice 2009.
- Jasiński W., *Dostęp osoby oskarżonej o popełnienie czynu zagrożonego karą do adwokata na wstępnym etapie ścigania karnego: standard strasburski*, „Europejski Przełęcz Sądowy” 2019, nr 1.
- Jeż-Ludwichowska M., *Prawo do obrony jako wyznacznik rzetelnego procesu – zagadnienia wybrane*, [w:] *Praworządność i jej gwarancje*, red. D. Kala, Wolters Kluwer, Warszawa 2009.

- Jimeno-Bulnes M., *The use of intelligence information in criminal procedure: A challenge to defence rights in the European and the Spanish panorama*, « New Journal of European Criminal Law » 2017, nr 2.
- Jorgensen N.H.B., *The Right of the Accused to Self-Representation Before International Criminal Tribunals*, « The American Journal of International Law » 2004, nr 4.
- Juchacz P., *Standard rzetelnego procesu karnego w świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, [w:] *Oblicza Temidy. Wybrane problemy prawa i procesu karnego*, red. I. Zgoliński, Wyższa Szkoła Gospodarki, Bydgoszcz 2012.
- Kaliński A., *Zasady dotyczące składania i rozpatrywania skarg przez Europejski Trybunał Praw Człowieka*, „Biuletyn Centrum Europejskiego Uniwersytetu Warszawskiego” 2000, nr 3.
- Karaźniewicz J., *Prawo do obrony a sytuacja procesowa osoby podejrzanej*, [w:] *Ewolucja polskiego wymiaru sprawiedliwości w latach 2013-2018 w świetle standardów rzetelnego procesu*, red. C. Kulesza, A. Sakowicz, Wydawnictwo Temida 2, Białystok 2020
- Karaźniewicz J., *Prawo do obrony w trybach szczególnych postępowania karnego*, *Studia Prawnoustrojowe*” z. 60, 2023.
- Kardas P., *Gwarancje prawa do obrony oraz dostępu do obrońcy na wstępnym etapie postępowania karnego: kilka uwag w świetle doktryny Salduz, doktryny Miranda oraz dyrektywy w sprawie dostępu do adwokata*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2019, nr 1.
- Karnavas M.G., *The Position of the Defence and Adequate Facilities*, ‘International Criminal Law Review » 2019, nr 2.
- Kaźmierczyk S., *O prawach człowieka – inaczej*, [w:] *Efektywność europejskiego systemu ochrony praw człowieka. Ewolucja i uwarunkowania europejskiego systemu ochrony praw człowieka*, red. J. Jaskiernia, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2012.
- Keita X.-L., *Disclosure of Evidence in the Law and Practice of the IIC*, « International Criminal Law Review » 2016, nr 6.

- Kędziera K., *Uniwersalizm praw człowieka siedemdziesiąt lat po przyjęciu Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*, [w:] *Prawa człowieka i ich ochrona: księga rocznicowa z okazji siedemdziesiątej rocznicy uchwalenia Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. Jednostka w świecie zmian*, red. B. Kmiecik, K. Stępiak, t. I, Wydawnictwo Think & Make, Warszawa 2018.
- Kil J., *Prawo do obrony jako publiczne prawo podmiotowe*, „Zeszyty Prawnicze” 2022, z. 1.
- Kita E., *Udział tłumacza w postępowaniu karnym jako jeden z czynników warunkujących rzetelny proces karny*, [w:] *Praworządność. Wczoraj, dziś, jutro*, red. J. Zimny, KUL, Stalowa Wola 2015.
- Klamczyńska A., Ostropolski T., *Prawo do adwokata w dyrektywie 2013/48/UE – tło europejskie i implikacje dla polskiego ustawodawcy*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2015, Vol. 14.
- Klejnowska M., *Prawo do samodzielnej i rozsądnej obrony w świetle nowelizacji kodeksu postępowania karnego z dnia 27 września 2013 r.*, [w:] *Wokół gwarancji współczesnego procesu karnego. Księga jubileuszowa Profesora Piotra Kruszyńskiego*, Wolters Kluwer, Warszawa 2015.
- Kleinowska M., *Osoba podejrzana w procesie karnym*, „Prokurator” 2003, nr 2.
- Kleniewska I., *Rada Europy*, „Jurysta” 1993, nr 3.
- Klementowski M.L., *Zmiany zasad odpowiedzialności karnej w prawie niemieckim do Constitutio Criminalis Carolina z 1532 roku*, „Rejent” 1997, nr 10.
- Klip A., *Violations of Defence Rights' Directives*, »European Journal of Crime, Criminal Law, and Criminal Justice « 2018, nr 4.
- Klug F., *A Magna Carta for all humanity: homing in on human rights: the defence of human rights is a crucial part of contemporary politics*, « Soundings » 2015, nr 60.
- Knysiak-Molczyk H., *Przesłanki przyznania prawa pomocy w postępowaniu sądownoadministracyjnym*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2007, nr 4.
- Kodrębski J., *Kodeks Napoleona i jego dziedzictwo*, „Państwo i Prawo” 1990, nr 6.

- Kołodziejczyk A., *Postępowanie przyspieszone (uwagi krytyczne)*, „Prokuratura i Prawo” 2008, nr 7-8.
- Koper R., *Prawo do obrony osoby podejrzanej*, „Prokuratura i Prawo” 2016, nr 2.
- Kopciuch K., *Prawo do obrony – aspekt wspólnotowy i krajowy*, [w:] *Problemy realizacji regionalnych standardów ochrony praw człowieka w praktyce ustrojowej państw*, red. J. Jaskiernia, t. IV, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2015.
- Korcheva T.V., *To the question of the ensuring of the right to protection of person in the criminal proceedings under the new Criminal Procedure Code of Ukraine*, « Teoria i praktyka prawoznawstwa » 2016.
- Kordik A., *Prawo do obrony*, [w:] *Nowa kodyfikacja prawa karnego*, t. 3, Acta Universitatis Wratislaviensis, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1998.
- Kornak M., *Prawo oskarżonego do obrony w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, [w:] *Ochrona praw człowieka w Europie. Aksjologia – instytucje – nowe wyzwania – praktyka*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, t. IV, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2017.
- Kornak M., *Prawo zatrzymanego do obrony w świetle standardów krajowych i europejskich*, [w:] *Międzynarodowe standardy ochrony praw człowieka a doświadczenia Polski*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, t. IV, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2016.
- Kościelniak – Marszał M., *Sprzeczność interesów oskarżonych a swoboda wyboru obrońcy*, „Prawo w Działaniu” 2022, nr 51.
- Koźniewski P., *Proces karny – rys historyczny*, [w:] *Prawo karne procesowe – Część ogólna*, red. J. Grajewski, Warszawa 2009.
- Kowalski S., *Problematyka obrony z urzędu w postępowaniu karnym – na tle wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 8 października 2013 r. K 30/11*, [w:] *Prawo sądowe w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, red. D. Gil, Wydawnictwo KUL, Lublin 2014.

- Kowalik-Bańczyk K., *Wymiar sprawiedliwości*, [w:] *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Komentarz*, red. A. Wróbel, 2. wyd., Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2020.
- Kraiński W., *Prawo do obrony w procesie o stwierdzenie nieważności małżeństwa*, „Ateneum Kapłańskie” 2009, z. 3.
- Kraśkiewicz M., *Regionalne systemy ochrony praw człowieka: europejski, międzyamerykański, azjatycki, afrykański*, [w:] *Uniwersalny i regionalny wymiar ochrony praw człowieka. Nowe wyzwania – nowe rozwiązania*, red. J. Jaskiernia, t. 1, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2014.
- Kroeker R.G., *The legal and ethical propriety of allowing accused to use the proceeds of crime to retain counsel*, « Ther Advocate » 1995, nr 6.
- Kruk E., *Ochrona prawa oskarżonego pozbawionego wolności do kontaktu z obrońcą w postępowaniu karnym*, „Teki Komisji Prawniczej PAN Oddział w Lublinie” 2018, nr 2.
- Kruszyński P., *Istota i skutki prawne sprzeczności interesów oskarżonych reprezentowanych przez tego samego obrońcę w postępowaniu karnym*, „Prokuratura i Prawo” 2020, nr 9.
- Kruszyński P., *Obrońcy i pełnomocnicy*, [w:] *Wykład prawa karnego procesowego*, red. P. Kruszyński, Wydawnictwo Temida 2, Białystok 2012.
- Kruszyński P., *Zasada prawa do obrony w świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu – zagadnienia wybrane*, [w:] *Gaudium in litteris est. Księga jubileuszowa ofiarowana Pani Profesor Genowefie Rejman z okazji osiemdziesiątych urodzin*, red. L. Gardocki, M. Królikowski, A. Walczak-Żochowska, Warszawa 2005.
- Kubiak J.P., *Uniewinnienie tymczasowe (absolutno ab instantia) i inne formy wyroków pośrednich*, „Palestra” 2002, nr 46.
- Kuczma P., *Adwokat jako zawód zaufania publicznego w świetle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, „Palestra” 2012, nr 3.
- Kulesza C., *Efektywna obrona w postępowaniu przygotowawczym a fawor procuratori*, „Prokuratura i Prawo” 2007, nr 4.

- Kulesza C., *Jakość obrony formalnej jako warunek rzetelnego procesu (refleksje prawnoporównawcze*, [w:] *Rzetelny proces karny. Księga jubileuszowa Profesora Zofii Świdry*, red. J. Skorupka, Wolters Kluwer, Warszawa 2009.
- Kulesza C., *Od obrony formalnej do obrony realnej? Nowa rola obrońcy w projekcie reformy procedury karnej*, [w:] *Problemy wymiaru sprawiedliwości karnej. Księga Jubileuszowa Profesora Jana Skupińskiego*, red. A. Błachnio-Parzych, J. Jakubowska-Hara, J. Kosonoga, H. Kuczyńska, Wolters Kluwer, Warszawa 2013.
- Kulesza C., *Rozprawa zdalna oraz zdalne posiedzenia aresztowe w świetle konwencyjnego standardu praw oskarżonego*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2021, nr 3.
- Kulesza C., *Unia Europejska w obronie podejrzanego*, „Państwo i Prawo” 2012, nr 8.
- Kulesza C., *Uwarunkowania efektywności prawa do obrony w znowelizowanym kodeksie postępowania karnego*, [w:] *Problemy znowelizowanej procedury karnej*, red. Z. Sobolewski, G. Artymiak, Cz. P. Kłak, Zakamycze, Kraków 2004.
- Kulesza C., Starzyńska R., *Obowiązek uzasadnienia orzeczeń sądowych a prawo do obrony*, „Prokuratura i Prawo” 2010, nr 5.
- Kuśmierczyk M., *Prawo do obrony w procesie karnym jako konstytucyjna zasada prawa*, „Przegląd Prawniczy Uniwersytetu Warszawskiego” 2009, nr 1.
- Kwiatkowski Z., *Zakaz reformationis in peius w postępowaniu w sprawach o wykroczenia*, [w:] *Współczesne problemy procesu karnego i wymiaru sprawiedliwości. Księga ku czci Profesora Kazimierza Marszała*, red. P. Hofmański, K. Zgryzek, Uniwersytet Śląski, Katowice 2003.
- Lach A., *Współczesne tendencje w zakresie ograniczenia prawa do milczenia w procesie karnym*, [w:] *Współczesne tendencje w zakresie procesu karnego i jego efektywności. Księga pamiątkowa prof. A. Bulsiewicz*, red. A. Marek, TNOiK, Toruń 2004.
- Lach A., Klubińska M., Badowiec R., *Conflicting interests of witnesses and defendants in a fair criminal trial*, « Revista Brasileira de Direito Processual Penal » 2022, nr 3.

- Laroslavska M.E., *Bezwzględny przymus adwokacko-radcowsko-rzecznikowski a prawo do sądu*, [w:] *Konstytucyjne aspekty procesu cywilnego*, red. A. Orzeł-Jakubowska, T. Zembrzuski, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2022.
- Layton D., *The criminal defence lawyer's role*, « Dalhousie Law Journal » 2004, nr 2.
- Lewczyk P., *Nabycie prawa do posiadania obrońcy a instytucja przedstawienia zarzutów*, „Palestra” 2011, nr 3.
- Lind K.A., *Procedural rights of the accused: the Sixth Amendment right to present a defense*, « Loyola of Los Angeles Law Review » 1982, nr 3, s. 508.
- Line L., Wyld C., Plater D., *Pre-trial defence disclosure in South Australian criminal proceedings: time for change?*, « Adelaide Law Review » 2016, nr 1.
- Lipczyńska M., *Zasad informacji prawnej (art. 10 k.p.k.) a system zasad procesowych polskiego procesu karnego*, „Państwo i Prawo” 1973, nr 2.
- Lisiecki M., *Zasada informacji prawnej w postępowaniu w sprawach nieletnich – zarys ogólnej problematyki na tle odpowiedniego stosowania przepisów k.p.k.*, [w:] *Kryminalistyka i inne nauki pomostowe w postępowaniu karnym*, red. J. Kasprzak, B. Młodziejowski, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn 2009.
- Little D., *The Right of Self-Defense and the Organic Unity of Human Rights*, « The Journal of Law and Religion » 2021, nr 3.
- Liżewski B., *Status i stosowanie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka Unii Europejskiej*, [w:] *Prawne problemy członkostwa Polski w Unii Europejskiej*, red. L. Leszczyński, UMCS, Lublin 2005.
- Lonati S., *An invitation to make a choice of civilization: the European Court of Human Rights renounces the use of anonymous testimony as a decisive proof to motive a conviction*, « Revista Brasileira de Direito Processual Penal » 2019, nr 1.
- Lonati S., Asp P., Foffani L., Zerbes I., Kaiafa-Gbandi M., Saltzger H., *Anonymous Witness Evidence before the European Court of Human Rights: Is It Still Possible to Speak of “Fair Trial”?*, „European Criminal Law Review” 2018, nr 1.
- Lyubenov L., *Actual problems of realization of the right of personal protection of the accused in the context of the requirement for a term for pre-trial*

investigation according to the Bulgarian criminal procedure code, « Lex and scientia » 2019, nr 1.

- Łupiński S., *Oświadczenie oskarżonego jako źródło dowodu*, „Studia Teologiczne” 1999, nr 17.
- Łakomy K., *Warunki zrzeczenia się prawa do udziału obrońcy*, [w:] *Dostęp do obrońcy w postępowaniu karnym. Standardy krajowe i europejskie*, red. M. Kusak, Wydawnictwo UAM, Poznań 2020.
- Łukaszewicz J.M., *Uzyskanie dokumentu tożsamości przez dziecko „pochodzące prawnie” ze związku „rodziców” tej samej płci zgodnie z wytycznymi uchwały NSA z 2 grudnia 2019 r., II OPS 1/19*, „Zeszyty Prawnicze” 2022, nr 22.3.
- Łyczywek R., *Do „Niektórych zagadnień prawa do obrony” uwagi uzupełniające*, „Palestra” 1965, nr 6.
- Machińska H., *Karta Praw Podstawowych – jej istota i znaczenie w umacnianiu praw i wolności obywateli Europy*, [w:] *Ochrona praw człowieka w systemie prawa europejskiego*, red. H. Machińska, Biuletyn Informacyjny Rady Europy, 2003, nr 3.
- Machińska H., *Rada Europy – struktura, instrumenty prawne, zakres działania*, „Biuletyn Centrum Europejskiego Uniwersytetu Warszawskiego” 1995, nr 3.
- Maciejewska S., *Nowe gwarancje prawa do obrony przyznane podejrzanemu w kodeksie postępowania karnego z 1997 roku*, [w:] *Nowa kodyfikacja prawa karnego*, red. L. Bogunia, t. 5, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2000.
- Madeja A., *Koncepcja integracji wspólnotowej Paula-Henriego Spaaka*, „Przegląd Zachodni” 2014, nr 4.
- Makowicz B., *Harmonizacja podatków pośrednich Unii Europejskiej*, „Studia Europejskie” 2004, nr 2.
- Malicka A., *O granicach działań obrońcy w procesie karnym*, [w:] *Współczesna adwokatura wobec innych zawodów prawniczych*, red. J. Giezek, Wolters Kluwer, Warszawa 2011.
- Małajny R., *Reguła równości wobec prawa w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, [w:] *Sześć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskie*, Warszawa 2003.

- Markiewicz T., *Instytucja obrońcy do określonej czynności w świetle konstytucyjnego prawa do sądu oraz celu procesu w postaci rozpoznania sprawy w rozsądnym terminie*, „Przegląd Sądowy” 2019, nr 9.
- Markiewicz T., *Access to a Lawery for Suspects at the Police Station and During Detention Proceedings*, „Review of European and Comparative Law” 2020, No. 2.
- Marszałek M., *Obrońca w postępowaniu w sprawach nieletnich*, „Palestra” 2014, nr 5.
- Marzecka W., *Niestawiennictwo w sądzie na wezwanie a usprawiedliwienie w czasie pandemii*, [w:] *System ochrony praw człowieka w Polsce w czasie wyzwań pandemicznych*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, t. III, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2022.
- Marzecka W., *Wpływ standardów Europejskiego Trybunału Praw Człowieka oraz unijnych dyrektyw w zakresie dostępu osoby pozbawionej wolności do adwokata*, [w:] *Państwo i prawo wobec wyzwań u progu trzeciej dekad XXI wieku. Księga jubileuszowa z okazji 70. urodzin Profesora Jerzego Jaskierni*, red. R.M. Czarny, Ł. Baratyński, P. Ramiączek, K. Spryszak, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2020.
- Matan A., *Działanie strony będącej osobą fizyczną ‘przez’ przedstawiciela ustawowego*, [w:] *Kodeks Postępowania Administracyjnego. Komentarz do art. 1- 103*, red. G. Łaszczyca, Cz. Marzysz, A. Matan, tom. 1, wyd. 3, Lex a Wolters Kluwer business, Warszawa 2010.
- Matan J., *Zasada prawa do obrony w polskim procesie karnym oraz formy jej realizacji*, „Roczniki Administracji i Prawa: teoria i praktyka” 2009, R. IX.
- Matthee J., *Casting a Constitutional Light on the Cultural Defence in South African Criminal Law*, « African Journal of Legal Studies » 2023, nr 1.
- Maziarz J., *Postępowanie karnoadministracyjne w II Rzeczypospolitej*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2014, nr 7.
- McGee Jr. H.W., *Counsel for the accused: metamorphosis in Spanish constitutional rights*, « The Columbia Journal of Transnational Law » 1987, nr 2.

- Megret F., *"Bring forth the accused!" defendant attitudes and the intimate legitimacy of the international criminal trial*, « Arizona Journal of International and Comparative Law » 2019, nr 3.
- Mégret F., *To Surrender or to Fight On? A Human Rights Perspective on Self-Defense*, « Jus Cogens » 2023, nr 1.
- Menkes J., *Konwencje Rady Europy instrumentem dywergencji tzw. europejskiego standardu praw człowieka*, [w:] *Uniwersalny i regionalny wymiar ochrony praw człowieka. Nowe wyzwania – nowe rozwiązania*, red. J. Jaskiernia, t. I, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2014.
- Meyerson D., *The Moral Justification for the Right to Make Full Answer and Defence*, « Oxford Journal of Legal Studies » 2015, nr 2.
- Michels J.M., *Compensating acquitted defendants for detention before international criminal courts*, « Journal of International Criminal Justice » 2010, nr 2.
- Michór Sz., *Realizacja prawa do obrony w postępowaniu wykroczeniowym a art. 78 ust. 4 ustawy Prawo o ruchu drogowym*, „Palestra” 2009, nr 1-2.
- Mik C., *Przystąpienie Unii Europejskiej do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, [w:] *Europejska Konwencja Praw Człowieka i jej system kontrolny – perspektywa systemowa i orzecznicza*, red. M. Balcerzak, T. Jasudowicz, J. Kapelańska-Pręgowska, UMK, Toruń 2011.
- Mielańczyk K., *O kształtowaniu się niektórych zasad procesowych w rzymskim postępowaniu karnym okresu pryncypatu*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2007, Vol. 10.
- Mik C., *Międzynarodowe uwarunkowania konstytucyjnej regulacji praw człowieka: problemy podstawowe*, „Państwo i Prawo” 1990, nr 12.
- Misztal P., *Zdalne posiedzenia aresztowe w trybie art. 250 § 3b – 3h Kodeksu postępowania karnego: uwagi de lege lata i de lege ferenda*, „Studia Prawnoustrojowe” 2021, nr 54.
- Misztal P., *Prawo oskarżonego do realnej obrony a instytucja przymusu adwokacko-radcowskiego*, [w:] *Rola reprezentantów stron w postępowaniach sądowych*, red. D. Gil, A. Piasecki, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej. Wydawnictwo Naukowe, Kraków 2019.

- Morawska E., *Prawo konstytucyjne człowieka i obywatela w Rzeczypospolitej Polskiej a prawa podstawowe Unii Europejskiej. Analiza porównawcza*, „Przegląd Sejmowy” 2009, nr 1.
- Morsink J., *Inherent Human Rights: Philosophical Roots of the Universal Declaration*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2011.
- Mróz K., *Wpływ nieimplementowanych do systemu prawnego Rzeczypospolitej Polskiej dyrektyw unijnych na gwarancje procesowe*, „Studia Prawnicze” 2017, z. 4.
- Mozgawa-Saj M., *Rzymskie korzenie zasady domniemania niewinności i prawa oskarżonego do obrony*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Prawnicza” 2018, z. 101.
- Mullineaux J., *Re-examining the common right of an accused not to testify*, « Criminal Law Forum » 2001, nr 3.
- Nacheieva I.O., *Problematic issues of collecting evidence by the defense in criminal proceedings*, « Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs » 2022, nr 4.
- Nawrotny A., *Prawo do pomocy prawnej z urzędu*, [w:] *Dostęp do obrońcy w postępowaniu karnym. Standardy krajowe i europejskie*, red. M. Kusak, Wydawnictwo UAM, Poznań 2020.
- Neves I., Steffens K., *Right(s) of Defence, Access to the File and Fairness in Competition Procedures: A Reflection on the Judgment of the Court of Justice in Case C-607/18 P*, « CoRE » 2020, nr 4.
- Niang M.M., *The right to counsel before the International Criminal Tribunal for Rwanda*, « Criminal Law Forum » 2002, nr 3.
- Niezgódka-Medek M., *Pełnomocnicy*, [w:] *Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi. Komentarz*, red. B. Dauter, A. Kabat, M. Niezgódka-Medek, wyd. 8, Wolters Kluwer, Warszawa 2020.
- Nowak P., *Definicja podejrzanego i oskarżonego a konstytucyjne prawo do obrony*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2016, z. 4
- Nowotny A., *Prawo do pomocy prawnej z urzędu*, [w:] *Dostęp do obrońcy w postępowaniu karnym: standardy krajowe i europejskie*, red. M. Kusiak, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2020.

- Nousiainen A., *Prawo do rzetelnego procesu w świetle Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Koncepcja, doświadczenia fińskie*, [w:] *Standardy praw człowieka a polskie prawo karne*, red. J. Skupiński, J. Jakubowska-Hara, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 1995.
- Nowak P., *Definicja podejrzanego i oskarżonego a konstytucyjne prawo do obrony*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2016, z. 4.
- Nowak P., *Zasady porozumiewania się zatrzymanego z adwokatem oraz tymczasowo aresztowanego z obrońcą w Kodeksie postępowania karnego w aspekcie konstytucyjnym oraz prawnomiędzynarodowym*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2013, z. 1.
- Nowak P., *Prawo do obrony w świetle orzecznictwa SN*, [w:] *Prawo do obrony. Teoria a rzeczywistość*, red. A. Świątłowski, AT Wydawnictwo, Kraków 2012.
- Nowicki M.A., *Europejska Konwencja Praw Człowieka: obowiązek państwa aktywnej ochrony podstawowych praw i wolności*, [w:] *Sześćdziesiąt [60] lat Rady Europy. Tworzenie i stosowanie standardów prawnych*, red. H. Machińska, Oficyna Prawa Polskiego, Warszawa 2009.
- Nowicki M.A., *Rada Europy*, „Polis” 1992, nr 1.
- Nowicki M.A., *Podstawowe Zasady Narodów Zjednoczonych Dotyczące Roli Adwokatów: VIII Kongres Narodów Zjednoczonych na temat Zapobiegania Przestępczości oraz Traktowania Przestępców (Hawana, Kuba, 27 sierpnia – 7 września 1990 r.)*, „Palestra” 1992, nr 36.
- Nowotny A., *Prawo do pomocy prawnej z urzędu*, [w:] *Dostęp do obrońcy w postępowaniu karnym: standardy krajowe i europejskie*, red. M. Kusak, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2020.
- Novokmet A., *The Europeanization of the Criminal Proceedings in the Republic of Croatia through the Implementation of the Directive 2013/48/EU*, “European Journal of Crime, Criminal Law, and Criminal Justice” 2019, vol. 2.
- Novokmet A., Vinković Z., *Police interrogation of the suspect in Croatia after the Implementation of the Directive 2013/48/EU – State of play and open questions*, “EU and Comparative Law Issues and Challenges Series” 2018.
- Olszewski R., Małolepszy A., *Exercise of the Right to Defence in Criminal Proceedings during the COVID-19 Pandemic with Particular Reference to the*

Relation Between the Accused and the Defence Counsel, « Białostockie Studia Prawnicze » 2022, nr 2.

- Oniszczyk J., *Archaiczne korzenie praw człowieka*, [w:] *Powszechny system ochrony praw człowieka 70 lat po proklamowaniu Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka: osiągnięcia, bariery, nowe wyzwania i rozwiązania*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2019.
- Oniszczyk J., *Kultura i wartości prawne*, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Zarządzania i Prawa w Warszawie, 2000, z. 1-2.
- Oniszczyk J., *The concept of the state of law*, « Studia z Polityki Publicznej » 2015, nr 2.
- Ostojski P., *Prawo dostępu do akt sprawy: glosa do uchwały NSA z dnia 8 października 2018 r., I OPS 1/18*, „Przegląd Sądowy” 2019, nr 9.
- Paluch E., *Prawo do obrony – przepisy prawne i doktryna a praktyka i rzeczywistość procesowa*, [w:] *Prawo do obrony. Teoria a rzeczywistość*, red. A. Świątłowski, AT Wydawnictwo, Kraków 2012.
- Paluszkiewicz H., *Uczestnicy procesu karnego: kilka uwag o zmianach w Kodeksie postępowania karnego w latach 2016 i 2017*, [w:] *Zmiany w prawie karnym materialnym i procesowym w latach 2013-2017: zagadnienia wybrane*, red. H. Paluszkiewicz, t. 2, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra 2019.
- Papaj H., *Rada Europy a systemy regionalnej ochrony praw człowieka – wyzwania i dylematy*, [w:] *Uniwersalny i regionalny wymiar ochrony praw człowieka. Nowe wyzwania – nowe rozwiązania*, red. J. Jaskiernia, t. 1, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2014.
- Paprzycki L., *Zmiana obrońcy w toku rozprawy na podstawie art. 337 § 1 k.p.k.*, [w:] *Współczesny polski proces karny. Księga ofiarowana Profesorowi Tadeuszowi Nowakowi*, red. S. Stachowiak, UAM, Poznań 2002.
- Paruch S.A., *Geneza oraz ewolucja uniwersalnego systemu ochrony praw człowieka*, [w:] *Uniwersalne standardy ochrony praw człowieka a funkcjonowanie systemów politycznych w dobie wyzwań globalnych*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2016.

- Paruch S.A., *Charakter prawny związania państwa członkowskiego Rady Europy standardami EKPCz w zakresie ochrony praw człowieka*, „Zeszyty Naukowe WSIZiA” 2013, nr 2.
- Paruch S.A., *Prawo do obrony w świetle Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, [w:] *Efektywność europejskiego systemu ochrony praw człowieka. Obszary analizy skuteczności europejskiego systemu ochrony praw człowieka*, red. J. Jaskiernia, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2012.
- Paruch S.A., *Konstytucyjne prawo do obrony a niezależność adwokatury*, [w:] *Transformacja systemów wymiaru sprawiedliwości. Tom I: Pozycja ustrojowa władzy sądowniczej i uwarunkowania transformacji*, red. J. Jaskiernia, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2011.
- Patyk A., *Konstytucyjna zasada prawa do obrony oskarżonego w procesie karnym*, [w:] *Wybrane zasady prawa konstytucyjnego w państwach współczesnych*, red. M. Witek, AT Group, Kraków 2011.
- Paulińska M., *Prawo do obrony w procesie karnym na tle regulacji prawa międzynarodowego*, „Palestra” 2001, nr 9.
- Pawelec K.J., *Obrona obligatoryjna w nowym Kodeksie postępowania karnego. Zagadnienia wybrane*, „Radca Prawny” 2013, nr 144.
- Pawluczuk-Bućko P., *Ustawa o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich – kilka uwag o kierunku zmian legislacyjnych*, „Studia Prawnoustrojowe” 2022, nr 58.
- Petrovic J., *The fractured relationship between fairness, the rights of the accused, and disclosure at the International Criminal Court*, [w:] *Accountability for Violations of International Humanitarian Law*, Routledge, London 2015.
- Pękalska K., *Miejsce Wysokiego Komisarza OBWE ds. Mniejszości Narodowych w systemie instytucjonalnym Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie*, [w:] *Nowe wyzwania i rozwiązania w europejskim systemie ochrony praw człowieka*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2018.
- Pham P.T.N., *Juvenile offenders in Vietnam and the right to defence*, « Youth Justice » 2016, nr 1.
- Pheeny D., *In defence of the right to silence: An indigeno us perspective*, « Indigenous Law Bulletin » 2012, nr 3.

- Piech M., *Prawo do wyboru obrońcy z urzędu*, „Palestra” 2016, nr 3.
- Piontek E., *Konstytucjonalizacja traktatowa Unii Europejskiej*, [w:] *Szkice z prawa Unii Europejskiej, T. 1. Prawo instytucjonalne*, red. E. Piontek, A. Zawidzka, Zakamycze, Kraków 2003.
- Piotrowski P., *Realizacja zasady prawa oskarżonego do obrony w postępowaniu karnym skarbowym*, [w:] *Z problematyki funkcji procesu karnego*, red. T. Grzegorzczak, J. Izydorzak, R. Olszewski, Wolters Kluwer, Warszawa 2013.
- Plebanek E., Bielski M., *Granice zakazy reformationis in peius w świetle zasad konstytucyjnych*, [w:] *Państwo demokratyczne, prawne i socjalne. Studia prawne. Księga Jubileuszowa Dedykowana Profesorowi Zbigniewowi Antoniemu Maciągowi*, red. M. Grzybowski, t. 3, Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Kraków 2014.
- Pleić M., *Procedural rights of suspects and accused persons during pre-trial detention - impact of detention conditions on efficient exercise of defence rights*, « EU and Comparative Law Issues and Challenges Series » 2020.
- Pleić M., *Procedural rights of suspects and accused persons in Croatian criminal proceedings in the light of the EPPO regulation*, « Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu » 2020, nr 1.
- Płachta J., *Prawo do obrony przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym*, „Palestra” 2002, nr 9-10.
- Podraza A., *Integracja europejska a redefinicja polityki zagranicznej Stanów Zjednoczonych: przyczyny zainicjowania i rozwój transatlantyckich stosunków bezpieczeństwa w latach 1945-1948*, „Rocznik Integracji Europejskiej” 2016, nr 10.
- Podolska A., *Dostęp do adwokata w postępowaniu karnym. O standardach i kontekście europejskim*, „Palestra” 2017, nr 9.
- Poliwka-Pacana M., *Zasada „równości broni” podstawowym kryterium rzetelnego procesu karnego*, [w:] *Zasada równości w prawie*, red. H. Zięba – Załucka, M. Kijowski, „Steinem”, Rzeszów 2004.
- Pons N., *Some Remarks on in Absentia Proceedings before the Special Tribunal for Lebanon in Case of a State's Failure or Refusal to Hand over the Accused*, « Journal of International Criminal Justice » 2010, nr 5.

- Popenkov A.V., Ivanov D.A., Khoryakov S.N., Poselskaya L.N., *Ensuring The Right of The Suspect And The Accused For Defense*, «Propósitos y representaciones» 2021, nr 3.
- Postică A., *Guarantees of observance of the right of defence of the accused in case of modification of accusation in the court in the sense of non-aggravation. Theoretical-practical aspects*, «Revista Institutului Național de Justiție» 2020, nr 1.
- Postulski K., *Prawo skazanego do obrony w zmienionym Kodeksie karnym wykonawczym*, „Palestra” 2012, nr 7-8.
- Postulski K., *Status skazanego w postępowaniu przed sądem*, „Prokuratura i Prawo” 2010, nr 1-2.
- *Prawo administracyjne w służbie jednostki i wspólnoty*, red. nauk. Z. Łuniewska, M. Karcz-Kaczmarek, P. Wilczyński, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2022.
- Przywora B., Wróbel A., *Poradnictwo obywatelskie w świetle badań prawnoporównawczych*, Warszawa 2020, s. 35, www.iws.gov.pl, data dostępu: 24.05.2023.
- Ramos V.C., *The EPPO and the equality of arms between the prosecutor and the defence*, «New Journal of European Criminal Law» 2023, nr 1.
- Ramos V.C., *The Rights of the Defence According to the ECtHR: An Illustration in the Light of A.T. V. Luxembourg and the Right to Legal Assistance*, «New Journal of the European Criminal Law» 2016, nr 4.
- Ramos V.C., Anagnostakis A., Barletta A., Tehver J., Conestrini N., Pivaty A., Beazley A., *European Criminal Bar Association statement of principles on the use of video-conferencing in criminal cases in a Post-Covid-19 World*, «New Journal of European Criminal Law» 2021, nr 3.
- Ramos V.C., Theodorakou G., Ligeti K., *The EPPO and the equality of arms between the prosecutor and the defence*, «New Journal of European Criminal Law» 2023, nr 1
- Roberts R.E.C., *The Lubanga Trial Chamber's Assessment of Evidence in Light of the Accused's Right to the Presumption of Innocence*, «Journal of International Criminal Justice» 2012, nr 4.

- Rodley N., *In defence of human rights*, « The Lancet » 2014, nr 9946.
- Romanko A., *Prawo do obrony w kanonicznym procesie karno-administracyjnym. Zarys problematyki*, „Teka Kom. Praw. – L. PAN” 2018, nr 2.
- Rondinelli K., *In Defense of Hybrid Representation: The Sword to Wield and the Shield to Protect*, « The William and Mary Bill of Rights Journal » 2019, nr 4.
- Rynkun-Werner R., *Ewolucja konstytucyjnego pojęcia prawo do obrony w postępowaniu karnym i jego znaczenie dla uprawnień procesowych obywateli na przykładzie wybranego orzecznictwa TK*, [w:] *Dwie dekady konstytucji RP: doświadczenia i wyzwania*, red. M. Haczkowska, H. Duszki-Jakimko, Oficyna Wydawnicza Politechniki Opolskiej, Opole 2018.
- Rynkun – Werner R., *Postępowanie dowodowe a prawo do obrony: kilka uwag na tle nowelizacji kodeksu postępowania karnego z 2019 r.*, „Państwo i Prawo” 2022, nr 12.
- Rynkun-Werner R., *Zmiana obrońcy z urzędu w toku procesu karnego – fikcja czy rzeczywistość?*, „Palestra” 2017, nr 6.
- Rynkun-Werner R., *Zatrzymanie a prawo do obrony*, „Palestra” 2011, nr 11.
- Sadowski W., *Współpraca w sprawach karnych w Unii Europejskiej a prawo do obrony w postępowaniu karnym*, „Przegląd Prawa Europejskiego” 2005, nr 3/4.
- Safjan M., *Adwokat jako obrońca praw obywatelskich*, „Palestra” 2009, nr 1-2.
- Sakowicz A., *Komentarz do art. 6 kpk*, [w:] *Kodeks postępowania karnego. Komentarz*, red. K.T. Boratyńska, A. Górski, A. Sakowicz, A. Ważny, Warszawa 2014.
- Sakowicz A., *Suspect's access to a lawyer at an early stage of criminal proceedings in view the case-law of the European Court of Human Rights*, « Revista Brasileira de Direito Processual Penal » 2021, nr 3.
- Samek B., *Konstytucyjne prawo do obrony jako gwarancja poszanowania praw człowieka w procesie karnym*, [w:] *Prawa człowieka. Współczesne zjawiska, wyzwania, zagrożenia*, red. A. Kalisz, t. 1, Humanista, Sosnowiec 2015.
- Sarnecki P., *Artykuł 42*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz Art. 30 – 86*, red. L. Garlicki, M. Zubik, wyd. II, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2016.

- Sarnecki P., *Komentarz do art. 42*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. 3, red. K. Działocha, L. Garlicki, P. Sarncki, W. Sokolewicz, J. Trzcíński, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2003.
- Schmidt K., *Prawo do obrony*, [w:] *Postępowanie karne w kontekście zapisów art. 5 i 6 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, red. P. Cyran, Sąd Apelacyjny, Kraków 2009.
- Sepioło I., *Prawo do obrony w początkowej fazie postępowania przygotowawczego – prace nad Dyrektywą Parlamentu i Rady Europejskiej w sprawie dostępu do adwokata*, [w:] *Skuteczność ekstradycji i europejskiego nakazu aresztowania*, red. S. Pikulski, K. Szczechowicz, M. Romańczuk-Grącka, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn 2014.
- Sharvan O., *Prawo do obrony, czy obowiązek. Rozważania prawnoporównawcze*, [w:] *Prawo do obrony. Teoria a rzeczywistość*, red. A. Świątłowski, AT Wydawnictwo, Kraków 2012.
- Shniderman A.B., Smith C.A., *Toward Justice: Neuroscience and Affirmative Defenses at the ICC*, « Studies in Law, Politics and Society » 2015, vol. 66.
- Sięczyło-Chlabicz J., *Wkład Rady Europy w tworzenie i kodyfikację norm prawa międzynarodowego*, „Białostockie Studia Prawnicze” 1994, nr 2.
- Silver L.A., *Poof into a Puff of Air - Where Have all the Defences Gone? The Air of Reality Test and the Defences of Justifications and Excuses*, « Criminal Law Quarterly » 2014, nr 4
- Skalska K., *Prawo oskarżonego do obrony na tle przepisów polskiego i niemieckiego procesu karnego*, [w:] *Prawo wobec wyzwań współczesności. Z zagadnień nauk penalnych*, red. J. Helios, W. Jedlecka, A. Kwieciński, A. Nawój-Śleszyński, E-Wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa. Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2019.
- Skibińska M., *Tłumacz jako gwarant dostępu strony do ochrony prawnej w rozpoznawczym postępowaniu cywilnym*, [w:] *Dostęp do ochrony prawnej w postępowaniu cywilnym*, red. K. Flaga-Gieruszyńska, R. Flejszar, E. Marszałkowska-Krześ, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2021.

- Skowronek G., *Ograniczenia w realizacji konstytucyjnego prawa do obrony i prawa do sądu w postępowaniu w stosunku do nieobecnych*, [w:] *Ustroje – prawa człowieka – bezpieczeństwo – integracja europejska. Księga jubileuszowa z okazji 70. urodzin Profesora Jerzego Jaskierni*, red. R.M. Czarny, Ł. Baratyński, P. Ramiączek, K. Spryszak, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2020.
- Skrętowicz E., *Z problematyki rzetelnego procesu karnego*, [w:] *Rzetelny proces karny. Księga jubileuszowa Profesor Zofii Świdy*, red. J. Skorupka, Wolters Kluwer, Warszawa 2009.
- Skwarcow M., *Hearing a Witness Pursuant to Art. 185 of the CCP and an Assurance of Defendant's Rights of Defense. Comments on the Verdict of the Supreme Court of June 29, 2022, III KK 202/21*, « Ius Novum » 2022, nr 4.
- Sluiter G., Tiernam M., *The Right to an Effective Defence During ECCC Investigations*, « Journal of International Criminal Justice » 2020, nr 3.
- Smardz E., *Rozumienie zasady domniemania niewinności w prawie karnym procesowym*, [w:] *Polski system ochrony praw człowieka 70 lat po proklamowaniu Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka: osiągnięcia, bariery, nowe wyzwania i rozwiązania*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2019.
- Smith K.E., *Speaking with one voice?: European Union co-ordination on human rights issues at the United Nations*, « Journal of Common Market Studies » 2006, nr 1.
- Smuk B., *Wybrane aspekty odpowiedzialności dyscyplinarnej notariusza w świetle ustawy z dnia 14 lutego 1991 r. – Prawo o notariacie*, „Studia Prawnicze. Rozprawy i Materiały” 2020, nr 2.
- Sokołowski J., *Europejskie prawo spółek – harmonizacja*, „Prawo i Podatki UE” 2005, nr 5.
- Soo A., Dery III G.M., *The right to effective counsel in plea bargaining in Estonia: a comparison between a Member State of the European Union and the United States*, « The Journal of Euroasian Law » 2013, nr 1.
- Spryszak K., *Międzynarodowe obserwowanie wyborów jako instrument ochrony praw i wolności człowieka w systemie aksjologicznym OBWE*, [w:] *Efektywność*

europiejskiego systemu ochrony praw człowieka: efektywność mechanizmów ochrony praw człowieka Rady Europy, Unii Europejskiej i OBWE, red. J. Jaskiernia, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2012.

- Stefański R.A., *Konstytucyjne prawo do obrony a obrona obligatoryjna w świetle noweli z dnia 27 września 2013 r.*, [w:] *Prawo do obrony w postępowaniu penalnym. Wybrane aspekty*, Warszawa 2014.
- Stefanicki R., *Prawo do obrony na przykładzie wdrażania unijnych reguł konkurencji w interesie publicznym*, „Zeszyty Naukowe Sądownictwa Administracyjnego” 2016, nr 2.
- Stefanicki R., *Konstytucjonalizacja ochrony konsumenta na tle standardów prawa wspólnotowego*, „Państwo i Prawo” 2008, nr 3.
- Steinborn S., *Status osoby podejrzanej w procesie karnym z perspektywy Konstytucji RP (uwagi de lege lata i de lege ferenda)*, [w:] *Państwo i prawo karne. Księga Jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, red. P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel, t. 2, Wolters Kluwer, Warszawa 2012.
- Stern M.D., *The right of the accused to a public defense*, « Harvard Civil Rights-Civil Liberties Law Review » 1983, nr 1.
- Stylska J., *Prawo do obrony – standardy orzecznicze Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu a stanowisko Sądu Najwyższego*, [w:] *Wykładnia prawa: aspekty teoretyczne i praktyczne*, red. J. Potrzebszcz, B. Liżewski, Wydawnictwo KUL, Lublin 2019.
- Summers S., *Fair trials: the European criminal procedural tradition and the European Court of Human Rights*, Hart Publishing, London 2007.
- Symonides J., *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka (po 60 latach od jej przyjęcia)*, „Państwo i Prawo” 2008, nr 12.
- Symonides J., *Międzynarodowe znaczenie Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*, „Sprawy Międzynarodowe” 1978, nr 12.
- Szot A., *„Precedens” jako pozaprzepisowa podstawa decyzji administracyjnej*, [w:] *Wykładnia operatywna prawa. Perspektywa teoretyczna i dogmatyczna*, red. L. Leszczyński, A. Szot, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2017.
- Szychmiller R., *Prawo do obrony w procesie kanonicznym*, [w:] *Finis legis Christus: Księga pamiątkowa dedykowana księdzu profesorowi Wojciechowi*

Góralskiemu z okazji siedemdziesięciolecia urodzin, t. 1, red. J. Wroceński, J. Krajczyński, Wydawnictwo Uniwersytetu Stefana Kardynała Wyszyńskiego, Warszawa 2009.

- Szumiało-Kulczycka D., *Skarga na naruszenie prawa strony do rozpoznania sprawy w postępowaniu sądowym bez nieuzasadnionej zwłoki: znaczenie i zakres zastosowania w sprawach karnych*, [w:] *Zagubiona szybkość procesu karnego: jak ją przywrócić?*, red. S. Waltoś, J. Czapska, Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2005.
- Szwed M., *Gwarancje ochrony prawa do rzetelnego postępowania sądowego w systemie Organizacji Narodów Zjednoczonych*, [w:] *„Nowe technologie – Nowa Sprawiedliwość – Nowe pytania: wdrażanie nowych technologii w wymiarze sprawiedliwości*, red. P. Kładoczyn, K. Wiśniewska, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 2021.
- Suchocka H., *Europejska Konwencja Praw Człowieka a prawo wewnętrzne państw-członków Rady Europy – wzajemne zależności*, [w:] *Konstytucja i gwarancje jej przestrzegania. Księga pamiątkowa ku czci prof. Janiny Zakrzewskiej*, red. J. Trzcinski, A. Jankiewicz, Wydawnictwo TK, Warszawa 1996.
- Świercz M., *Realizacja założeń zawartych w art. 42 ust. 2 i art. 45 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej w postępowaniu w stosunku do nieobecnych na gruncie Kodeksu karnego skarbowego*, [w:] *Konstytucyjne podstawy ochrony środowiska*, red. R. Koper, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2017.
- Świda Z., *Gwarancje prawa oskarżonego do obrony w prawie międzynarodowym i w prawie wewnętrznym*, „Pr. Instytutu Nauk Społecznych” 2000, nr 3.
- Tabaszewski R., *Organy i środki ochrony praw człowieka w systemie OBWE*, [w:] *Prawo międzynarodowe praw człowieka*, red. K. Orzeszyna, M. Skwarzyński, R. Tabaszewski, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2020.
- Taebloo F.S., Naini M.T., *Observing the Accused Person Interrogation Rights in Pretrial Period in Iran’s Law and the International Charter of Human Rights*, « Journal of Politics and Law » 2016, nr 9.

- Taracha A., *Rozprawa „odmiejscowiona” a prawo do obrony*, [w:] *Ewolucja polskiego wymiaru sprawiedliwości w latach 2013-2018 w świetle standardów rzetelnego procesu*, red. C. Kulesza, A. Sakowicz, Wydawnictwo Temida 2, Białystok 2020
- Tarnowska D., *Sytuacja procesowa oskarżonego w postępowaniu sądowym w świetle zasady kontrydiktoryjności i prawa do obrony*, „Acta Iuris Stetinensis. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego” 2015, nr 9.
- Tarnowska D., *Uprawnienia oskarżonego w świetle prawa do obrony*, „Prokuratura i Prawo” 2006, nr 7-8.
- Temminck Tuinstra J., *Assisting an accused to represent himself: appointment of 'amici curiae' as the most appropriate option*, « Journal of international Criminal Justice » 2006, nr 1.
- Tomaszewski T., *Prawo do obrony jako gwarancja rzetelnego procesu karnego*, „Prokuratura i Prawo” 2020, nr 6.
- Tomjanovic G., *Defence disclosure: Is the right to "full answer" the right to ambush?*, « Alberta Law Review » 2002, nr 3.
- Trela A., *Prawo do wysłuchania*, „Edukacja Prawnicza” 2010, nr 5.
- Trotter A., *Witness intimidation in international trials: balancing the need for protection against the rights of the accused*, « The George Washington International Law rReview » 2012, nr 3.
- Tufour I.K., *A Review of Defence Pretrial Disclosures Within the Case Management Theory of Criminal Proceedings in Ghana*, « Journal of Legal Studies » 2022, nr 43.
- Tylman J., *Naczelne zasady procesowe*, [w:] *Polskie postępowanie karne*, red. G. Polkowska, Warszawa 1998.
- Ujazdowski K.W., *Dyrektywa o dostępie do pomocy adwokackiej i prawie do poinformowania osoby trzeciej o zatrzymaniu – w świetle art. 6 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, „FP” 2015, nr 52.
- Urbaniak M., Lorencka M., *Prawo do sądu we Włoszech*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2016, nr 3.

- Valkenburg W.E.C.A., *Some standards of art. 6 Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the Dutch criminal procedure*, « Tilburg Foreign Law Review » 1993, nr 1.
- Van Puyenbroeck L., Vermuelen G., *Towards minimum procedural guarantees for the defence in criminal proceedings in the EU*, « International and Comparative Law Quarterly » 2011, nr 4
- Vaughan D., *Prawa i ich ochrona w systemie Unii Europejskiej*, „Palestra” 2003, nr 9.
- Vizdoaga T., Esanu A., *The right of the defense to request an explanation of the accusation during the criminal investigation phase*, « The Journal of the National Institute of Justice » 2021, nr 4.
- Vizdoagă T., Rusu L., *The tactics of the defense lawyer’s participation in the evidentiary proceedings*, « Analele științifice ale Universității Al I Cuza din Iași Științe juridice », 2022, nr 68.
- Vogiatzis N., *Interpreting the Right to Interpretation under Article 6(3)(e) ECHR: A Cautious Evolution in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights?*, “Human Rights Law Review” 2022, Vol. 22.
- Walton C.C., *The Hague, „Congress of Europe” : A Case Study of Public*, “The Western Political Quarterly” 1959, No. 3.
- Waluk-Zalewska M., *Prawo do obrony jako realizacja funkcji gwarancyjnej w europejskim prawie karnym*, [w:] *Z problematyki funkcji procesu karnego*, red. T. Grzegorzczak, J. Izydorczyk, R. Olszewski, Wolters Kluwer, Warszawa 2013.
- Wałęcki J., *Wybrane problemy jawności akt postępowania przygotowawczego*, [w:] *Adwokatura gwarantem prawa do obrony*, red. J. Giezek, t. 2, Wydawnictwo Wolters Kluwer, Warszawa 2009.
- Wang C., *The police are innocent as long as they honestly believe: The human rights problems with english self-defense law*, « Columbia Human Rights Law Review » 2018, nr 3.
- Warso Z., *Ochrona praw podstawowych Unii Europejskiej*, [w:] *Podręcznik prawa Unii Europejskiej. Instytucje i porządek prawny, prawo materialne*, red. A. Zawidzka-Łojek, A. Łazowski, EuroPrawo, Warszawa 2017.

- Wąsek-Wiaderek M., *Dostęp do adwokata na wczesnym etapie postępowania karnego w prawie Unii Europejskiej*, „Europejski Przegląd Sądowy”, 2019, nr 1.
- Wąsek-Wiaderek M., *Ograniczenia w dostępie do akt sprawy zawierających informacje niejawne a prawo do obrony*, [w:] *Funkcje procesu karnego. Księga jubileuszowa Profesora Janusza Tylmana*, red. T. Grzegorzczak, Wolters Kluwer, Warszawa 2011.
- Westen P., *Order of Proof: An Accused's Right to Control the Timing and Sequence of Evidence in His Defense*, « California Law Review » 1978, nr 5.
- Wiliński P., *Obrona materialna i formalna w procesie karnym*, [w:] *Problemy prawa i procesu karnego. Księga poświęcona pamięci Profesora Alfreda Kaftala*, red. G. Rejman, B.T. Bieńkowska, Z. Jędrzejewski, P. Mierzejewski, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2008.
- Wiśniewski A., *Harmonizacja polskiego prawa karnego skarbowego z *acquis communautaire**, [w:] *Instytucje i instrumenty prawne w walce z przestępczością przeciwko interesom finansowym UE – prawo krajowe i perspektywa europejska*, red. M. Hudzik, C. Nowak, Towarzystwo Badawcze Prawa Europejskiego, Warszawa 2005.
- Witkowska K., *Strony procesowe i ich reprezentanci w postępowaniu przygotowawczym*, „Prokuratura i Prawo” 2012, nr 9.
- Wojciechowski J.A., *Harmonizacja prawa polskiego z prawem Unii Europejskiej – kilka refleksji*, „Prawo UE” 2000, nr 1.
- Wojda R., *Dostęp mniejszości narodowych do wymiaru sprawiedliwości w świetle rekomendacji z Grazu Wysokiego Komisarza OBWE do spraw Mniejszości Narodowych*, [w:] *Regionalne systemy ochrony praw człowieka 70 lat po proklamowaniu Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka: osiągnięcia, bariery, nowe wyzwania i rozwiązania*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, t. II, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2019.
- Woźniewski K., *Zakaz reformationis in peius a zasada niezmienności przedmiotu procesu*, [w:] *Współzależność prawa karnego materialnego i procesowego. W świetle kodyfikacji karnych z 1997 r. i propozycji ich zmian*, red. Z. Cwiągalski, G. Artymiak, Wolters Kluwer, Warszawa 2008.

- Wróbel W., *Konstytucyjne prawo do obrony w perspektywie prawa karnego materialnego*, [w:] *Węzłowe problemy prawa karnego, kryminologii i polityki kryminalnej. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Andrzejowi Markowi*, red. V. Konarska-Wrzošek, J. Lachowski, J. Wójcikiewicz, Wolters Kluwer, Warszawa 2010.
- Wędrychowski M.P., *Wokół prawa do obrony w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, [w:] *Prawa jednostki a prawo karne*, red. M.P. Wędrychowski, Instytut Prawa Karnego, Warszawa 1995.
- Wierzbicki W., *Wspólny rynek, unia celna czy strefa wolnego handlu*, „Zeszyty Naukowe Zeszyty Naukowe UJ Przegląd Prawniczy” 1973, nr 58.
- Wojnowska-Radzińska J., *Dostęp cudzoziemca do akt w postępowaniu w przedmiocie zobowiązania do powrotu – uwagi de lege lata i de lege ferenda*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2019, z. 1.
- Wojtczak D., *Rola Rady Europy w kształtowaniu społeczeństwa obywatelskiego i umacnianiu demokracji*, [w:] *Nowe wyzwania i rozwiązania w europejskim systemie ochrony praw człowieka*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, t. III, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2018.
- Woźniewski K., *Z problematyki przymusu adwokackiego*, „Przegląd Sądowy” 1994, nr 11.
- Wróbel P., *Prawo do obrony osoby podejrzanej w polskim prawie karnym*, „Zeszyt Studencki Kół Naukowych Wydziału Prawa i Administracji UAM” 2017, nr 7.
- Zajadło J., *Historia Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka a spór o uniwersalizm – relatywizm*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2006, nr 15.
- Zatwarnicki M., *Uwagi na temat efektywności systemu ochrony praw człowieka w ramach Organizacji Narodów Zjednoczonych. Stan obecny oraz perspektywy*, [w:] *Wpływ standardów międzynarodowych na rozwój demokracji i ochronę praw człowieka*, red. J. Jaskiernia, t. 3, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2013.
- Zieliński T., *Międzynarodowe Pakty Praw Człowieka w praktyce Rzecznika Praw Obywatelskich*, „Biuletyn RPO – Mat.” 1996, nr 30.

- Zielińska E., *Integracja europejska w dziedzinie prawa karnego – stan obecny i perspektywy*, [w:] *Prawo Unii Europejskiej w wewnętrznym porządku prawnym państw członkowskich*, red. E. Piontek, Dom Wydawniczy ABC, Warszawa 2004.
- Zubik M., *Konstytucyjne aspekty prawa wyboru obrony i obrońcy w sprawach karnych w perspektywie orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2019, nr 1.
- Zwaak L., *Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, [w:] *Prawa człowieka. Geneza, koncepcje, ochrona*, red. B. Banaszak, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 1993.
- Żylińska J., *Zdalne posiedzenie aresztowe w kontekście prawa do obrony*, [w:] *System ochrony praw człowieka w Polsce w czasie wyzwań pandemicznych*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, t. III, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2022.
- Żywucka-Kozłowska E., *Prawo do obrony jako instrument ochrony jednostki*, [w:] *Karnomaterialne i procesowe instrumenty ochrony jednostki przed nadużyciami władzy państwowej*, red. J. Karaźniewicz, T. Koczur, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2015.

Inne opracowania naukowe

- *Access to justice and national minorities*, www.osce.org, data dostępu: 28.10.2022.
- Błońska M., Gładysz E., *Jak się bronić w postępowaniu karno-skarbowym*, www.rp.pl/podatki/art2044241-jak-sie-bronic-w-postepowaniu-karno-skarbowym, data dostępu: 23.02.2023
- *Criminal – Justice Systems in the OSCE Area*, www.osce.org, data dostępu: 28.10.2022.
- *Ensuring fair trial rights in the aftermath of the Covid-19 pandemic the focus of ODIHR event*, 6 October 2022. www.osce.org, data dostępu: 28.10.2022.
- *Etapy postępowania karnego. Postępowanie wykonawcze*, www.karne.pl/kary.html, data dostępu: 03.03.2023.

- *Fair Trial Rights and Public Health Emergencies*, OSCE/ODIHR 2021, www.osce.org, data dostępu: 28.10.2022.
- Giersz P., Skuza P., *Czy administratorowi przysługuje „prawo do obrony”*, <https://ktw.legal/czy-administratorowi-przysluguje-prawo-do-obrony/> (data dostępu: 23.12.2023).
-
- *Handbook for Monitoring Administrative Justice*, OSCE/ODIHR, 23 June 2015, www.osce.org, data dostępu: 28.10.2022.
- *Human Dimension Seminar „Promoting effective and integrated justice systems: how to ensure the Independence and quality of the judiciary”*, 21 November 2016 – 23 November 2016, Warsaw, www.osce.org, data dostępu: 24.05.2023.
- *Human rights defenders*, www.osce.org, data dostępu: 28.10.2022.
- *Independence of Prosecutors in Central Europe: ODIHR Webinar Report*, OSCE/ODIHR, 2 February 2022, www.osce.org, data dostępu: 28.10.2022.
- Jabłoński M., Węgrzyn J., *Prawo do obrony i domniemanie niewinności*, www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/52918/PDF/07_M_Jablonski_J_Wegrzyn.pdf, data dostępu: 26.02.2023.
- Kozłowska M., Gutowska M., *Podejrzany o popełnienie wykroczenia też ma prawo do obrońcy*, www.codozasady.pl/podejrzany-o-popolnienie-wykroczenia-tez-ma-prawo-do-obroncy, data dostępu: 23.02.2022.
- *Legal Digest of International Fair Trial Rights*, OSCE/ODIHR, 26 September 2021, www.osce.org, data dostępu: 28.10.2022.
- Stefanicki K., *Prawo do obrony także w sądzie administracyjnym*, www.prawo.pl/prawnicy-sady/prawo-do-obrony-takze-w-sadzie-administracyjnym,182787.html, data dostępu: 15.05.2023.
- *The Graz Recommendations on Access to Justice and National Minorities*, OSCE/HCNM, 14 November 2017, www.osce.org, data dostępu: 28.10.2022.
- Sobczak K., *Nowe prawo utrudnia skazanym kontakty z obrońcami*, www.prawo.pl/prawnicy-sady/prawo-skazanego-do-obrony-ograniczone,518314.html, data dostępu: 03.03.2023.

- *The Ljubljana Guidelines on Integration of Diverse Societies*, Organization for Security and Co-operation in Europe, OSCE/HCNM, 7 November 2012, www.osce.org, data dostępu: 28.10.2022.
- *International Standards on Criminal Defence Rights: UN Human Rights Committee Decisions*, Open Society, Justice Initiative, April 2013, www.justiceinitiative.org, data dostępu: 18.10.2022.
- *Legal Analysis – OSCE*, www.osce.org, data dostępu: 24.05.2023.
- *Legal Digest of International Fair Trial Rights*, www.osce.org, data dostępu: 28.10.2022.
- *Przewodnik w zakresie stosowania Artykułu 6 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności. Prawo do rzetelnego procesu sądowego (aspekt karny)*. Europejski Trybunał Praw Człowieka, Rada Europy 2020.
- Rodzeń R., *Reprezentacja w sądzie w postępowaniu cywilnym lub karnym*, www.poradnikprzedsiębiorcy.pl/reprezentacja-w-sadzie-w-postepwoaniu-cywilnym-lub-karnym, data dostępu: 15.05.2023.
- Rorbach P., *Obrońca w postępowaniu karnym skarbowym*, www.infor.pl/prawo-karne/przestępstwa-skarbowe/304771,Obronca-w-postepowaniu-karnym-skarbowym.html, data dostępu: 23.02.2023.
- *Rule of law*, www.osce.org, data dostępu: 28.10.2022.
- *The Situation of Human Rights Defender in Selected OSCE Participating States*, OSCE/ODIHR, 28 July 2021, www.osce.org, data dostępu: 28.10.2022.
- Wiśniewska K., *Symboliczna dyrektywa wzmocni prawo do obrony. [Dor. Zasady domniemania niewinności]*, „Rzeczpospolita” 2014, nr 129.
- Wysocki D., *Przepraszam, rozmyśliłem się. Kodeks postępowania karnego. Zmiana obrońcy*, „Rzeczpospolita” 2000, nr 120.
- *Zagwarantować prawo do obrony każdemu nieletniemu. Rzecznik prosi Senat o zmianę prawa*, www.bip.brpo.gov.pl/pl/content/rpo-zagwarantowac-realne-prawo-do-obrony-kazdemu-nieletniemu, data dostępu: 23.02.2023.

Strony internetowe

- www.osce.org – Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie
- www.bip.brpo.gov.pl – Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich
- www.rcl.gov.pl – Rządowe Centrum Legislacji